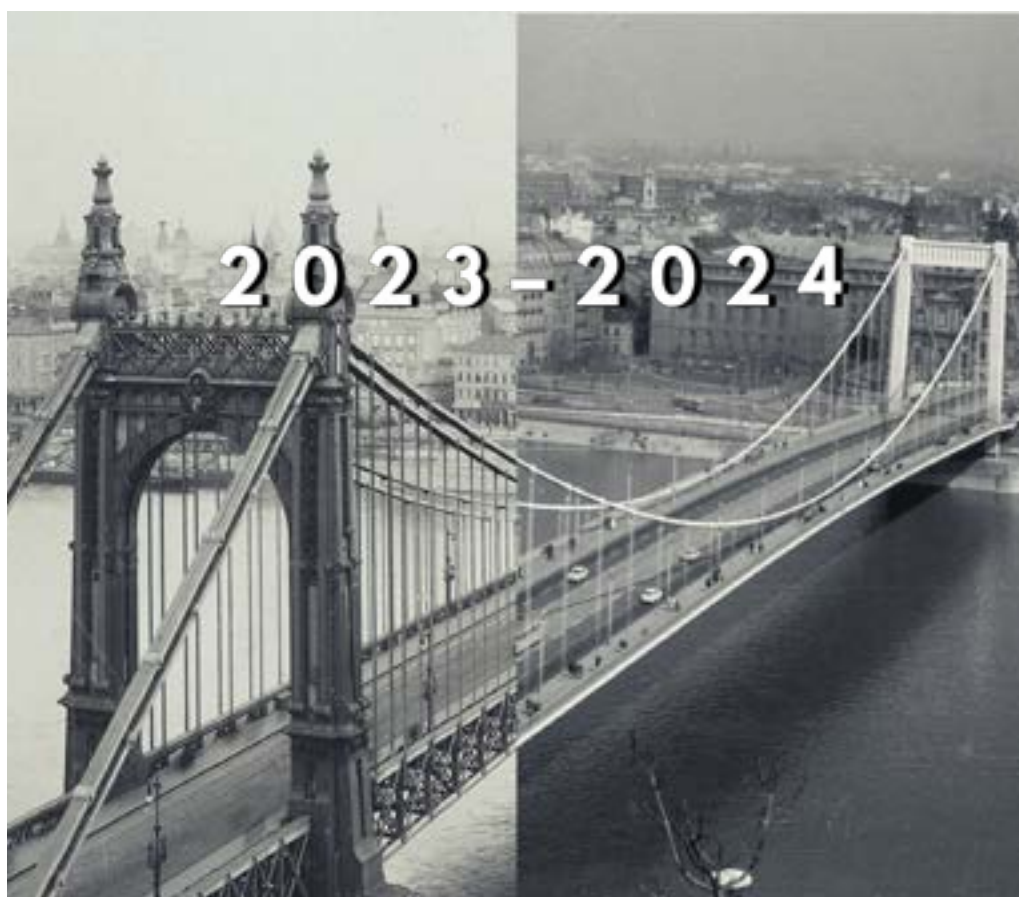


M O M A

MODERN MAGYARORSZÁG

AZ ELTE BTK ÚJ- ÉS JELENKORI MAGYAR
TÖRTÉNETI TANSZEK
DOKTORI PROGRAMJÁNAK TUDOMÁNYOS
FOLYÓIRATA



MODERN MAGYARORSZÁG



Az ELTE BTK Modernkori Magyarország
Doktori Programjának folyóirata
2023/24

© ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék Modernkori
Magyarország Doktori Program

Főszerkesztő: *Varga Zsuzsanna*

Felelős szerkesztő: *Manhercz Orsolya*

Szerkesztőbizottság:

*Cúthné Gyóni Eszter, Dobszay Tamás, Erdődy Gábor, Fehér György,
Manhercz Orsolya, Marchut Réka, Melkovics Tamás, Pajkossy Gábor, Pritz
Pál, Sipos Balázs, Szerencsés Károly, Varga Zsuzsanna, Zeidler Miklós*

Szerkesztőség:

*Barát Bence, Bauman Fruzsina, Gáva Szabina, Bóka Melinda, Kovács Eszter,
Lőrincz Andrea, Nagy Eszter, Tarnai Eszter, Tóth Nikolett*

Borítóterv: *Lőrincz Andrea és Tarnai Eszter*

Tördelés: *Marchut Réka*

Kiadó: *ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék*

Székhely: *1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.*

Felelős kiadó: *Varga Zsuzsanna*

ISSN 2063-8949

TARTALOMJEGYZÉK

Tisztelt Olvasó!		7
<hr/>		
Tanulmányok		9
<hr/>		
Kovács Eszter:	<i>A monyorókeréki és monoszlói Erdődy család 19. századi genealógiája</i>	11
Kazareczki Noémi:	<i>Zubovits Fedor mint publicista</i>	31
Sárándi Tamás:	<i>Kortárs vélekedések a revíziós sikerek utáni magyar nemzetiségpolitikáról</i>	53
Taschek Zoltán:	<i>Az 1927. évi „ifjúságvédelmi” törvény</i>	71
Barát Bence:	<i>A Gidófalvy-korszak és a magyar futball „keresztény-nemzetiesítése”</i>	85
Tóth Nikolett:	<i>„[C]sak egy kiút van...” A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének kapcsolata a Magyar Kommunista Párttal a választási küzdelmek szemszögéből</i>	111
Nagy Eszter:	<i>Az iparművészet megújításának lehetősége az Iparművészeti Tanács (1954–1975) keretében</i>	131
<hr/>		
Recenziók		157
Gyuris Viktor:	<i>Xántus János, aki három múzeumnak is megvetette az alapját. Gyarmati János: A gyűjtés rabszolgája. A múzeumalapító Xántus János és az osztrák– magyar kelet-ázsiai expedíció. Néprajzi Múzeum, Bp. 2020</i>	159

Tarnai Eszter:	<i>„[A] Horthy-korszak egyik legjelentősebb és legérdekesebb főispánja. Fábrián Máté: Egy fajvédő főispán a Horthy-korszakban Borbély-Maczky Emil (1887–1945). Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp. 2020</i>	163
Taschek Zoltán:	<i>Fajvédők az ellenforradalomtól az ellenállásig. Pócs Nándor: Varjúszereg. Kováts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai. (Sziluettt. korszerű történelmi életrajzok.) Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – Magyar Történelmi Társulat. Pécs – Budapest. 2022</i>	169
Tóth Nikolett:	<i>„A Szovjetunió az ígéret földje” volt? Zalai Katalin: „Idegenbe szakadt hazánk lányai”. Magyar nők szovjet emigrációban a két világháború között. Napvilág Kiadó, Bp. 2022</i>	175
Interjúk		181
	<i>„Mindig megkötésnek éreztem az érdeklődés szűkítését.” (Dobszay Tamás)</i>	183
	<i>„Az együttműködésre szükségünk van.” (Hermann Róbert)</i>	197
Számunk szerzői		209

Tisztelt Olvasó!

2010 tavaszán az akkori doktorandusztársakkal nagy fába vágtuk a fejszénket, amikor egy online doktori folyóirat tervezésébe kezdtünk. Az év őszén megtartottuk az első szerkesztőségi ülést, majd két évvel később megjelent az első szám, amely 303 oldalon mutatta be az ELTE BTK akkor még Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának műhelyében és azon kívül készült tanulmányokat, recenziókat, beszámolókat és interjúkat, később a megvédett disszertációk egy-egy fejezetét, illetve forrásközléseket is.

Sokan és sokat dolgoztak az első szám, majd a következő számok megszületésén. Mindannyiuknak köszönettel tartozunk ezért, és külön szeretnénk kiemelni Tóth-Barbalics Veronika közreműködését, aki a kezdetektől velünk dolgozott, és jóval a doktori tanulmányai lezárása után is segítette munkánkat.

A tervezéstől eltelt 15 évben – a jelenlegivel együtt – immár nyolc szám jelent meg, amelyek összesen 59 tanulmányt, 27 recenziót, illetve könyvismertetést, hat beszámolót, három disszertációs fejezetet, két forrásközlést és 17 interjút tartalmaznak. A számadásnak azért van itt az ideje, mert ezzel a 2023/24-es évfolyammal lezárul egy korszak. Legutóbb a címlap újult meg, most pedig a szerkesztőség is, olyan értelemben, hogy az utolsó alapítótagok is átadják helyüket a következő generációknak.

Ez azért is indokolt, hiszen – amint azt fentebb is említettük – doktorandusz-összefogással indult a lap, és az alapítótagok kívánják, hogy az a fajta összefogás a továbbiakban is megvalósuljon, és a jelen és jövő doktoranduszai is magukénak érezzék a lapot. Ez a folyóirat így nem csupán egy tudományos produktum, hanem a közösség erejének a megnyilvánulása is. A kezdetekkor megfogalmaztuk, hogy ebben a folyóiratban csak a legszínvonalasabb munkákat közöljük. Az írások kiválasztásánál ezt mindvégig szem előtt tartottuk, és arra buzdítjuk a jövő szerkesztőit, hogy ezt ők is vigyék tovább.

A történész munkája soha nem könnyű, de mindig szép, és ha jól teszi a dolgát, akkor az idő vasfoga sem fog rajta, sőt egyre nemesebbé válik. Valahogy ilyen egy történész folyóirat is. Sok munka, amíg egy lapszám elkészül, de az eredmény maradandó, és akár egy számadásnál is jó érzés visszatekinteni rá. A jelen történésze a múlttal foglalkozik és a jövőnek ír. Legyen ez egy olyan lap, amelyre majd 50-100-150 év múlva azt mondhatják a jövő történészei, hogy „gyümölcsöző örökség részei vagyunk”.

Az első szám beköszönőjében Erdődy Gábor így fogalmazott:

„Napjainkban fokozott érdeklődéssel fordul a közvélemény a nemzeti identitás alakulása szempontjából kulcsfontosságú 19–20. századi magyar történelem felé, s egyre nagyobb az igény a jelen fejlődést is meghatározó mértékben befolyásoló közelmúlt pontosabb megismerésére, jobb megértésére. Hosszú évtize-

deken át tabuként kezelt, elhallgatott vagy éppen félremagyarázott jelenségek, kérdések kerülnek a sokféle ágazó diszkussziók homlokterébe. A modern Magyarország megszületését és fejlődését megalapozó összetett, olykor meglehetősen ellentmondásos folyamatok és fordulatok, a 20. században bekövetkezett megrázó erejű tragédiák, az egymást követő forradalmak és ellenforradalmak, súlyos válságok és jelentős eredményeket felmutató konszolidációk történelmi tényeknek megfelelő értelmezése a sikeres jövő tervezésének nélkülözhetetlen feltétele.”

Ezekkel az el nem évülő sorokkal adjuk át a stafétát, bízva a sikeres folytatásban.

Budapest, 2025. január 20.

Manhercz Orsolya és Marchut Réka

Tanulmányok



Kovács Eszter Katalin

A MONYORÓKERÉKI ÉS MONOSZLÓI ERDŐDY CSALÁD 19. SZÁZADI GENEALÓGIÁJA

„Eme család, melyből hazánknak mindenkoron hű és példás fiai kerültek ki, akik úgy katonai, mint politikai és egyházi pályán minden időben múltak fel kimagasló alakokat”¹

Az Erdődy család a történeti kutatás szempontjából mindezidáig kevésbé került előtérbe. A família történetével a külföldi szakirodalom szinte egyáltalán nem foglalkozott, holott birtokaik a mai Ausztria, Szlovákia és Horvátország területén is feküdtek. A hazai szakirodalomban Benda Borbála a család XVII. századi genealógiáját tárta fel.² A családtörténeti szakirodalomban Nagy Iván írt az Erdődyekről részletesebben. Kempelen Béla, a családtagok bővebb ismertetése nélkül, csupán annyit jegyzett le, hogy „*egyike Magyarország legrégebbi családainak. Mint főrangú család is legrégebb.*”³ Az igazán meglepő azonban az, hogy a Vas vármegyei családokat feldolgozó Balogh Gyula levéltáros művében csak ennyit találunk: „*Erdődy. (Gróf). Ismert főrangú család.*”⁴

A tanulmányban a monyorókeréki és monoszlói Erdődy család Vépet birtokló két ágának genealógiájával foglalkozunk a XIX. századtól a XX. század elejéig. (A família két kisebb időszakot leszámítva 1945-ig birtokolta a Vép központú uradalmakat.) A korábbi és a későbbi családtagokat csak érintőlegesen említjük meg, a tárgyalt korszak könnyebb érthetősége érdekében. A forrásokban található eltérő hivatkozások miatt, az egyszerűség kedvéért, a családtagok neveit magyar formában közöljük, zárójelben a német megfelelővel.

I. A Bakócz és Erdődy család korai története

Fraknói Vilmos az Erdődy címerről írt tanulmányában hívta fel a figyelmet arra, hogy a középkori arisztokratikus társadalomba a katonai, udvari és egyházi szolgálat mind bebocsájtási lehetőséget biztosított. A Szatmár megyei Erdődön élő jobbágyfamília, a Bakócz is egy tagjából kikerülő egyházfinak köszönhette felemelkedését.⁵

Bár Jászay Pál 1846-ban megjelent művében megpróbált nevezetesebb ősöket adni az

¹ Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár Erdődy család levéltára (továbbiakban: PBFL Erdődy csLt.) 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316–1895. [Kézírtos fogalmazvány] [2.]

² Benda Borbála: Az Erdődy család 17. századi genealógiája. Turul 80. (2007) 109–125.

³ Kempelen Béla: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok 2. Budapest, 1938. 98.

⁴ Balogh Gyula: Vasvármegye nemes családjai Szombathely, 1901. 54.

⁵ Fraknói Vilmos: Az Erdődy-czímer. Turul 3. (1889) 105–107., 105.

Erdődyeknek, ez csak romantikus túlzás lehetett. Jászay szerint:

„Erdélyben, egy „Erdőd” nevet viselő nem, vagy had, vagy nemzetség, már az Árpád házbeli királyok idejében virágzott; 1316-ban Bolinán, Küküllő vármegyében, Miklós mester, kecskési várnagy, az Erdőd fia, élt; s hetven évvel később, 1389-ben, ezen »Erdőd-nembeli« Miklóst, fia Tamás, a »Bakócz«-nak nevezett mester, és ettől származott unokái: Péter és Bálint válták fel, kikkel Pál, a János fia, egy-időbeli volt. Mi történt, még később, e nemzetséggel? nem tudjuk, – száz év múlva, egy erdői Bakócz Tamást,⁶ a győri püspöki székből, s a szinte erdélyi származású Mátyás király udvaránál alkanczellári méltóságban, látunk.”⁷

Jászai ötletét cáfolja Fraknói Vilmos is, aki Bakócz-életrajzában megjegyzi, hogy a püspök felé irányuló ellenszenv oka alacsony származása volt.⁸

A Bakócz család címeres levelét 1459. szeptember 3-án adta ki Mátyás király.⁹ A nemességet adományozó oklevélben a származás helye után az „Erdői” melléknevet adták hozzá a névhez, de ezt egyedül Bakócz Tamás használta.¹⁰

Bakócz Tamást és testvéreit 1489-ben erősítették meg nemességükben.¹¹ A bíboros Vas vármegyében is több helyen szerzett birtokot, majd az idők folyamán ezek száma vásárlásokkal és házassági hozományokkal bővült.¹² A király 1493-ban adományozta neki a Körös vármegyei Monoszlót (ma: Moslavina, Horvátország),¹³ majd 1496-ban a Vas vármegyei Monyorókeréket (ma: Eberau, Ausztria).¹⁴ A királytól kapott végrendelkezési lehetőséggel élve Bakócz¹⁵ unokaöccseire (Péter, István és Farkas) hagyta ezeket. A legjelentősebb, legtöbb birtokot – a Vas vármegyei Monyorókerék, Körmend, Vörösvár, a Körös vármegyei Monoszló, Szarvaskő, Dianvára, a Varasd vármegyei Császárvára és ezek uradalmi – testvére, Miklós (1433 k.–1494 k.) fia, I. Péter (1463–1547) örökölte,¹⁶ aki felvette a monyorókeréki és monoszlói Erdődy nevet.¹⁷

⁶ Bakócz Tamás (1442-1521): bíboros, esztergomi érsek. Egyetemi tanulmányait Krakkóban végezte. Mátyás király bizalmasa lett. 1486-tól győri, majd 1491-től egri püspök, 1498-tól esztergomi érsek lett. II. Gyula pápa halála után részt vett a pápaválasztáson, az első fordulóban a második helyen állt, végül azonban Medici Jánost választották meg. Az új pápa a török elleni kereszties hadjárat vezetésével küldte haza Magyarországra. Ulászló király halála után visszavonult, Esztergomban élt.

⁷ Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után I. Pest, 1846. 415–416.

⁸ Fraknói Vilmos: Erdői Bakócz Tamás élete. Budapest, 1889. 157.

⁹ Kempelen Béla: Magyar nemes családok III. Budapest, 1912. 455.

¹⁰ Fraknói V.: Az Erdői-czímer i. m. 107.

¹¹ Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye. Szerk.: Sziklay János–Borovszky Samu. Bp., 1898. 564.

¹² Kiss Mária: Das Erdődy Familienarchiv in Eberau. Gedenken beim Ordnen eines Archivs. Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raum. Eisenstadt, 1994. 205–212., 205.

¹³ Moslavina: tájegység Horvátországban.

¹⁴ Magyar nemzeti zsebkönyv I. Főrangú családok. Bp., 1888. 88.

¹⁵ Fraknói V.: Az Erdői-czímer i. m. 107.

¹⁶ Fraknói V.: Az Erdői-czímer i. m. 107.

¹⁷ Kempelen B.: Magyar nemes családok i. m. 455.

Öt tekinthetjük az Erdődy grófi család őseinek.¹⁸

II. Ulászló 1511. november 25-én grófi rangra emelte a családot,¹⁹ így az az „*egyetlen magyar grófi család, mely nem a Habsburg dinasztia által lett e rangra emelve.*”²⁰ – mondja Marciányi György.²¹ 1566-ban I. Péter fia, II. Péter (1504 k.–1567) horvát bán Miksa császártól német birodalmi hercegi címet kapott, amelybe azonban nem iktatták be, mert elhunyt. Fiai, I. Tamás (1558–1624) és III. Péter (1560–1613) nem ismertették el Magyarországon a hercegi címet, ezért ezzel a titulussal itt nem is éltek. 1580-ban II. Rudolf címerbővítést adományozott nekik.²²

1607-ben I. Tamást Varasd megye örökös főispánjává és Varasd várának örökös kapitányává nevezték ki. Ezeket a címeket nemcsak a család férfi, hanem a nőtagjai is viselhették, és viselték is évszázadokig.²³ A família tagjai a későbbiekben is előkelő közjogi méltóságokat töltöttek be.²⁴

II. A két fő ág

Az Erdődy családnak két fő ágát különítik el. A monyorókeréki ősi ág Péter horvát bántól származott. A galgóci ág ebből vált ki a XVII. században és Erdődy III. György (1647/48–1712) országbírótól eredt. Ez az ág 1824-ben kihalt, a birtokok pedig a monyorókeréki ősi ágra szálltak.²⁵

Ehhez az ághoz tartozik a galgóci és pöstyéni, a monyorókeréki, a jánosházi, a somlyói és a vépi uradalom, valamint Horvátországban több terület.²⁶ Kiemelkedő személyisége volt a család ezen ágának II. Sándor (1670–1728), aki 1703. szeptember 26-tól Vas vármegye főispánja lett.²⁷ 1728-ban II. Sándor (1670–1727) két fia, I. László (1693–1750) és I. Lajos (1694–1766) birtokaikat elosztották, ami egyben a család kettéválását is jelentette. Az ősi ágot I. László leszármazottjai vitték tovább.²⁸ Fiai, IV. Miklós (1719–1757) és II. János (1733–1806)

¹⁸ Nagy Iván: Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal IV. 1858. 60.

¹⁹ Kempelen B.: Magyar nemes családok i. m. 455.

²⁰ Marciányi György Lovag: Nemesség. Kézi könyv nemesi ügyekben. Bp., 1886. 45.

²¹ Bár tévesen, hiszen Hunyadi János beszercei gróf volt. Marciányi valószínűleg az akkor élő családokra gondolva írhatta le állítását (mint azt pár oldallal előbb megjegyezte). *Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története. II. rész. Budapest, 1884. 178. és *Marciányi Gy.*: Nemesség i. m. 42.

²² PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316–1895. [Kéziratos fogalmazvány] [1.]

²³ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316–1895. [Kéziratos fogalmazvány] [3.]

²⁴ Kempelen B.: Magyar nemes családok i. m. 455.

²⁵ Kiss Mária: Változások az Erdődy család kötött és szabad birtok öröklésében. A Dunántúl településtörténete V. 1900-1944. A Veszprémi Településtörténeti Konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege (1981. november 10–11.). Veszprém, 1982. 423–431., 425.

²⁶ Nagy I.: Magyarország családai IV. i. m. 69.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) Vas Vármegyei Levéltára (továbbiakban: VaVL) IV. 1. b. Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. 1703. 27–28. fol., gróf Erdődy Sándor főispáni kinevezése, 1703. szeptember 26.

²⁸ Kiss Mária: Az Erdődy család öröklési rendje az 1873. évi hitbizomány létesítése előtt. A Dunántúl település-

utódjaival újabb két ága alakult ki a családnak.²⁹

A következőkben előbb az idősebb, majd az ifjabb ág történetét kívánjuk feltárni, azon belül pedig Erdődy Sándor (1802–1881) életútját mutatjuk be részletesen.

III. Az idősebb ág

Az ősi nyugati területen, Monyorókeréken és Vépen a család idősebb ága élt,³⁰ amely IV. Miklóstól származik.³¹ Unokája, III. Károly (1770–1833) a nemesi felkelés ezredese,³² császári királyi kamarás volt. 1791. február 21-én vette feleségül Lichtenberg Franciska Máriát (1772–1802). Három gyermekük született: József (1792–1797), Borbála (1793–1858), később császári és királyi csillagkeresztes palotahölgy,³³ és Kajetán (1795–1856).³⁴ Az elsőszülött fiú, József gyermekként elhunyt, így a családi vagyont a fiatalabb, Kajetán örökölte.³⁵

Kajetán (1795–1856)

Kajetán – apjához hasonlóan – viselte a császári királyi kamarás címet.³⁶ 1811-ben örökölte meg a családi vagyont. Birtokai Horvátországban, Veszprém vármegyében és Vas vármegyében is feküdtek, utóbbiban több uradalomban is.³⁷ 1817. szeptember 21-én vette feleségül báró Lerchenfeld-Premberg Ernesztina (1798–1863) császári és királyi csillagkeresztes palotahölgyet,³⁸ aki menyee, Oberndorff Ilona leírása alapján mindig is kiemelkedő szépségnek (*Beauté*)³⁹ számított.⁴⁰ A párnak hat lánya és két fia született: Franciska (1821–1867), Karolina (1823–1908), Eugénia (1826–1894) és Ernesztina (1837–1896) későbbi császári és királyi csillagkeresztes palotahölgyek, Ferenc (1830–1906) császári és királyi kamarás, a bajor Szent György-rend

története III. 1848–1867. A Székesfehérvári Településtörténeti Konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege (1978. május 24–25.). Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978. 320–325., 321.

²⁹ A Bubryák Orsolya által készített családfa alapján. *Bubryák Orsolya: Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy várkastély gyűjteményei.* Bp., 2013., belső borító.

³⁰ *Bubryák O.: Családtörténet* i. m. 18.

³¹ *Nagy I.: Magyarország családai* IV. i. m. 69.

³² A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája I. Összeáll. *Gudenus János József* [Budapest], [1990] 344.

³³ A császári és királyi csillagkeresztes rendet 1668-ban alapították a szent kereszt iránti áhítat, az erényes élet és a jótékonyosság előmozdításának céljával. Tagja a magasabb arisztokráciához tartozó férjzett vagy özvegy hölgyek lehettek, akik alapítványképes leszármazásukat bizonyítani tudták, valamint férjük is udvarképes, a császári és királyi kamarás cím birtokosa.

³⁴ *Magyar nemzetségi zsebkönyv* i. m. 89.

³⁵ *Kiss M.: Az Erdődy család öröklési rendje* i. m. 321.

³⁶ *Magyar nemzetségi zsebkönyv* i. m. 89.

³⁷ *Márkusné Vörös Hajnalka: Az Erdődy-család Vas és Veszprém megyei uradalmainak gazdálkodása a 19. század első felében. Uradalmak térben és időben.* Pécs, 2013. 147–158., 152.

³⁸ *Magyar nemzetségi zsebkönyv* i. m. 89.

³⁹ A zárójelben lévő elnevezések Erdődy Ferencné Oberndorff Ilona emlékiratában (*Helene Erdődy: Fast hundert Jahre Lebenserinnerungen* (1831-1925.). Zürich; Leipzig; Wien, 1929.) szerepelnek.

⁴⁰ *Helene Erdődy: Fast hundert Jahre Lebenserinnerungen* (1831-1925.). Zürich; Leipzig; Wien, 1929. 16.

lovagja,⁴¹ Tamás (1833–1850) császári királyi huszárhadnagy, Mária (1819– 1888) és Zsófia (1835–1907).⁴²

1855 karácsonyát az Erdődy család Sopronban töltötte. Ezt követően Kajetán elutazott Horvátországba, és az ott tomboló kolerajárvány áldozatául esett, súlyosan megbetegedett. Mely leírása szerint felesége rögtön sietett utána, hogy ápolhassa, 1856. január 19-én azonban elragadta a kór. Temetésére Szombathelyen a Szent Márton domonkos templomban található családi sírboltban került sor.⁴³ Itt temették el feleségét is, aki 1863. december 28-án hunyt el.⁴⁴ Erdődy Kajetán halála után a vagyont fia, Ferenc Xavér örökölte.⁴⁵

Ferenc Xavér (1830–1906)

IV. Ferenc Bécsben született 1830. január 9-én.⁴⁶ Császári és királyi kamarás, a Lipót-rend és a bajor Szent György-rend tulajdonosa, Varasd megye örökös főispánja, a főrendiház örökös tagja volt.⁴⁷ Egyetemi tanulmányait Bonnban végezte, majd annak befejezése után, 1853-ban egyik nővéréhez utazott, ahol éppen ekkor vendégeskedett későbbi felesége, Oberndorff Ilona (Helene).⁴⁸ Ilona 1831. november 19-én Regensdorffban született Gustav Oberndorff birodalmi gróf és hitvese, Clothilde második gyermekeként. Édesapja igazi gavallér volt, éles eszű és kiváló humorú ember, édesanyja pedig értelmes és jóságos asszony – írja visszaemlékezésében a grófnő.⁴⁹

Az emlékirat szerint négy éves kora körül ismerte meg az Erdődy famíliát, amikor az Erdődyek meglátogatták őket Regensdorffban. Az Erdődyeket Ilona rokoni családként írta le, bár ez nem annyira közeli vérrokonságot, inkább baráti kapcsolatot jelentett. A grófnő apja, Gustav Oberndorff és testvérei, valamint Erdődy Kajetán felesége, Lerchenfeld-Premberg Ernesztina (Tante Nesty, vagyis Nesty néni) gyermekkorukban sok időt töltöttek együtt.⁵⁰ A két fiatal, Ferenc és Ilona az ismételt találkozás alkalmával, 1853. július 14-én jegyezte el egymást.⁵¹

A kézfogót követően a menyasszony a családjához utazott a vőlegény a szüleivel, ahol a leendő após a megérkezésük után nászajándékként egy ékszert adott Ilonának ajándékba.⁵²

⁴¹ Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 89.

⁴² Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 90.

⁴³ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 106–107.

⁴⁴ MNL VaVL XV. 4. Gyászjelentések gyűjteménye. Erdődy Ernesztina grófnő gyászjelentése, Bécs 1863. december 29.

⁴⁵ Kiss M.: Az Erdődy család öröklési rendje i. m. 322.

⁴⁶ A magyarországi főnemesség i. m. 345.

⁴⁷ PBFL Erdődy cs. 4. f. 1. á. 17. t. Erdődy Ferenc (1830–1906.) Előterjesztés monyorókeréki gróf Erdődy Ferenc kitüntetés tárgyában, dátum nélkül.

⁴⁸ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 66–67.

⁴⁹ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 9.

⁵⁰ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 16–17.

⁵¹ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 67.

⁵² Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 71.

Az esküvőt augusztus 22-én tartották szűk családi körben, Regensburgban,⁵³ a Maria von der Länge zarándokkápolnában.⁵⁴

Ferenc megörökölt birtokai Nyitra, Vas, Veszprém, Krassó, Szörény megyében, Horvátországban és Bécsben feküdtek.⁵⁵ A császárvárosban az Erdődyek a Jägerzeilé-n, majd későbbi nevén a Praterstraße-n álló házat 1848 után vásárolták. Emellett béreltek még egy lakást,⁵⁶ ahol időnként eltöltöttek pár napot.⁵⁷

Ferenc érdeklődött a gazdaság iránt, ez jelentette a legkedvesebb időtöltését.⁵⁸ A gazdasági szempontból is jelentős vágvölgyi vasút építését is támogatta,⁵⁹ milliós kára ellenére, később a magyar állam tulajdonába juttatta. A Garam–Szombathelyi vasút építési költségeihez is jelentősen hozzájárult.⁶⁰

Hithű katolikus volt, az uradalmihoz tartozó plébániáknak bőkezű kegyura. A templomokat és a plébániákat a törvényes kötelességén túl is ellátta. Emellett a népnevelési és művelődési kezdeményezéseket is felkarolta és támogatta. Valamennyi – a birtokai által érintett – megyében létrejött vállalatnak és egyesületnek alapító tagja volt.⁶¹ A pöstyéni (ma: Piešťany, Szlovákia) fürdőjében katonai kórházat rendezett be,⁶² ahol a szegényeknek, valamint a közös hadsereg és a honvédség legénységének és tisztjeinek díjmentesen engedélyezte a fürdést.⁶³

Mindig annak a politikai pártnak volt a tagja, amelyet a trón iránti hűség és a hazaszeretet vezetett. Kezdetben a Deák-párthoz, majd a Szabadelvű Párthoz tartozott.⁶⁴ „Gróf Erdődy Ferenc magán, családi élete, erkölcsi magaviselete oly kifogástalan és a közönséges számitást messze túl szárnyaló magaslaton áll, - hogy e tekintetben irigylésre méltó és követendő

⁵³ Regensdorf a grófnő leírása szerint Regensburg mellett fekszik. Regensburg ma Németországban Bajorország tartományban. (Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 9.)

⁵⁴ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 73.; Magyar nemzeti zsebkönyv i. m. 90.

⁵⁵ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 17. t. Erdődy Ferenc (1830–1906.) Előterjesztés monyorókeréki gróf Erdődy Ferenc kitüntetésére tárgyában, dátum nélkül.

⁵⁶ Amíg Erdődy Kajetán élt, valószínűleg a két család a bécsi tartózkodások során külön házban lakhatott.

⁵⁷ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 94.

⁵⁸ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 17. t. Erdődy Ferenc (1830–1906.) Előterjesztés monyorókeréki gróf Erdődy Ferenc kitüntetésére tárgyában, dátum nélkül.

⁵⁹ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316–1895.

⁶⁰ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 17. t. Erdődy Ferenc (1830–1906.) Előterjesztés monyorókeréki gróf Erdődy Ferenc kitüntetésére tárgyában, dátum nélkül.

⁶¹ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 17. t. Erdődy Ferenc (1830–1906.) Előterjesztés monyorókeréki gróf Erdődy Ferenc kitüntetésére tárgyában, dátum nélkül.

⁶² PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316–1895. – A kórház alapításának időpontja nem ismert, feltehetőleg a 19. század végén történt. Egy képeslap tanúsága szerint 1899-ben már működött. – Pöstyén. Cs. és kir. katonai kórház. Országos Széchényi Könyvtár - képeslapok. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/OSZKKepe/1404418/?list=eyJmaWx0ZXJzljogeyJURUxYFUFVVRVMI0iBbllBcdTAWZjZzdHlCdTAWZTlUll19LCAicXVlcnkiOiAiVElQVVM9KEtcdTAWZTlwZXNsYXApln0>, letöltés: 2024. február 22.

⁶³ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 17. t. Erdődy Ferenc (1830–1906.) Előterjesztés monyorókeréki gróf Erdődy Ferenc kitüntetésére tárgyában, dátum nélkül.

⁶⁴ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 17. t. Erdődy Ferenc (1830–1906.) Előterjesztés monyorókeréki gróf Erdődy Ferenc kitüntetésére tárgyában, dátum nélkül

*minta kép gyanánt tekinthető.*⁶⁵ – írták róla a kitüntetésének előterjesztésében a 19. század végén.

Ferencnek és Ilonának négy fia és két lánya született. Két lányuk a birtokok öröklése szempontjából nem játszott szerepet. Első lányuk, Klotild (Clotilde) 1859. december 31-én Bécsben született.⁶⁶ 1880 karácsonyán a Galgócon is egyre terjedő skarlátjárványban megbetegedett,⁶⁷ majd 1881. január 4-én hunyt el.⁶⁸

Második leányuk, Melánia Ernesztina Emma Mária (Melanie Ernestina Emma Maria) is Bécsben látta meg a napvilágot, 1861. május 3-án.⁶⁹ 1868-ban tífuszban megbetegedett, emiatt még évekig Ostendébe, a tengerhez járt édesanyjával kúrára.⁷⁰ 1888. november 28-án ment feleségül gróf Alfred Karl Khevenhüller-Metsch (1853–1911) császári és királyi kamarás lovaskapitányhoz,⁷¹ aki az alsó-ausztriai Pellendorf és a karintiai Osterwitz birtokosa volt.⁷² Férje hosszan tartó betegség után 1911. december 23-án halt meg.⁷³ Melánia több, mint 40 évvel túlélte, 1954. július 7-én Nieder-Osterwitz-ben hunyt el. A család több nőtagjához hasonlóan csillagkeresztes hölgy volt.⁷⁴

Imre (1854–1925)

1854. évi bécsi tartózkodásuk során mutatta be Ilonát anyósa az udvarban Zsófia főhercegnőnek és II. Ferenc császár özvegyének, Karolina Augusztá császárnénak,⁷⁵ ám ennél sokkal fontosabb, hogy a császárvárosban töltött idő alatt, október 3-án⁷⁶ született meg Erdődy Ferenc és Oberndorff Ilona első gyermeke, Imre (Emerich). Élete első napjait – édesanyja visszaemlékezése szerint – egy szép, díszes kalapdobozban töltötte, mert az Itáliából rendelt bölcső még nem érkezett meg.⁷⁷ Imre később egy angol gazdasági intézetben szerzett képesítést, mező-

⁶⁵ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 17. t. Erdődy Ferenc (1830–1906.) Előterjesztés monyorókeréki gróf Erdődy Ferenc kitüntetése tárgyában, dátum nélkül

⁶⁶ MNL VaVL VII. 1. d. ee. Erdődy Sándor hitbizomány iratai (továbbiakban: VII 1. d. ee.) P. 2819/1918. Gróf Erdődy Ferenc és Oberndorff Ilona grófnő családi lapja, 1918. december 12.

⁶⁷ *Erdődy, H.*: Fast hundert Jahre i. m. 167.

⁶⁸ Galgóczi (ma: Hlohovec, Szlovákia) római katolikus halotti anyakönyv, 3/1881. Family Search bit.ly/3r3gIVY, letöltés: 2024. február 22.

⁶⁹ MNL VaVL VII. 1. d. ee. P. 2819/1918. Gróf Erdődy Ferenc és Oberndorff Ilona grófnő családi lapja, 1918. december 12.

⁷⁰ *Erdődy, H.*: Fast hundert Jahre i. m. 155.

⁷¹ (Főuri esküvő). Pesti Hírlap, 1888. november 28. 7.

⁷² *Erdődy, H.*: Fast hundert Jahre i. m. 172.

⁷³ *Erdődy, H.*: Fast hundert Jahre i. m. 197–198.

⁷⁴ A magyarországi főnemesség i. m. 76.

⁷⁵ *Erdődy, H.*: Fast hundert Jahre i. m. 96.

⁷⁶ Az 1906. évi ogy-i almanach szerint október 5-én született. (Magyar országgyűlés. A főrendiház és képviselőház tagjainak életrajzi adatai. Budapest, 1906. 78.) A pár 1918. december 12-én kelt családi lapja szerint október 3-án. – MNL VaVL VII. 1. d. ee. P. 2819/1918. Gróf Erdődy Ferenc és Oberndorff Ilona grófnő családi lapja, 1918. december 12.

⁷⁷ *Erdődy, H.*: Fast hundert Jahre i. m. 94–95.

gazdasági tudományokkal foglalkozott.⁷⁸ Valóságos belső titkos tanácsos, a főrendiház örökös tagja, Varasd vármegye örökös főispánja, máltai lovag,⁷⁹ császári és királyi kamarás, a bajor Szent György-rend lovagja volt. Birtokai nagyrészt Trencsén vármegyében feküdtek.⁸⁰ Édesapja 1893. május 31-én kelt végrendelete értelmében az 1720. november 22-i királyi adománylevélben meghatározott öröklési rend szerint megkapta a Nyitra vármegyében lévő galgóci (ma: Hlohovec, Szlovákia) hitbizományi uradalmat, a vele járó italmérési és udvarnoki maradvány-földváltási tőkével, továbbá a galgóci és pöstyéni kastélyban lévő, valamint a galgóci uradalomhoz tartozó egyéb ingóságokat.⁸¹

Imre mezőgazdaság iránti érdeklődésének egyik bizonyítéka az 1882-ben Aranyosmaróton (ma: Zlaté Moravce, Szlovákia) kiadott *A jószágintézés alapelvei* című írása. Ebben a bevezetője alapján egy olyan gazdaság alapelveit írta le, „melyben a gazdasági vállalkozó maga a tulajdonos, és csak az üzlet vezetés van a tulajdonos személyén kívül álló szakértőre bízva.”⁸²

1881. november 6-án Imre Aranyosmaróton feleségül vette Migazzi Irma grófnőt. Az anyai visszaemlékezés szerint az esküvőt szűk családi körben tartották a Klotild halála utáni gyász miatt.⁸³ Az egykorú sajtó szerint azonban nagy pompával került megrendezésre, megjelenésében magyaros jellegű volt. A násznép a kastélyból hintón ment át a templomba, ahova a távoli és közeli rokonok egymást követően vonultak be, legelől a násznagyok, majd a vőfélyek a menyasszonyt kísérve. A násznép a polgárság sorfala között vonult végig a templomon. Az esketést Reitter Alajos plébános végezte, majd utána fényes lakoma következett. Ezután a fiatal házaspár Galgócra utaztak.⁸⁴

A Migazzi család az Erdődyek baráti köréhez tartozott. Az ősi grófi família eredetileg Dél-Tirolból származott, II. József uralkodása idején tette át székhelyét Magyarországra.⁸⁵ A menyasszony csillagkeresztes hölgy, gróf Migazzi Vilmos és Marczibányi Antónia leánya volt.⁸⁶ Négy gyermekük született: Ilona (1883–1969, későbbi férje gróf Hardegg János), Mária (1884–1946) és Gabriella Vilma (1889–1918), ők mindketten apácák lettek. Egyetlen fiuk, Vilmos (1887–1959) Anna Schmidt-tel⁸⁷ kötött házassága gyermektelen maradt, ezért a galgóci hitbizományi uradalmat a vépi ág örökölte.⁸⁸

⁷⁸ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316–1895.

⁷⁹ A magyarországi főnemesség i. m. 345.

⁸⁰ Magyar országgyűlés i. m. 78.

⁸¹ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 2. á. 5. t. Végrendeletek. Erdődy Ferenc végrendelete, 1893.

⁸² PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 23. t. Erdődy Imre: *A jószágintézés alapelvei* 1882.

⁸³ *Erdődy, H.*: Fast hundert Jahre i. m. 170.

⁸⁴ Vidék. Aranyos-Maróthról... Fővárosi Lapok, 1881. november 10. 1524.

⁸⁵ *Erdődy, H.*: Fast hundert Jahre i. m. 170.

⁸⁶ Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 90.

⁸⁷ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Leszármazási táblázatok. Bakócz és Erdődy család, dátum nélkül.

⁸⁸ Gróf Erdődy Ferenc (1901–1983) és gróf Erdődy Vilmos közötti egyesség alapján a galgóci hitbizományt Erdődy Ferenc fiatalabb fia, Imre (1939–2008) örökölte. (Gróf Erdődy László szíves szóbeli közlése alapján, Szombathely, 2021. október 8.)

Migazzi Irma 1923. szeptember 26-án vakbélgyulladásban halt meg.⁸⁹ Imre két évvel élte túl, 1925. november 14-én Galgócon hunyt el.⁹⁰

Tamás (1855–1918)

Erdődy Ferenc és felesége második fia, Tamás (Thomas Gustav Franz Johannes) a grófi pár újabb bécsi tartózkodása idején, 1855. október 10-én született.⁹¹ 1873-ban mind apja, mind távoli nagybátyja, Erdődy (V.) Sándor (1802–1881)⁹² őt nevezte meg a frissen alapított hitbizományok örökösének.⁹³ A két alapító célja valószínűleg a birtokok egyesítése lehetett, hiszen kisebb, csupán néhány településből álló uradalmakról volt szó. A kedvezményezett kijelölését meghatározhatta, hogy az elsőszülött fiú, Imre, a jelentősebb galgóci uradalmat kapta meg. Röviddel ezt követően azonban Tamást Somlóváron lovasbaleset érte, amelynek következtében olyan súlyos agyrázkódást szenvedett, hogy élete végéig nem tudott felépülni belőle.⁹⁴

Az eset 1875 őszén történhetett, hiszen a Szöllösön (Gyöngyösszöllős, ma Szombathely része) kiadott községi bizonyítvány alapján a grófi család 1875 októberében ott élt. Innen Bécsbe utaztak, ahol november 4-én megállapították Tamás „*folyton tartó elmebetegségét*”. Ekkor került a Bécs melletti Lainzba, tébolydába.⁹⁵ Ezt követően nyilvánvalóvá vált, hogy Tamás képtelen lesz a hitbizományi gazdaságok irányítására, ezért a két alapító kérvényezte az öröklési sorrend megváltoztatását, amelyet csak új hitbizomány alapítással lehetett volna véghez vinni.⁹⁶ Így az igazi probléma 1881 elején, V. Sándor halálával következett be, aki az általa alapított hitbizomány mellett Tamást nevezte ki általános örökösévé is. Ezért Erdődy Ferenc kérte fiának, Tamásnak a gondnokság alá helyezését.⁹⁷

Károly (1857–1893)

A hitbizományok következő várományosa a harmadik fiú, Károly (Carl) lett, aki bátyjaihoz hasonlóan ugyancsak a császárvárosban született a család 1857-es bécsi tartózkodásakor,⁹⁸ március 13-án.⁹⁹ Kary-t – ahogy a családban szólították – édesanyja leírása alapján kedves és becsü-

⁸⁹ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 245.

⁹⁰ A magyarországi főnemesség i. m. 345.

⁹¹ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 103.; Magyar országgyűlés i. m. 79.

⁹² Róla később bővebben.

⁹³ MNL VaVL VII. 1. d. ee. P. 1246/1937.: Hitbizományi vagyon kötöttség alatt tartása; MNL VaVL VII. 1. d. dd. Erdődy Ferenc hitbizomány iratai (továbbiakban: VII. 1. d. dd.) P 972/1937.: A hitbizományi vagyonnak kötöttség alatt tartása, 1937.

⁹⁴ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 156.

⁹⁵ MNL VaVL VII. 1. d. ee. III. 1/1881. Erdődy Ferenc levele a törvényszékre, 1881. február; Községi bizonyítvány, 1881. február 17.

⁹⁶ MNL VaVL VII. 1. d. ee. III. 1/1881. Erdődy Ferenc kérelme a törvényszékre, 1876. október 18.

⁹⁷ MNL VaVL VII. 1. d. ee. III. 1/1881. Erdődy Ferenc levele a törvényszékre, 1881. február – A levélen pontos dátum nem szerepel, a hozzá csatolt községi bizonyítvány keltezése február 17.

⁹⁸ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 119.

⁹⁹ MNL VaVL VII. 1. d. ee. P. 2819/1918. Gróf Erdődy Ferenc és Oberndorff Ilona grófnő családi lapja, 1918. december 12.

letes természete miatt mindenki kedvelte. Hírnevet elsősorban versenylovak tartásával szerzett. 1893-ban egy hosszú betegség utáni kúrára Lipcsébe utazott,¹⁰⁰ ahol március 7-én elhunyt.¹⁰¹

Károly halálával újabb bonyodalom következett be. Erdődy Ferenc ekkor a korábbi végrendeletét érvénytelenítette, és újat írt Galgócon 1893. május 31-én. Ebben a vépi hitbizományi uradalomra vonatkozóan – hiszen azt az alapítóokirat rendelkezése szerint Tamás öröklő – külön nem rendelkezett. Viszont kikötötte, ha túlélne elmebetegsége miatt gyógyíthatatlannak nyilvánított Tamás fiát, akkor a hitbizományt a következő várományos, a végrendeletben felsorolt egyéb javakat pedig Imre, Sándor és Melánia egyenlő részben kapja. Ha Imrét vagy Melániát élné túl, a nekik felsorolt javakat a gyermekük vagy gyermekeik örökölnék. Tamás gondnokául Sándort rendelte ki, aki kezelte a gondnokolt vagyonát is.¹⁰²

Sándor (1865–1940)

IV. Ferenc és Oberndorff Ilona legfiatalabb gyermeke, Sándor, Galgócon született 1865. augusztus 24-én.¹⁰³ A család ezt követően döntött úgy, hogy Bécsben a bérelt lakásuk már nem megfelelő méretű, ezért megvásárolták az éppen eladásra került Eszterházy-palotát a Krugerstraße 10. szám alatt.¹⁰⁴

Sándor a középiskolát a szombathelyi katolikus főgimnáziumban végezte el magántanulóként. Mindössze három évig tanult itt, 1881 és 1884 között, hiszen a második év végén miniszteri engedéllyel két osztályból tett vizsgát.¹⁰⁵ Ezt követően a bécsi, majd a győri jogakadémián hallgatott jogot, végül a tanulmányait 1888-ban a budapesti egyetemen fejezte be. Ezt követően tanulmányutakat tett Nyugat-Európában (Németországban, Olaszországban, Franciaországban, Belgiumban és Svájcban), majd a 7. számú honvédezrednél szolgált Pápán önkéntesként, és tartalékos tiszt lett.¹⁰⁶ 1890-ben császári és királyi kamarássá nevezték ki.¹⁰⁷ 1891-től Veszprém vármegye tiszteletbeli aljegyzője volt.¹⁰⁸ A Marcalvölgyi Vizitársulat 1892. május 10-én tartott közgyűlésén elnökké választották,¹⁰⁹ ebben a pozícióban az 1912. október

¹⁰⁰ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 181–182.

¹⁰¹ MNL VaVL VII. 1. d. ee. P. 2819/1918. Gróf Erdődy Ferenc és Oberndorff Ilona grófnő családi lapja, 1918. december 12.

¹⁰² PBFL Erdődy cslt. 3. f. 2. á. 5. t. Végrendeletek. Erdődy Ferenc végrendelete, 1893.

¹⁰³ Magyar országgyűlés i. m. 78.

¹⁰⁴ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 149.

¹⁰⁵ Értesítvény a szombathelyi királyi katolikus főgymnasiumról 1881/82. Szerk: Dr. Kunc Adolf. Szombathely, 1882. 129.; Értesítvény a szombathelyi királyi katolikus főgymnasiumról 1882/83. Szerk. Dr. Kunc Adolf. Szombathely, 1883. 93.; Értesítvény a szombathelyi királyi katolikus főgymnasiumról 1883/84. Szerk.: Dr. Kunc Adolf. Szombathely, 1884. 66.

¹⁰⁶ Magyar országgyűlés i. m. 78.

¹⁰⁷ Az 1844-től 1918-ig császári és királyi kamarásságot nyertek betűrendes névsora. Összeáll. Hertelendy László. Magyar Családtörténeti Szemle 2. (1936) 5. sz. 23–25., 25.

¹⁰⁸ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316-1895.

¹⁰⁹ MNL VaVL IX. 246. A Marcalvölgyi Vizitársulat iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv (továbbiakban: IX. 246. Kgy. jkv.), 1892. május 10. 2. pont.

28-i közgyűlésen tűnt fel utoljára.¹¹⁰

1896. június 8-án az ezredévi kiállítás díszmenetében a Vas megyei bandérium egyik lovasaként vett részt. A *Vasárnapi Újság*ban a következő tudósítást olvashatjuk róla:

„Erdődy Sándor gróf, kamarás, tart[alékos] honvédhuszárhadnagy, nagybirtokos és Vasvármegyében már 400 éves múlttal bíró magyar család ifjú sarja, daliás alakja volt a vasmegyei díszbandériumnak saját nevelésű sötétpej paripáján. Már messziről föltűnő látvány volt a nehéz aranybrokát, csillogó atillán, — a mely Zápolya-korbéli szabású volt, — panyókára vetett bordeauxi vörös hosszú mentéje gazdag aranyzsinórzattal, sujtással és czoboly prémmel. A sötét bársonyon a bajor Szentgyörgy-rend nagy csillagja csillogott. Czobolyprémes kalpagján ritka szép hajlott kócsag díszelgett. A sötét vörös, díszes aranyrojtos, s a megye címerével ellátott nyeregtakaróhoz jól talált az arany sujtásos sárga szattyán csizma nehéz arany sarkantyúval. A paripa a vasmegyei díszparipák mintájára volt fölszerelve. Előtte két díszhuszár haladt, akik magyar jellegű párducz kaczagányt, ezüst vitézkötéssel és egyenes kócsagtollal ellátott szürke prémes magas kucsmát, dús ezüst zsinórzatú kék atillát és piros nadrágot viseltek, s teljes családi címerrel hímzett kardtarsolyuk volt.”¹¹¹

1897. február 22-én Erdődy Sándort meghívták az országgyűlésre, hiszen az 1885. évi VII. törvénycikk értelmében tagja volt a főrendiháznak.¹¹²

Sándor ténylegesen csak 1900. április 17-én lett bátyja gyámja, amikor édesapjuk lemondott a gondnokságról, Erdődy Sándor pedig kérte a gondnokká való kinevezését. Az árvaszék az 1877. évi XX. törvénycikk 49. § a) pontja értelmében a lemondáshoz hozzájárult,¹¹³ az 55. § alapján a gondnoki tisztségből felmentette az apát, Erdődy Sándort pedig a 45 éves, elmebetegség miatt gondnokság alá helyezett Tamás gondnokául rendelte ki a törvény 66–70. §-a értelmében.¹¹⁴

Valószínűleg az időpont nem véletlen, hiszen Sándor az 1900. februári eljegyzést követően,¹¹⁵ április 23-án délelőtt 11 órakor a bécsi Megváltóról címzett fogadalmi templomban feleségül vette trakostyáni Draskovich Erzsébet grófnőt, néhai trakostyáni gróf Draskovich Pál

¹¹⁰ MNL VaVL IX. 246. Kgy. jkv., 1912. október 28.

¹¹¹ A vasmegyei díszbandériumból. Vasárnapi Újság, 1896. 30. szám 498.

¹¹² PBFL Erdődy cslt. 6. f. 1. á. 1. t. Erdődy Sándor (1865–1940.), Meghívó az országgyűlésre, 1897. február 22. Az 1926. XXII. törvénycikk 6. §-a értelmében a Horthy-korszakban is tagja az országgyűlésnek, emiatt 1927. január 20-án is megkapta a meghívóját az országgyűlésre.

¹¹³ 1877. évi XX. törvénycikk a gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről. A 49. § a) pontja kimondja, hogy a gyámot vagy gondnokot kérelmére fel lehet menteni, ha 60. életévét betöltötte.

¹¹⁴ PBFL Erdődy cslt. 6. f. 1. á. 1. t. Erdődy Sándor (1865–1940.). Gróf Erdődy Sándor gondnokká kirendelése, 1900. április 17.

¹¹⁵ Főúri eljegyzés. Vasvármegye, 1900. február 18. 5.

(1846–1889) és tolnai Festetich Mária grófnő (1850–1946) leányát.¹¹⁶ A Votivkirchébe – az örömanya visszaemlékezése alapján – alig fért be a rokonok és az ismerősök serege.¹¹⁷

A menyasszony, trakostyáni Draskovich Erzsébet grófnő 1877. március 11-én Pozsonyban látta meg a napvilágot.¹¹⁸ 1900. december 5-én Mária Jozefa főhercegnő csillagkeresztes hölgynek nevezte ki.¹¹⁹ Házasságkötése után Vépen jelentős karitatív tevékenységet végzett.¹²⁰ Az ifjú házaspár az évek óta üresen álló vépi kastélyba költöztek.¹²¹ A pár május 28-án érkezett meg nászútjáról a szombathelyi állomásra, ahonnan hintóval hajtottak Vépre. Itt ünnepélyes keretek között fogadták őket: a sági, jánosházi és vépi uradalom legényei álltak sorfalat, és a községi előljáróság üdvözölte őket, este pedig fáklyásmenet vonult a kastély udvarára.¹²²

Mivel a kastély a vep–bakófai hitbizományhoz tartozott, a használatba vételhez a jogi alapot az áprilisi árvaszéki határozat adta, miszerint „a kirendelt gondnok gondnoki tisztének tartamára a vépi várkastélyt lakásul teljesen díjtalanul felhasználhassa.” A díszkert fenntartására évi 5932 Ft, a várkastélyára 5363 Ft 82 kr állapítottak meg, és a gondnokolt évi 5250 Ft gyógykezelési költsége továbbra is megmaradt. A gondnoki díjnak a törvény szerinti tiszta jövedelem¹²³ 10%-át határozták meg, amely nem haladhatta meg az évi 5000 Ft-ot.¹²⁴

Ferenc halála

1906. január 31-én este az ekkor már 76 éves Erdődy Ferenc rosszul lett, szívrohamot kapott. A gyors orvosi segítség ellenére sem sikerült megmenteni az életét,¹²⁵ éjjel 12 órakor elhunyt. Február 3-án Bécsben, a halottasházban történt beszentelését, majd február 5-én Szombathelyen délelőtt 11 órakor, a Szent Márton templomban történt újbóli beszentelését követően a családi

¹¹⁶ Matricula Online. Wien, Niederösterreich (Osten): Rk. Erzdiözese Wien, Pfarre: Votivkirche, Trauungsbuch, 45/1900. <https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/09-votivkirche/02-07/?pg=161>, letöltés: 2024. február 22. Főúri esküvő. Vasvármegye, 1900. április 22. 6.; (Fényes esküvő.) Pesti Hírlap, 1900. április 24. 8.; Esküvő. Magyar Nemzet, 1900. április. 25. 6.; PBFL Erdődy cslt. 6. f. 1. á. 1. t. Erdődy Sándor (1865–1940.). Esküvői értesítés, Bécs 1900. április

¹¹⁷ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 186.

¹¹⁸ Kelbert Krisztina: Változó állandóság. Vasi Szemle 74. (2020) 74–97., 76.

¹¹⁹ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 14. t. Erdődy Sándorné Draskovich Erzsébet. Kinevezési okmány, 1900. december 5.

¹²⁰ Erre vonatkozóan: Kelbert K.: Változó állandóság i. m. 76–85.

¹²¹ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 186.

¹²² Gróf Erdődy Sándor... Vasvármegye, 1900. május 24. 8.; Az Erdődy pár fogadtatása Vépen. Vasvármegye, 1900. május. 31. 2–3.

¹²³ A tiszta jövedelmet az 1877. évi XX. törvénycikk 83. §-a határozza meg ebben az esetben. E szerint a tiszta jövedelem „a gazdaság, kereskedés vagy üzlet fentartása és folytatásához, az érték és jövedelem biztosításához szükséges rendes kiadások fedezésére és a netaláni adósságok kamatain, valamint mindennemű adófizetésre szükséges költségeken felül a jövedelemből fenmarad.” A kiadások közé a tőketörlesztést, az új építkezéseket és az új felszerelés vásárlását nem számították bele.

¹²⁴ PBFL Erdődy cslt. 6. f. 1. á. 1. t. Erdődy Sándor (1865–1940.). Gróf Erdődy Sándor gondnokká kirendelése, 1900. április 17.

¹²⁵ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 195. Felesége visszaemlékezését erősíti meg: Erdődy Ferenc gróf †. Szombathelyi Friss Ujság, 1906. február 2. 2.; Erdődy Ferenc gróf. Vasvármegye, 1906. február 2. 3.

sírboltban helyezték örök nyugalomra.¹²⁶ A főúr ravatala vasárnap egész nap látható volt, körülötte az uradalmak erdőszemélyzete állt díszőrséget.¹²⁷ A ravatal körül gyertyák égtek és déli növényeket helyeztek el. Amíg a gyászolók gyülekeztek, Glasits Egyed vasvári páter olvasott fel.¹²⁸ A temetést István Vilmos megyéspüspök végezte. A ravatal mellett a vépi tűzoltóegylet állt sorfalat, majd az uradalmak gazdatisztjei vitték a koporsót a sírboltba.¹²⁹ Engesztelő szentmiséket február 8-án, csütörtökön, az összes kegyúri templomban, és Bécsben, az augusztinusok templomában mutattak be.¹³⁰ Gróf Erdődy Ferencet mint a vármegye egyik virilis tagját, a törvényhatósági bizottság is gyászolta.¹³¹

1893-ban kelt végrendeletében Ferenc úgy határozott, hogy szeretett felesége özvegyi székhelyét szabadon választhatja meg bármelyik birtokon, amelyet neki a gyermekeknek életfogytiglani használatba át kell engedniük. Továbbá megfelelő cselédséget és két fogatot kell a rendelkezésére bocsátani. Örökségük arányában a gyerekeknek anyjuk haláláig 20000 ft-ot vagy 40 000 koronát¹³² kell biztosítaniuk számára.¹³³

Oberndorff Ilona férje halála után – elbeszélése alapján – időnként meglátogatta gyermekeit és unokáit Vépen és Osterwitz-ben. Gyakran utazott Galgócra is, már csak mint vendég.¹³⁴ Férjével együtt az uralkodócsalád tántoríthatatlan alattvalója volt,¹³⁵ így nem meglepő, hogy 1931-ben, 100. születésnapja alkalmából Zita császárné és királyné és családja is gratulált neki, amelyet Ilona levélben köszönt meg, és egyben „az ifjú királynak” Isten áldását küldte a jobb jövő reményében.¹³⁶ 1932. február 29-én délelőtt 10 órakor Vépen hunyt el. A szentmártoni dominikánus családi sírboltban helyezték örök nyugalomra március 3-án.¹³⁷

Tamás halála

Erdődy (VI.) Tamás 1918. november 9-én Bécsben hunyt el.¹³⁸ Az erről szóló halotti bizonyítványt a bécsi III. kerületi Erdbergi plébánia adta ki.¹³⁹ Ez édesanyja szerint felszabadulást

¹²⁶ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 17. t. Erdődy Ferenc (1830–1906.). Nagyméltóságú monyorókeréki és monoslói Gróf Erdődy Ferenc gyászjelentése, Bécs 1906. február 1.

¹²⁷ Erdődy Ferenc gróf. Vasvármegye, 1906. február 4. 2.

¹²⁸ Erdődy Ferencz gróf temetése. Vasvármegye 1906. február 6. 1–2.

¹²⁹ Erdődy Ferenc gróf temetése. Szombathelyi Friss Ujság, 1906. február 6. 2.

¹³⁰ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 17. t. Erdődy Ferenc (1830–1906.). Nagyméltóságú monyorókeréki és monoslói Gróf Erdődy Ferenc gyászjelentése, Bécs 1906. február 1.

¹³¹ Erdődy Ferenc gróf. Vasvármegye, 1906. február 2. 3.

¹³² A korona bevezetése után a század végéig (a forgalomban lévő pénz elhasználódása és kivonása időszakára) átmenetileg még használták a forintot is a korona mellett.

¹³³ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 2. á. 5. t. Végrendeletek. Erdődy Ferenc végrendelete, 1893.

¹³⁴ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 196–197.

¹³⁵ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 17. t. Erdődy Ferenc (1830–1906.). Előterjesztés monyorókeréki gróf Erdődy Ferenc kitüntetése tárgyában, dátum nélkül.

¹³⁶ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 18. t. Erdődy Ferencné Oberndorf Ilona. Gróf Erdődy Ferencné levele, Vép 1931. november 23. A levélben nincs senki nevesítve. A levél címzettje „Eure Majestät”, Habsburg Ottót pedig „meinem jungen König”-ként említi meg.

¹³⁷ MNL VaVL XIII. 5. A csernelházi Chernel család iratai. Gyászjelentések. özv. gróf Erdődy Ferencné gyászjelentése.

¹³⁸ Matricula Online. Wien, Niederösterreich (Osten): Rk. Erzdiözese Wien, Pfarre: Erdberg, St. Peter und Paul, Sterbebuch, 642/1918. <https://bit.ly/3ZgIECr>, letöltés: 2024. február 22.

¹³⁹ MNL VaVL VII. 1. d. ee. P2819/1918. Gróf Erdődy Tamás hitbizományi birtokos elhalálózása folytán szükség-

jelentett számára súlyos, hosszan tartó szenvedése után.¹⁴⁰ Tamás halála után mind a két hitbizományt öccse, Sándor örökölte.¹⁴¹

Sándor leszármazottai

Erdődy Sándornak és Draskovich Erzsébetnek hat gyermeke született. A legidősebb, Ferenc 1901-ben Bécsben,¹⁴² Péter 1902-ben,¹⁴³ Pál 1904-ben,¹⁴⁴ Mária 1905-ben,¹⁴⁵ Antal 1909-ben,¹⁴⁶ valamint Ilona – a „háborús gyermek” („*Kriegskind*”)¹⁴⁷ – 1917-ben Vépen látta meg a napvilágot.¹⁴⁸

Sándor halála

Erdődy Sándor a kortársak szerint nemcsak gyermekeit nevelte példamutatóan, hanem kegyúri feladatait is ellátta. A család mélyen vallásos volt.¹⁴⁹ Ezt bizonyítja, hogy a híres zarándokhelyen, a máriazelli kegytemplomban ünnepelte a grófi pár 1925 áprilisában az ezüstitelődalmát.¹⁵⁰ Ezeket az erényeket szem előtt tartva Mikes János szombathelyi megyéspüspök IX. Pius pápa figyelmébe ajánlotta Erdődy Sándort. Ennek köszönhetően 1927. szeptember 10-én vehette át a vépi kastélyban pápai kitüntetését, amellyel a Szent Szilveszter Pápa rendjének¹⁵¹ nagykeresztes lovagjává nevezték ki.¹⁵² Néhány évvel később, 1933. május 15-i ülésén pedig a Szent István

ges eljárás megindítása. 1918. december. 4.

¹⁴⁰ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 205.

¹⁴¹ MNL VaVL VII. 1. d. ee. 2819/1918. Gróf Erdődy Tamás hitbizományi birtokos elhalálózásával szükséges eljárás megindítása

¹⁴² Erdődy Sándor gróf. Vasvármegye, 1901. március 6. 3.

¹⁴³ 1902. május 20-án született, Péter Pál Vilmos Sándor Antal Mária József néven anyakönyvezték. MNL VaVL XXXIII. 1. a. Vas vármegye állami anyakönyvi másodpéldányok (továbbiakban: XXXIII. 1. a.). Vép, születési ak. 64/1902.; Személyi hírek. Vasvármegye, 1902. május 26. 2.

¹⁴⁴ 1904. február 2-án született, Pál Mária Sándor Antal néven anyakönyvezték. MNL VaVL XXXIII. 1. a. Vép, születési ak. 19/1904.; Keresztelő Vépen. Vasvármegye, 1904. február 7. 5.; Keresztelő a vépi kastélyban. Szombathelyi Friss Ujság, 1904. február 6. 5.

¹⁴⁵ 1905. február 26-án született Mária Erzsébet Alexandra Panka Ilona néven anyakönyvezték. MNL VaVL XXXII. 1. a. Vép, születési ak. 30/1905.; Családi öröm. Szombathelyi Friss Ujság, 1905. február 28. 1.

¹⁴⁶ 1909. szeptember 15-én született, Antal Kálmán Dénes néven anyakönyvezték. MNL VaVL XXXIII. 1. a. Vép, születési ak. 97/1909.

¹⁴⁷ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 196–197.

¹⁴⁸ 1917. szeptember 10-én született, Ilona Erzsébet Martina Antónia Alexandra Mária néven anyakönyvezték. MNL VaVL XXXIII. 1. a. Vép, születési ak. 50/1917.; Családi öröm a vépi várban. Vasvármegye, 1917. szeptember 18. 3.

¹⁴⁹ A pápa Erdődy Sándor grófot a Szent Szilveszter-rend nagykeresztes lovagjává nevezte ki. Vasvármegye, 1927. szeptember 11. 4.

¹⁵⁰ PBFL Erdődy csnt. 4. f. 1. á. 14. t. Erdődy Sándorné Draskovich Erzsébet. Levél Varga Gábor pecöli plébános-tól, 1925. április 22.

¹⁵¹ XVI. Gergely pápa alapította 1841-ben, majd 1905-ben X. Pius újraszervezte. Három osztálya volt: a nagykeresztes lovagok, a fémjelvényes lovagok és a lovagok osztálya.

¹⁵² A pápa Erdődy Sándor grófot a Szent Szilveszter-rend nagykeresztes lovagjává nevezte ki. Vasvármegye, 1927. szeptember 11. 4.

Bajtársi Szövetség¹⁵³ örökös dominusává választotta meg.¹⁵⁴

Az idősödő főúr 1940. január 15-én Vépen hunyt el.¹⁵⁵ Január 18-án Óra Gyula (1867–1946) vépi plébános reggeli szentmiséje után szállították a holttestet Szombathelyre, ahol cserkészek, megye- és városhajdúk és az uradalom erdészei álltak díszőrséget. A szertartást gróf Mikes János megyéspüspök vezette,¹⁵⁶ délután 3 órakor a domonkos templom családi sírboltjában helyezték örök nyugalomra Erdődy Sándort. Az engesztelő szentmisét 19-én délelőtt tartották a szombathelyi Szent Márton domonkos templomban és az összes kegyúri templomban.¹⁵⁷ Bő egy év múlva felesége is követte Sándort, 1941. október 30-án, 64 évesen halt meg. November 2-án délután 3 órakor Szombathelyen a szentmártoni családi sírboltba temették el. A lelki üdvéért az engesztelő szentmiséket az összes kegyúri templomban november 4-én mutatták be.¹⁵⁸

Sándor fia, Ferenc (1901–1983)

Sándor halála után az általános örökös legidősebb fia, Ferenc lett. Ő örökölte teljes egészében a hitbizományok által kötött birtokokat. Az apai magánvagyon végrendeletileg került elosztásra a gyermekek között.¹⁵⁹ Ferencet a második világháború követő időszak nem hagyta sokáig családirányító szerepben: feleségével együtt az 1950-es évek elején az uradalomhoz tartozó Pecölbe, a plébániára költözött, ahol az egykori kegyúr haláláig harangozóként tevékenykedett.¹⁶⁰

IV. Az ifjabb ág

A Vépen birtokos ifjabb ág II. János (1733–1806) horvátországi bántól, IV. Miklós testvérétől származik. Két ágra osztódott, de a második – vépi – ága férfiágon korán kihalt. Ez a vonal János fiától, V. Zsigmond (1775–1813) császári királyi kamarástól ered.¹⁶¹ Feleségével, tolnai Festetics Máriaival (1774–1837)¹⁶² három gyermekük született: (V.) Sándor (1802–1881) császári királyi kamarás, Kamilla (1811–1896) és Malvina Emma (1813–1873) csillagkeresztes hölgyek.¹⁶³ Zsigmond 1813. október 27-én hunyt el.¹⁶⁴

¹⁵³ 1927-ben jött létre, a keresztény egyetemi és főiskolai ifjúság egyik szervezete volt, amely nyíltan vállalta legitimista álláspontját.

¹⁵⁴ PBFL Erdődy cslt. 6. f. 1. á. 1. t. Erdődy Sándor (1865–1940.). Kinevezés a Szent István Bajtársi Szövetség Örökös Dominusává, 1933. június 8.

¹⁵⁵ MNL VaVL XXXIII. 1. a. Vép, halotti ak. 6/1940., VII. 1. d. dd. P443/1940. Gróf Erdődy Sándor halálának bejelentése

¹⁵⁶ Eltemették a vépi vár urát. Vasvármegye, 1940. január 19. 3.

¹⁵⁷ Meghalt gróf Erdődy Sándor. Vasvármegye, 1940. január 16. 1.

¹⁵⁸ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 14. t. Erdődy Sándorné Draskovich Erzsébet. Monyorókeréki és monoszlói özv. gróf Erdődy Sándorné szül trakostyáni gróf Draskovich Erzsébet gyászjelentése, Budapest 1941. október 30.

¹⁵⁹ MNL VaVL XIV. 35. Dr. Horváth Jenő szombathelyi ügyvéd irathagyatéka. Erdődy Ferenc vegyes iratai. Hitbizományi ügyek.

¹⁶⁰ Gróf Erdődy László szíves szóbeli közlése alapján. Szombathely, 2021. október 8.

¹⁶¹ Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 90-91.; Nagy I.: Magyarország családai IV. i. m. 69.

¹⁶² Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 91.

¹⁶³ Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 92.

¹⁶⁴ A magyarországi főnemesség i. m. 349.

Kamilla 1832. július 7-én ment feleségül stüchsensteini gróf Hoyos Antal (1804–1858) császári és királyi kamarás és vezérőrnagyhoz.¹⁶⁵ Grazban halt meg 1896. november 30-án.¹⁶⁶

Malvina Emma Brünnben született 1813-ban. Nem házasodott meg, a brünni császári és királyi máriáschuli hölgyintézet tiszteletbeli tagja volt. Kissingenben hunyt el 1873. június 20-án.¹⁶⁷

Sándor Lajos (1802–1881)

Gróf Erdődy Sándor Lajos születési helye és ideje nem tisztázott a szakirodalomban, és a források is eltérőek. Van, ahol azt olvashatjuk, hogy 1802. augusztus 10-én,¹⁶⁸ a család Vas megyei birtokán született. Máshol viszont a Somogy megyei Lábodot jelölik meg születési helynek,¹⁶⁹ és két évvel későbbre, 1804-re teszik az időpontot.¹⁷⁰ Az anyakönyvi bejegyzés szerint 1802. augusztus 11-én, a Somogy vármegyei Toponáron Alexander Joannes Ludovicus Sigismundus névre keresztelték meg.¹⁷¹ Toponár Kaposvártól északkeletre feküdt, a XIX. század elején részben a Festetics grófi család birtokában volt.¹⁷²

Erdődy Sándor Vas vármegye örökös főispánja, Varasd város örökös kapitánya volt.¹⁷³ Fiatalkorában sok időt töltött Nyugat-Európában, Angliában, Itáliában és Franciaországban,¹⁷⁴ tapasztalatszerzés és világlátás céljából.¹⁷⁵ Hazatérve a pozsonyi országgyűlés felsőtábláján az 1839–40. évi és az 1843–44. évi országgyűléseken kiváló ellenzéki szónokként vett részt.¹⁷⁶ 1848-ban pártolta az újításokat, de Batthyány Lajoshoz és Deák Ferenchez hasonlóan a mérsékelt reformokat támogatta. Az alakuló második kormányban herceg Eszterházy Pál helyett Batthyány Lajos miniszteri pozíciót szánt neki.¹⁷⁷ A miniszterelnök, akinek Erdődy Sándor közeli barátja volt,¹⁷⁸ a király személye körüli miniszternek szeretne volna kinevezni, de ezt nem fogadta el.¹⁷⁹

¹⁶⁵ Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 92.

¹⁶⁶ A magyarországi főnemesség i. m. 349.

¹⁶⁷ Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 92.

¹⁶⁸ Magyar nemzetségi zsebkönyv i. m. 92.

¹⁶⁹ MNL VaVL VII. 1. d. ee. III. 1/1881. Haláleset felvétel, 1881. január 22.

¹⁷⁰ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316–1895.

¹⁷¹ MNL Országos Levéltára Mikrofilm anyakönyvek, Kaposvár - római katolikus - születési - 1761–1820. 1802. augusztus 11.

¹⁷² Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Szerkeszti: Dr. Csánki Dezső. Budapest, Országos Monográfia Társaság, 1914. 167.

¹⁷³ Magyarország vármegyéi és városai i. m. 585.

¹⁷⁴ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Dr. Giay Károly összeállítása, Vép 1920. április 27.

¹⁷⁵ Gróf Erdődy Sándor (1802-1881.) Vasárnapi Újság, 1881. 9. szám 132.

¹⁷⁶ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316–1895. Az országgyűléseken való részvételével Dr. Melkovics Tamás is foglalkozott könyvében: Melkovics Tamás: A reformkori főrendi ellenzés és 1839-40-es zászlóbontása. Budapest, 2020.

¹⁷⁷ Gróf Erdődy Sándor (1802-1881.) Vasárnapi Újság, 1881. 9. szám 131.; Urbán Aladár: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai II. Budapest, 1999. 1313. dokumentum, 1425.

¹⁷⁸ Magyarország vármegyéi és városai i. m. 585.

¹⁷⁹ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316–1895.

A szabadságharc alatt külföldön tartózkodott, ahogy az utána következő időben is.¹⁸⁰ Ezt támasztja alá az 1851. december 26-án, fél évre az örökös tartományokba kiadott útlevele.¹⁸¹ A Bach-rendszer enyhülése és az álláspontok közeledése idején tért vissza egyelőre ismeretlen időpontban.¹⁸² Andrassy Gyula miniszterelnök 1867. április 26-i levelében azon ősi szokásra hivatkozva, hogy a koronázás alkalmával az anyaország és a hozzátartozó országok és tartományok zászlóit előkelő hazai családok tagjai viszik, felkérte Horvátország zászlójának vitelére.¹⁸³ A politikai életbe azonban nem kapcsolódott be újra. Ekkor már nagyrészt vépi kastélyában élt,¹⁸⁴ amelynek belső berendezése tanúskodott a szépművészeti mecénási tevékenységéről.¹⁸⁵ Tagja volt a Magyar Képzőművészeti Társulatlaknak, amelynek alelnöki tisztségéről 1880 decemberében mondott le. A társaság ennek elfogadásakor köszönetét fejezte ki az „*eddigi érdeműs működéséért, különösen a műcsarnok építésekor pártfogó tagok gyűjtésénél való buzgalmasért.*”¹⁸⁶

1869 júniusában a Budán tartandó katolikus autonómiai gyűlésre Erdődy Sándort az öt világi tag közé választották, aki a Szombathelyi Egyházmegyét képviselte.¹⁸⁷ Az indoklásában a püspök ekképp fogalmazott: „*Méltóságodnak ismert feddhetetlen kath. jelleme, tágas ismereti s bő tapasztalatai a kath. érdekek iránt kezeskednek.*”¹⁸⁸ Az állásról 1871. március 24-én mondott le, mert „*a Magyarországi Katolikus Egyház Autonómiájának azon oportunitási határozata következtében 'miszerint az egyházi birtokokat illető telekkönyvek megváltoztatandók' mivel az jogfogalmimmal meg nem egyezik.*”¹⁸⁹

Erdődy Sándor nagy barátja volt a tudományoknak is, 1877-ben tagja lett a Magyar Tudományos Akadémia igazgató-tanácsának.¹⁹⁰ Angliában egy földrajzi társaság tagjává választották.¹⁹¹ Elsősorban a természettudományok kiváló szakembere volt.¹⁹²

Oberndorff Ilona Erdődy Sándort nagy műveltségű, általánosan képzett, tanult ember-

¹⁸⁰ Gróf Erdődy Sándor (1802-1881.) Vasárnapi Újság, 1881. 9. szám 132.

¹⁸¹ PBFL Erdődy cslt. 5. f. 1. á. 1. a. t. Erdődy Sándor (1802–1881.). Úti-levél, Szombathely 1851. december 26.

¹⁸² Gróf Erdődy Sándor (1802-1881.) Vasárnapi Újság, 1881. 9. szám 132.

¹⁸³ PBFL Erdődy cslt. 5. f. 1. á. 1. b. t. Erdődy Sándor (1802–1881.). Gróf Andrassy Gyula levele gróf Erdődy Sándornak, 1867. április 26.

¹⁸⁴ Gróf Erdődy Sándor (1802-1881.) Vasárnapi Újság, 1881. 9. szám 132.

¹⁸⁵ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316-1895.

¹⁸⁶ PBFL Erdődy cslt. 5. f. 1. á. 1. b. t. Erdődy Sándor (1802–1881.). Kivonat az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat választmánya 1880. december hó 10-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből

¹⁸⁷ A megválasztott rendes tagok: Horváth Boldizsár miniszter, gróf Erdődy Sándor királyi kamarás, Bezeredy László és Ernuszt Kelemen országgyűlési képviselők. A póttagok gróf Cziráky János királyi főkamrás és Szapáry Géza főispán lett. A papi kiküldött Stegmüller Károly nagyölbői plébános, póttag pedig Fekete János apát, kanonok.

¹⁸⁸ Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár (továbbiakban: SZEL) Acta Cancellariae (továbbiakban: AC) 717–721/1869.

¹⁸⁹ SZEL AC 903/1871. Gróf Erdődy Sándor lemondása képviselőségről.

¹⁹⁰ III. Igazgatósági ülés, 1877. május 26. Akadémiai Értesítő 11. évf. (1877) 10. sz. 146.

¹⁹¹ Magyarország vármegyei és városai i. m. 585.

¹⁹² PBFL Erdődy cslt. 3. f. 1. á. 3. t. Családtörténettel kapcsolatos iratok. Erdődy nemzetség története 1316–1895.

nek írta le.¹⁹³ Erről tanúskodott a gróf könyvtára is, amely 315 magyar, 1930 német, 1359 francia, 740 angol, 89 olasz, illetve 92 latin nyelvű, azaz összesen 4525 könyvből állt, 8000 Forint értékben a hitbizomány alapítása után, 1874. szeptember 9-én felvett leltár szerint.¹⁹⁴

A korábbi királyi kamarás tisztsége mellé¹⁹⁵ az uralkodó 1869. szeptember 4-i határozatával Erdődy Sándort valóságos belső titkos tanácsossá,¹⁹⁶ majd főlovászmesterré nevezte ki az 1875. augusztus 20-án a gróf Batthyány Imre halála miatt megüresedett méltóságba.¹⁹⁷ Előbbihez Andrassy Gyula 1869. szeptember 6-án levélben gratulált neki.¹⁹⁸

Utóbbiról pedig a miniszterelnök, báró Wenckheim Béla 1875. augusztus 25-én tájékoztatta a gróft, és egyben megküldte a kinevezési okmányt.¹⁹⁹ Az 1875. augusztus 28-ra egybehívott országgyűlésen a főudvarnagyi teendőkkel bízta meg az uralkodó.²⁰⁰ Ezt követően több bizottság munkájában is részt vett az országgyűlésen, ahogyan az az alábbi táblázatban is látható.

kinevezés ideje	bizottság	tisztsége a bizottságban
1878. október 22.	közjogi és törvénykezésségi bizottság	tag
1878. október 22.	felirati bizottság	tag
1879. október 22.	legfőbb fegyelmi bíróság bizottság	rendes tag
1880. november 5.	közös ügyek tárgyalására hivatott országos bizottság	rendes tag

1. táblázat: Gróf Erdődy Sándor országgyűlési bizottsági tagságai 1878-1880. között²⁰¹

Sándor Lajos családja és leszármazottai

Erdődy Sándor magas, barna hajú, kék szemű férfi volt.²⁰² 1843. augusztus 7-én vette feleségül herceg Batthyány Iván (1784–1865) és gróf Eszterházy Mária második lányát, Batthyány Leopoldinát (1824–1866).²⁰³ A fiatalasszonyt 1844. január 17-én Karolina Augusztia császárné

¹⁹³ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 90.

¹⁹⁴ MNL VaVL VII. 1. d. dd. P2820/1918. Gróf Erdődy Tamás hitbizományi birtokos elhalálása folytán szükséges eljárás megindítása

¹⁹⁵ Gróf Erdődy Sándor (1802-1881.) Vasárnapi Újság, 1881. 9. szám 132.

¹⁹⁶ PBFL Erdődy cslt. 5. f. 1. á. 1. a. t. Erdődy Sándor (1802–1881.). Gróf Andrassy Gyula levele gróf Erdődy Sándorhoz, 1869. szeptember 6.

¹⁹⁷ Magyarország vármegyéi és városai i. m. 585.

¹⁹⁸ PBFL Erdődy cslt. 5. f. 1. á. 1. b. t. Erdődy Sándor (1802–1881.). Gróf Andrassy Gyula levele gróf Erdődy Sándorhoz, 1869. szeptember 6.

¹⁹⁹ PBFL Erdődy cslt. 5. f. 1. á. 1. b. t. Erdődy Sándor (1802–1881.). Wenckheim Béla levele, 1875. augusztus 25.

²⁰⁰ PBFL Erdődy cslt. 5. f. 1. á. 1. b. t. Erdődy Sándor (1802–1881.). Wenckheim Béla levele, 1875. augusztus 25.

²⁰¹ PBFL Erdődy cslt. 5. f. 1. á. 1. b. t. Erdődy Sándor (1802–1881.). Értesítés bizottsági taggá választásról, Budapest, 1878. október 23.; Értesítés bizottsági taggá választásról, Budapest, 1878. október 23.; Értesítés bizottsági taggá választásról, Budapest, 1878. október 25.; Értesítés bizottsági taggá választásról, Budapest, 1878. november 5.

²⁰² PBFL Erdődy cslt. 5. f. 1. á. 1. a. t. Erdődy Sándor (1802–1881.). Úti-levél, Szombathely 1851. december 26.

²⁰³ Nagy Iván: Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal I.1857. 246–247.

csillagkeresztes hölgynek nevezte ki.²⁰⁴ Házasságuk gyermektelen maradt. Talán részben ezért is fordult a grófnő a jótékonykodás felé. Nevéhez fűződik a tiszavirág életű vépi cselédiskola létrehozása, ahol a cselédek lányait oktatták.²⁰⁵ A magántanodát a Helytartótanács 1865. október 25-én hagyta jóvá.²⁰⁶

Oberndorff Ilona visszaemlékezése szerint Batthyány Leopoldina csendes, jószívű asszony volt, aki anyai gyengédséggel fordult két elhagyott gyermek felé is, azonban mindkettő fiatalon meghalt.²⁰⁷ A grófnő maga is fiatalon, mindössze 43 évesen hunyt el 1866. október 18-án. A szentmártoni családi sírboltba temették el.²⁰⁸

A gróf a körülményeik miatt fogadhatta pozitívan Ernuszt Kelemennek,²⁰⁹ a Vas megyei árvaház-alap javára kiküldött gyűjtő bizottság elnökének 1875. augusztus 12-i kérését, hogy évi összeget adjon az építendő árvaház céljára, valamint egy vagy több árva gyermek számára tegyen alapítványt, azaz anyagilag támogassa nevelésüket.²¹⁰ Erdődy Sándor 1878. november 11-én, a Vas megye által létesített árvaház javára 3000 Forintot adományozott azzal a kikötéssel, hogy az alapítványi tőke kamatai fejében ő, vagy halála után a vep–bakófalvi hitbizomány birtokosa, az árvaházba a többi növendékekkel azonos ellátással egy vagyontalan Vas megyei árvát elhelyezhessen.²¹¹

idősebb ág		ifjabb ág
Kajetán (1795–1856)		V. Zsigmond (1775–813)
IV. Ferenc (1830–1906)		V. Sándor (1802–1881)
VI. Tamás (1855–1918)	VI. Sándor (1865–1940)	
	VII. Ferenc (1901–1983)	

2. táblázat A vépi uradalmakat birtokló családtagok a 19–20. században²¹²

²⁰⁴ PBFL Erdődy cslt. 4. f. 1. á. 13. t. Erdődy Sándorné Batthyány Leopoldina. Csillagkeresztes hölgy cím adományozása, 1844. január 17.

²⁰⁵ Erre vonatkozóan: Kiss Mária: A vépi cselédiskola. Vas Szemle 42. (1988) 422–426.

²⁰⁶ PBFL Erdődy cslt. 3. f. 3. á. 5. t. Iskolaügy. Szenczy Ferenc szombathelyi püspök levele a grófnőnek, 1865. november 4.

²⁰⁷ Erdődy, H.: Fast hundert Jahre i. m. 91–92. Az egyik gyermeket, Katicát az erdő szélén találta és magához vette. A kislány azonban 6 éves kora előtt elhunyt – írta a grófnő.

²⁰⁸ MNL VaVL XV. 4. Gyászjelentések gyűjteménye. Gróf Batthyány Lipolda gyászjelentése.

²⁰⁹ Ernuszt Kelemen, gerdovcháki (Olád, 1832. február 9.–Olád, 1917. június 7.): országgyűlési képviselő, 1871–1875. között Vas vármegye főispánja. Politikai tevékenysége mellett oládi birtokán gazdálkodott. Aktív részt vállalt a megye életében, több egyesületnek is tagja volt. Nevéhez fűződik a megyei árvaház létrejötte az 1870-es években.

²¹⁰ PBFL Erdődy cslt. 5. f. 1. á. 1. b. t. Erdődy Sándor (1802–1881.). Ernuszt Kelemen levele gróf Erdődy Sándornak, 1875. augusztus 12.

²¹¹ MNL VaVL IV. 442. Alapítványok alapítólevelei. 13. Gróf Erdődy Sándor árvaházi alapítvány alapítólevele, 1878.

²¹² A táblázatban *dőlt* betűvel a két hitbizomány alapítója, *félkövér* betűvel az egyesített birtok tulajdonosai.

Az Akadémia igazgatótanácsának 1880. decemberi ülésén még részt vett, de hazafelé tartva megfázott az úton. A betegségből nem épült fel.²¹³ 1881. január 22-én hunyt el Vépen, 79 éves korában. A szentmártoni családi sírboltban helyezték örök nyugalomra január 26-án,²¹⁴ végrendelete rendelkezésének értelmében „*elfelejthetetlen, forrón szeretett Lipoldám mellé.*”²¹⁵ 1877-ben Pulszky Ferenc a főrendiház legrokonszenvesebb tagjának írta le, akit a külföldön töltött évei „*nem idegenítette el sem nyelvben, sem érületben; hazafi maradt minden tekintetben; a haladás barátja, ki bizik nemzetünk jövőjében.*”²¹⁶

Záró gondolatok

Borovszky Samu leírása szerint Vas vármegyében a jobbágyfelszabadítás előtt 33 uradalom létezett. Közülük ötöt – a gyepüfüzesit, a jánosházit, a monyorókerékit, a vépit és a vörösvárit – az Erdődy család birtokolta. A családtagok közül egyházi, még többen világi méltóságot viseltek. Horvát bánt, főkincstárnokot, főlovászmestert, kamarai elnököt mind találunk közöttük. Kiterjedt birtokaik miatt több vármegyében (Árva, Bars, Hont, Nyitra, Solt, Vas, Varasd és Zala vármegye) is betöltötték a főispáni tiszteletet. Mind a megyei, mind az országos politikai, kulturális és gazdasági életben jelentős szerepet játszottak.

Főúri családként fontosnak tartották a család történetét. Ezt mutatták a kastélyokban található ősgalériák is. A vépi kastélyban is számos arckép feltűnt, kezdve a családi vagyon alapjainak megteremtőjével, Bakócz Tamással. Egy másik példa Lotz Károly képes genealógiája a családról. A legfőbb bizonyíték azonban talán a Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltárban őrzött családi archívumban található: a famíliára vonatkozó iratanyag, amelyek egy részét gróf Erdődy (VII.) Ferenc (1901–1983) gyűjtötte, rendezte össze.

²¹³ Gróf Erdődy Sándor (1802–1881.) Vasárnapi Újság, 1881. 9. szám 134.

²¹⁴ MNL VaVL IV. 445. Felekezeti anyakönyvi másodpéldányok. Vép halotti anyakönyv, 5/1881.

²¹⁵ MNL VaVL VII. 1. d. ee. III. 1/1881. Erdődy Sándor végrendelete, 1880. november 25.

²¹⁶ Gróf Erdődy Sándor (1802–1881.) Vasárnapi Újság, 1881. 9. szám 131.

Kazareczki Noémi

ZUBOVITS FEDOR MINT PUBLICISTA

Bevezetés

Zubovits Fedor (1846–1920) őrnagy¹ a dualizmus korának egyik legérdekesebb alakja volt. Katonai pályája szinte haláláig végig kísérte, de emellett számos – haditudósító, vadász, sportember, feltaláló, diplomata, publicista, megyei tisztségviselő, párbajhős – szerepben is feltűnt. Számtalan cikk foglalkozott személyével, nemcsak a Monarchiában, hanem külföldön is, ennek köszönhetően nemzetközileg is ismert személyiség volt.²

A Hont megyében született, de Nógrádban nevelkedett kapitány a „fél világot” beutazta, részben azért, mert katonaként számos európai hadjáratban vett részt, az 1866-os porosz–osztrák háborútól kezdve az I. világháborúig.³ 1856-tól a váci kegyesrendi gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait, majd a bécsi Theresianumba került, ahol négy osztályt teljesített, s 16 évesen, 1862. szeptember 24-én belépett a császári és királyi (cs. k.) 25. gyalogezredbe, majd 1863-ban a 9. számú Liechtenstein-huszárezredbe. 1864-ben hadapród lett, 1865-ben már hadnagy rangban szolgált.⁴

A königgrätzi csata után lépett ki a cs. k. hadseregből, majd Garibaldi Róma elleni hadjáratán bukkant fel 1867 őszén.⁵ 1869. október 4-én csatlakozott a magyar királyi honvéd lovassághoz, ahol közhonvédként folytatta pályafutását. Katonai éveit főként szolgálaton kívüli viszonyban töltötte, s mindössze főhadnagyi rangig jutott 1875. november 1-jei kinevezésével, de ezt követően ismét a saját hadseregétől független hadi eseményekben vett részt.⁶

1875-ben Spanyolországban találjuk, ahol a karlisták ellen harcolt.⁷ Ezután az 1877–1878-as orosz–török háborúban a törökök mellett, 1880-ban Albániában a montenegrói-

¹ Az őrnagyi fokozatot halála előtt néhány évvel szerezte, de kapitányként ismerte a „Világ”, ezért a tanulmányban ezt a megnevezést használjuk.

² Il Popolo, 1877. május 4. 2.; Declares Italian’s position desperate. The New York Times, 1912. április 8. 3.; Il Piccolo della Sera, 1914. július 6.

³ *Kazareczki Noémi*: Egy világyáró katona utolsó „bevetése”. Zubovits Fedor (1846–1920) kapitány szerepe az I. világháborúban. Palócföld. 62. (2016) 2. sz. 72–81.

⁴ Zubovits Fedor minősítési lapja. Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), Tisztek szolgálati lapjai AKVI 30996.

⁵ A Mentánánál vívott csatában fogságba is esett. Zubovits Fedor levele Ollé Elekhez. Alag, 1907. február 9. Jegyzőkönyv. Jeszenszky István közjegyző iratai. Budapest Főváros Levéltára. A jogszolgáltatás területi szervei. Közjegyzői okiratok. VII. 216. a. – 1907–051.

⁶ Zubovits Fedor minősítési lapja. HL, Tisztek szolgálati lapjai AKVI 30996.

⁷ Budapesti Hírlap, 1904. július 29. 8.; A spanyol VII. Ferdinánd lánya, Izabella (1830–1904) és VII. Ferdinánd öccse, Károly között dúló trónharc. Károly követőit nevezték „karlistáknak”. Károly nem ismerte el Izabellát uralkodónak, és V. Károly néven királlyá kiáltotta ki magát. Ennek következtében robbant ki az első karlista háború (1833–1840). Károly lemondatása után Izabellát 13 évesen nagykorúvá nyilvánították, így jogot nyert az uralkodásra, azonban 1868-ban megfosztották trónjától, és bár formálisan nem mondott le, de III. Napóleon francia császárhoz menekült. Végül 1870-ben visszalépett fia, XII. Alfonz javára, 1872-ben azonban „V. Károly” unokája, Don Carlos visszatért az országba, és Baszkföld támogatásával kirobbant a második karlista háború (1875–1876). A karlisták vereségük után Franciaországba menekültek. *Weiszhár Attila – Weiszhár Balázs*: Háborúk lexikona. Bp. 2004. 228–229.

ak ellen fogott fegyvert.⁸ 1911–1912 között haditudósítói tevékenységgel bízták meg abból a célból, hogy az olaszok líbiai okkupációját figyelemmel kísérje az olasz–török háborúban, majd 1914-ben újabb külügyi szakértői megbízatást kapott a nemzetközi felügyelettel létrehozott „önálló” Albániában.⁹

Címzetes kapitányi rangját 1884-ben szerezte, de csak akkor kapta meg a tényleges századosi fokozatot, amikor az első világháború idején – 1914–1916 között a Kárpátokban és az olasz frontokon való részvétele miatt – reaktiváltatta magát.¹⁰

Kitűnő lovasként 1874-ben vált ismertté, amikor lóváltás nélkül 14 nap alatt Bécsből Párizsba lovagolt, felállítva ezzel az akkori távlovagló rekordot. Ezzel is, illetve számos párbajával, meglepő kísérletével érdemelte ki a „sportsman” címet. Ráadásul Triesztben az elsők között épült *Deserteur* nevű vitorlás hajója.¹¹

Legjelentősebb találmányának, a szárazföldi torpedónak¹² köszönhetően nagy vagyona tett szert, amely kellő alapot biztosított utazásaihoz és kedvenc elfoglaltságához, észak-afrikai vadászataihoz.¹³ A torpedón kívül azonban még két szabadalmaztatott találmánya volt: az automata előörs, amely a torpedó jelzőberendezése volt, és az akusztikus vészfék, amelyet a szemaforok hibás működése által okozott vasúti szerencsétlenségek kiküszöbölésének céljából hozott létre.¹⁴

Közéleti szerepei általában lakhelyeihez kötődtek. 1890–1900 között Nógrádverőcén kibérelte a Migazzi kastélyt, s 1898–1901 között Nógrád Megye Törvényhatósági Bizottsá-

⁸ Zubovits Fedor: Eredeti levél a Balkánról. Nógrádi Lapok, 1877. augusztus 10. 32.; A miriditák. Vasárnapi Ujság, 1880. szeptember 19. 630.

⁹ Kazareczki Noémi: „Szerencsétlen hadjárat ez, ahol maga a természet esküdött össze az olaszok ellen.” Zubovits Fedor haditudósítói tevékenysége az 1911–1912-es olasz–török háborúban. Hadtörténelmi Közlemények 135. (2022) 419–444.; Kazareczki Noémi: Zubovits Fedor kapitány és a függetlenedő Albánia. Archivnet 17. (2017) 4. sz. <https://www.archivnet.hu/zubovits-fedor-kapitany-es-a-fuggetlenedo-albania> (Letöltés: 2022. szept. 10.)

¹⁰ 1884. szeptember 8-án címzetes kapitányi rangot kapott. A Magyar Királyi Honvédelmi Ministerium, a Honvédség és a csendőrség Névkönyve 1885. Bp. 1885. 1855. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MagyarNevkonyvek_1885/?pg=161&layout=s&query=Zubovics (Letöltés: 2021. jún. 14.); A Honvédelmi Minisztérium felterjesztése Zubovits Fedor előléptetéséről Alexander von Krobotin közös hadügyminiszternek, mely szerint nincs akadálya a tényleges századosi rang megítélésének. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kriegsministerium, Hauptreihe 1914 11A 6–55/40–5620.

¹¹ *Leidenfrost Gyula dr.*: Tengeri krónika. Adatok a magyar tengeri sporthajózás történetéből. A Tenger. A Magyar Adria Egyesület Közlönye 26. (1936.) 63–64. Zubovits Fedor találmányával, a lovassági úszónyereggel számos folyón tartott bemutatót, de híressé vált az 1879-es szegedi árvízi mentőexpedíciójáról, ezen kívül számos párbajával is kivívta a korabeli „sportsman” elnevezést. Vadász és Versenylap, 1877. február 28. 2–3.; Magyarország és a Nagyvilág, 1877. március 18. 173–174.; Apró Ferenc: A legborzasztóbb éj. In: Múzeumi Kutatások Csongrád megyében. 2003. Szerk. Tóth István. Szeged 2004. 137–139.; Hajdu Tibor: Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei. Bp. 1999.

¹² „1885M Land-Torpedo” néven rendszeresítették Zubovits találmányát a császári–királyi hadseregben. Ez a típus egy két részre osztott fából készült doboz volt: alsó részében kapott helyet a robbanótöltet, felső felében a gyújtószerkezet, amely működtette az aknát. A gyújtás a gyújtószerkezethez kapcsolt drót meghúzásával lépett működésbe. *Kelemen Ferenc*: Szárazföldi torpedó – a Zubovits-féle 1908M akna. Haditechnika 48. (2014) 3. sz. 67.

¹³ Kazareczki Noémi: Zubovits Fedor kapitány afrikai kalandozásai. Archivnet 19. (2019) 1. sz. <https://archivnet.hu/zubovits-fedor-huszarkapitany-afrikai-kalandozasai> (Letöltés: 2022. szept. 10.)

¹⁴ *Fedor von Zubovits*: The Automatic Sentinels and Land Torpedoes. Trieste 1902.; Magyar Királyi Szabadalmi Hivatal, Szabadalmi leírás, 41153. sz. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZTNH_SzabadalmiLeirasok_041153/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2021. jún. 14.)

gának tagjaként a díjnokok fizetésének emelése érdekében komoly erőfeszítéseket tett.¹⁵ Ezt követően egy rövid időre Triesztbe költözött, majd visszatérte után 1904-ben Alagon (a mai Dunakeszi része) telepedett le, ahol a lóversenyügy és a lótenyésztés foglalkoztatta. Az angol zsokék megadóztatása ügyében benyújtott memorandumát az országgyűlés is elfogadta.¹⁶ Utolsó lakhelyén Visegrádon a villamos vasút kiépítéséért lobbizott.¹⁷

Zubovits Fedor publicisztikái

Zubovits Fedor életében az egyik legfontosabb tevékenysége az „újságba írás” volt, ami az egyes szerepeihez is szorosan kapcsolódott. A kapitány különböző tevékenységeinek rekonstruálása során az általa írt publicisztikák jelentősen hozzájárultak a cselekedetei mögött meghúzódó motivációk feltárásához, s nem utolsó sorban azok megértéséhez.

Ezúttal arra vállalkozunk, hogy összetett életútjából bemutassuk, a kapitánynak mely lapokban, milyen típusú írásai jelentek meg, továbbá megpróbáljuk Zubovits baráti köre és a publicisztikái közötti összefüggéseket is feltárni: kik voltak azok a szerkesztők, akik elősegítették írásainak megjelenését, és az egyes lapoknál bemutatni, hogy azok milyen irányelvek szerint működtek.

A kutatás során jelentős mennyiségű, mintegy harmincöt írásművet tártunk fel, amelyeket a jobb áttekinthetőség érdekében időrendben és lapok szerint is rendszereztünk. (1. sz. táblázat) Ezen kívül, mivel Zubovits írásai a legkülönbözőbb témákat ölelték fel – a nemzetgazdasági kérdésektől utazásain át a haditudósításokig –, megpróbáltuk a cikkeket csoportosítani, rendszerezni műfajuk szerint is. (2. sz. táblázat)

	A megjelenés éve	Újság	Cikk címe
1.	1877	Nógrádi Lapok	Eredeti levél a Balkánról
2.	1886	Nógrádi Lapok és Honti Híradó	Zubovits Fedor éjszakai utazása
3.	1888	Vadász Lap	Vadászat a Nílus környékén
4.	1892	Nógrádi Lapok és Honti Híradó	Válasz Reményi Károly B.-Gyarmat bírójának
5.	1893	Pesti Napló	Zubovics és a német nyelv
6.	1893	Pesti Napló	Egy út gyönyörűségei

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Nógrád Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: NVL), Nógrád Vármegyei Törvényhatósági Bizottságának jegyzőkönyve. 1899. május 23., ill. szeptember 29.; MNL NVL Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok (1465–1950), Nógrád Vármegyei Törvényhatósági Bizottságának iratai, Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek (1872–1923) IV. 402.a 25/1899. 25.

¹⁶ Zubovits Fedor Wekerlénél. Békésmegyei Közlöny, 1906. november 15. 3.

¹⁷ MNL Pest Vármegyei Levéltára, Visegrád nagyközség iratai (1867–1949). Visegrád község képviselő testületi jegyzőkönyve. 1908. június 23-i jegyzőkönyvi bejegyzés.

7.	1894	Budapesti Hírlap	Zubovits Fedor levele Dr. Molnár Alberthez Budapesti Hírlap, 1894.03.13./72. sz., 8.p. (Zubovics afrikai expedíciójáról.)
8.	1894	Pesti Napló	Zubovics Fedor expedíciója. Afrikai levél
9.	1896	Pesti Napló	Amnesztia Krétának
10.	1899	Budapesti Napló	Egy szív története
11.	1899	Nógrádi Lapok és Honti Híradó	A nógrádmegyei díjnokokért
12.	1901	Pesti Napló	Nógrádi dolgok (Zubovics Fedor levele Széll Kálmán belügyminiszterhez)
13.	1908	Budapesti Hírlap	A magyar lótenyésztés
14.	1908	Váci Hírlap	A levegő meghódítása
15.	1909	Budapesti Hírlap	Az „icini harc” – emlékezés Edelsheim-Gyulai báró lovassági tábornokra
16.	1910	Budapesti Hírlap	Orth János
17.	1910	Pesti Hírlap	Kortés szüret
18.	1910	Pesti Hírlap	Cseléd-mizériák a vidéken
19.	1910	Pesti Hírlap	Budapest-visegrádi villamos
20.	1910	Pesti Hírlap	A husdrágaság paradicsoma
21.	1911	Pesti Hírlap	Élet a Karaván-uton
22.	1911	Pesti Hírlap	Sólyomvadászat Afrikában
23.	1911	Pesti Hírlap	A königgrätzi csata
24.	1911	Pesti Hírlap	Az idei téli saison Cairóban
25.	1912	Pesti Hírlap	Tripolisz megszállásának története
26.	1912	Pesti Hírlap	Nehéz utazás Tripoliszba
27.	1912	Pesti Hírlap	A régi és a mostani Tripolisz (Levél a harctérről) Pesti Hírlap, 1912.03.07./57.sz., 34.p.
28.	1912	Pesti Hírlap	A Tripolisz körüli hadműveletek
29.	1912	Pesti Hírlap, The New York Times	Részletek a slitteni és a homsi ütközetekről. (A jelenlegi helyzet Tripoliszban.)
30.	1913	Pesti Hírlap	Izmail Kemal és Eszad basa bey székhelyei Durazzo és Valona Pesti Hírlap 1913. december 23., 302. sz. 6. p.
31.	1913	Pesti Hírlap	Az albániai sioux-indiánusok
32.	1914	Pesti Hírlap	Toborzás Albánia részére. (Wied herceg magyar önkéntesekkel akarja megmenteni trónját.)
33.	1916	Pesti Hírlap	Zubovits kapitány Albániáról Pesti Hírlap, 1916.02.13./44. sz., 10.p.
34.	1916	Pesti Hírlap	Az olasz bátorság
35.	1916	Pesti Hírlap	Kitchener pasa

1. sz. táblázat: Zubovits Fedor cikkei időrendben, lapok szerint

Zubovits írásai a vidéki sajtóban

Nógrádi Lapok, Nógrádi Lapok és Honti Híradó

A *Nógrádi Lapok* 1873. január 1-jén indult, nevét többször megváltoztatta működése végéig, 1944-ig. Az uralmon lévő kormánypárt nézeteit képviselte, ezért a megyének „félhivatalos” lapja volt, de saját magát a szerkesztőség párton kívüli lapként határozta meg. Első szerkesztője Harmos Gábor ügyvéd volt, őt Horváth Danó követte 1876-tól egészen 1904-ig egy féléves megszakítással. Mivel a szomszédos Hont megye híreivel is foglalkozni kívántak, mert ott nem volt hírlap, a lap neve is *Nógrádi Lapok és Honti Híradóra* változott 1906-ig. Ennek ellenére főként balassagyarmati eseményeket adott közre, az országos politikát is kevésbé érintették a lap cikkei.¹⁸

Az indulás évében Mikszáth Kálmán is a munkatársa volt, de a lapnál valójában nem foglalkoztattak hivatásos újságírókat. Teljes működése alatt a megye főbb tisztségviselői töltötték be ezt a szerepet (többek között Reményi Károly ügyvéd, majd balassagyarmati főbíró, Dr. Fáy Albert megyei főjegyző, Nagy Mihály későbbi alispán, Pintér Sándor ügyvéd, Nagy Iván történettudós).¹⁹

Zubovits Fedor – a kutatás jelenlegi állása szerint – első cikke, egy harctéri tudósítás az orosz–török háborúból, *Eredeti levél a Balkánról* címmel ebben a lapban jelent meg, amelybe torpedójának harctéri működését is belefoglalta.²⁰ Ekkor még szorosabb kapcsolatot ápolt a szülőföldjének tekintett Nógráddal és annak sajtóorgánumával, így nem meglepő, hogy ott közölték írását. A bevezető sorokban szerepel, hogy nem tudja, megérkezik-e a levele. Osztályának tisztje, Mócs Zsigmond, a *Pesti Napló* levelezője vitte magával, így elképzelhető, hogy utóbbi lapban is megjelent.

A kapitány többi, nógrádi sajtóban megjelent írása már az új nevet kapott *Nógrádi Lapok és Honti Híradó*ban jelent meg. Ezek műfajukat tekintve igen vegyesek voltak: útiélmények, nyílt levél, valamint nyilatkozat egyaránt megtalálható köztük. (2. sz. táblázat)

Zubovits az 1892-ben itt megjelent nyílt levelében a lap állandó munkatársának, Reményi Károlynak²¹ a vádjaira reagált. 1892. április 30-án ugyanis Zubovits Fedor Balassagyarmaton négy lovával „bravúros hajtást” mutatott be a város közönségének, amikor feleségével és sógornőjével megérkeztek afrikai útjukról, s Jakobovics József törvényszéki bíró vendégei voltak. A hír tudósítója „elragadtatta” magát, és azt a kijelentést tette, hogy Zubovits „*Mult szombatán délután négy órakor összeszidva az itteni magisztrátust, Van der Becke úrhoz rándult Tereskére, onnan pedig a Migazzi kastélyba...*”²² Erre Reményi Károly, Balassagyarmat

¹⁸ Praznovszky Mihály: Nógrád megye sajtótörténete 1846–1919. (Múzeumi Értekező 2.) Salgótarján 1985. 19–20.

¹⁹ Uo. 22.

²⁰ Zubovits Fedor: *Eredeti levél a Balkánról*. *Nógrádi Lapok*, 1877. augusztus 16. (o. n.)

²¹ Reményi Károly (1837–1896) (Reményi Ede hegedűművész öccse), ügyvéd, Balassagyarmat főbírája, Nógrád vármegye törvényhatóságának bizottsági tagja volt. Számos történeti, különösen a török viszonyokat és államférfiakat ismertető cikke jelent meg a szépirodalmi lapokban. Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye. Szerk. Borovszky Samu. 1911.

²² Zubovits Fedor. *Nógrádi Lapok és Honti Híradó*, 1892. május 8. 2.

bírja rögtön reagált, és nyilatkozatában leszögezte, hogy tudtával a városi magisztrátusnak semmi érintkezése nem volt a kapitánnyal és még a város kövezetében sem található semmi kivetnivalót, amelyen a lovashajtást bemutatta. Bár kétségbe vonta az „összeszidást” mégis ezt írta záró soraiban: *„Mert sok megvan ugyan engedve a genialis nagy embereknek, de a hatóságokat minden ok nélkül még ők sem sértegethetik.”*²³

Természetesen Zubovits sem hagyta válasz nélkül a vádakat, pár nap elteltével megjelent levele, amelyben cáfolta a neki tulajdonított megjegyzést:

*„Határozottan visszautasítom azonban mélyen tisztelt bíró úr nyilatkozatának záró passusát, amelyben azt írja: »hogy habár a genialis embernek sok meg van engedve, de egy hatóságot összeszidni mégsem szabad«. Ezen logikátlan megjegyzésre csak azt válaszolom, hogy tévedni méltóztatik, és pedig a fenekétől, mert éppen a művelt embernek nem szabad az illem határain túl egy Jottát sem megengedni, az idiotók prototíponja az, akinél az ember az extemporét az ujjain keresztül nézi. Most már bölcs belátásra bízom a mélyen tisztelt bíró úrnak meghatározni, hogy nyilvános extemporéját minek declaráljam? ”*²⁴

Zubovits Fedor Nógrád Vármegye Törvényhatósági Bizottságának tagja volt 1899–1901 között, amely tisztséghoz verőcei földbirtokosként jutott. Ebbéli működése alatt jelent meg az egyik legkarakteresebb írása (ezért is közöljük teljes terjedelmében), *A nógrádmegyei díjnokokért című nyílt levél*, amelyet Széll Kálmán²⁵ államtitkárnak címzett, és amelyet szintén a *Nógrádi Lapok és Honti Híradó* adott közre.

„Tisztelt államtitkár úr!

Mint nógrádvármegyei törvényhatósági bizottsági tag bátorkodom ezekkel a sorokkal háborgatni nyugalmát.

Megyéinknek azok a szánalomra méltó alakjai, akiket díjnokokká tett balsorsuk, egy alázatos kérvényt nyújtottak be a folyó évi májusi közgyűléshez, amelyben tíz százalékos drágasági pótdíj alamizsnáját kérik engedélyezni, mert úgy látszik, hogy – éheznek!

Ezt a kérvényt a megyei közgyűlés – mint méltányos és természetes dolgot nemcsak pártfogólag vette tudomásul, de a legmelegebb szavak kíséretében terjesztette azt fel 198/99 szám alatt a nagyméltóságú belügyminisztériumhoz.

Az ügy igen tisztelt államtitkár úr kezeibe került és ön, nem lehet tudni mi oknál

²³ Nógrádi Lapok és Honti Híradó, 1892. május 15. 3.

²⁴ Zubovits Fedor: Válasz Reményi Károly Balassa-Gyarmat bírójának. Nógrádi Lapok és Honti Híradó, 1892. május 22. 2.

²⁵ Széll Kálmán (1843–1915) politikus, miniszterelnök, az MTA tagja. 1867-ben Vas vármegyében szolgabíró, 1869-től 1911-ig megszakítás nélkül a szentgotthárdi kerület képviselője Deák-párti, (szabadelvű párti), 1906-tól alkotmánypárti programmal. 1875–1878 között pénzügyminiszter a Wenckheim- és a Tisza-kormányban. 1899–1903 között miniszterelnök és ideiglenes belügyminiszter.

fogva nem hallgatott az irgalom szavára, de paragrafusokat citál ezen sanyargatott szektával szemben, a kért alamizsnát egyszerűen megtagadta. Igaz, hogy vagyunk ezen a gömbölyű földtekén sokan, akik fácánpecsenye mellett elfogadjuk azt, hogy a paszuly és a pityóka egyike a legkitűnőbb eledeleknek, ha ugyan van, de mivelhogy ezen különlegesség is hiányzik ezen gourmand írnokok asztalán, azért vélemednek ezek azon vakmerőségre, hogy még egy falat kenyeret mertek kérni a pártütők.

Igaz az is, hogy megyénk Sanyaró Vendeljei méltóságodnak nagybecsű vezetésével egy időre jóllaktak, de ezen jóllakás nem tartós, ettől még éhesebbek lesznek, és így segíteni kell a bajon, és talán, ha sokan úgy érznek, mint én, segítve is lesz. Első sorban a Succiféle balzsamra gondoltam, de fájdalom, az állam ezen éhséget csillapító szert mindeddig még be nem szerezte, pedig mily nagyszerű volna az ily alkalmaknál!

Azután a struccmadár jutott eszembe, amely kavicsot eszik, de hát a nógrádi kavicsból még a struccmadár is elpusztul. Afrikából pedig csaknem hozatják ezen ínycenzek számára a csemegét!

Most pedig ki kell még itt tisztelt államtitkár úrnak jelentenem, hogy ezen sorok írásához sponte, minden más inspiráció, vagy befolyás nélkül határoztam el magamat, de sőt még meg sem beszéltem azt mással, mint saját lelkiismeretemmel. Haragja tehát csak engem érhet, ami azonban sokkal kevésbé alterál, mint az, hogy 20-25 család nélkülözi még a legszükségesebbet is. [...] Ezen könyörödomány gyűjtését én magam 100 koronával kezdem meg, amely összeget a mai napon a megye alispánjának be is küldöttem.”²⁶

Zubovits szándékának komolyságát jelzi, hogy felkarolta Sárközy Sándor Nógrád megyei díjnokot, akit egyik örökösévé tett meg végrendeletében.²⁷

Zubovits írásai a megyében sikeres feltalálói pályája elején, illetve főként abban az időszakban jelentek meg, amikor Nógrádverőcén élt, és a megyei törvényhatósági bizottság tagja volt. Zubovits Fedor cikkeinek megjelentetésében nagy szerepet játszott unokabátyja, Zubovits István, aki Balassagyarmaton élt, illetve a kapitányt övező tisztelet, amely viszont megtörni látszott az 1890-es évek végére. A kapitány 1900-ban – a konfliktusokkal terhelt időszak után – elhagyta a megyét, s ezt követően publicisztikája sem jelent meg nógrádi sajtóorgánumban, de személyével továbbra is intenzíven foglalkoztak a *Hírek* rovatban. Zubovits maga is gondoskodott utánpótlásról, például egyiptomi tartózkodása alatt a *Nógrádi Hírlap* szerkesztőségének küldött egy egyiptomi borotvát, ezzel fejezve ki véleményét gróf Berchtold Arthur alkotmányos ellenjegyzés nélküli, a „darabont kormány” által elrendelt főispáni kinevezése kapcsán.²⁸

²⁶ Nógrádi Lapok és Honti Híradó, 1899. június 25. 3.

²⁷ Zubovits Fedor végrendelete. 1915. január 4. BFL A jogszolgáltatás területi szervei, Közjegyzői okiratok, Hedry Aladár közjegyző iratai, 1911–1912. VII. 171.

²⁸ Zubovics Fedor Afrikában. Nógrádi Hírlap, 1906. február 11. 4.

Váci Hírlap

Zubovitsnak a vidéki sajtóban Nógrád megyén kívül mindössze a *Váci Hírlap*ban jelent meg egy cikke. A *Váci Hírlap* Vác egyik leghosszabb életű lapja volt, 1887–1945 között működött. Első szerkesztője és kiadója dr. Csányi János a pártatlanságot és a közvélemény szolgálatát képviselte. 1888-tól a városháza lapjává vált, majd 1898-tól főfoglalkozású szerkesztőt is foglalkoztattak Dercsényi Dezső személyében, aki egészen 1944-ig maradt a lap munkatársa.²⁹

Zubovits Fedor közleményét a lapban *A levegő meghódítása* címmel publikálta, amelyben a feltalálói érdeklődése a léghajók működésével kapcsolatos problémákat vette sorra. A technikai fejlődés akkori állása szerint elképzelhetetlennek tartotta, hogy léghajóval a személyszállítást az egyik földrésről a másikra megvalósítsák: „*Meghódítani a levegő-óceánt! gyönyörű gondolat, az emberi tudásnak világmozgató sikere volna a megvalósulása, de ma még nem egyéb szépséges ábrándnál. És mégis: mindenkit izgat, foglalkoztat, reménységgel tölt el minden újabb kísérlet, minden újabb léghajós út.*”³⁰

Vác is fontos szerepet töltött be Zubovits életében, hiszen a váci 6. huszárezred tisztikarához tartozott az 1880-as években, szárazföldi torpedó tanfolyamot is tartott a városban a honvédtiszteknek. Továbbá baráti szálak fűzték Vác híres helytörténészéhez, Tragor Ignác taktikáértani elnökhöz, Bauer Mihály rajztanárhoz és Krakker Kálmán városi tanácsnokhoz.³¹

Zubovits cikkei az országos lapokban

Vadász-Lap

Az eredetileg a *Vadász- és Versenylap* melléklapjaként 1880-ban megalakult Vadász-Lap egy év múlva az Országos Magyar Vadászati Védegyelet hivatalos orgánuma lett. Tudósítói hálózata folyamatosan gondoskodott a vadászattal kapcsolatos friss hírek továbbításáról működése végéig, 1920-ig.³² Zubovits Fedor mindössze egy úti beszámolójával találkoztunk a lapban, amelyben kritizálja az európaiak „irtó vadászatát” Egyiptomban, a vadászturizmust és az angol gyarmatosítás következtében létrejött üzleti tevékenységeket. Felemlíti, hogy Izmail alkirály uralma alatt Egyiptom még a pártatlan vendégszeretet hazája volt, a tudósításakor azonban már az angol uralom és a hatalmas adósságok jellemezték.³³ Zubovits a beszámolóját Tóth Béla³⁴ barátjához továbbította, aki gondoskodott annak megjelentetéséről.³⁵

²⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_vacivarosikonnyvtar_VaciHirlap/

³⁰ Zubovits Fedor: *A levegő meghódítása*. *Váci Hírlap*, 1908. július 29. 1–3.

³¹ *Csukovits Anita*: Zubovits Fedor kapitány hihetetlenül izgalmas és mulatságos kalandjai a Börzsöny vidékén. In: *Börzsönyvidék 2*. Szerk. Hála József – Mándé Gyula. Szob 1994. 61–62.

³² *Vadász Lap 1880–1920*. ADT Plus. <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/VadaszLap/> (Letöltés: 2020. aug. 19.)

³³ Zubovits Fedor: *Vadászat a Nilus környékén*. *Vadász-Lap*, 1888. március 25. 113.

³⁴ Tóth Bélát (1857–1907) Effendi (török megszólítás: úr, uram) néven becézték hírlapírói körökben. 1877-től számos lap, többek között a *Fővárosi Lapok*, a *Függetlenség*, a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Hírlap* munkatársa volt. Ugyanekkor tagja volt az egyetemi ifjak konstantinápolyi küldöttségének is. Nagy nyelvismerettel rendelkezett, műfordítóként is dolgozott. Mintegy ezer tárcacikket írt. Újságírói tevékenysége során egy vita kapcsán még lovagias ügybe is „keveredett”. *Don Péter*: Lovagias ügyek. Magyar írók és újságírók párbajai (1834–1920). Bp. 2013. 35–36.

³⁵ Zubovits Fedor levele Tóth Bélához. Kairó, 1888. február 6. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár,

Budapesti Hírlap

Zubovits Fedor néhány (összesen négy) publicisztikájával találkoztunk a *Budapesti Hírlapban*, viszont a kapitánnyal kapcsolatos hírek közlésében ez a lap járt az élen. Az 1853 és 1938 között megjelenő lapot 1881-ben indították újra, s ekkortól a *Pesti Hírlap* riválisa lett, főként, mert az egész szerkesztőség – többek között Kaas Ivor báró, Kacziány Géza, Rákosi Viktor (Sipulusz), Tóth Béla – az új lapnál kezdett dolgozni. Az új szerkesztő és kiadó Csukássy József volt, majd tőle vette át Rákosi Jenő, aki főszerkesztő is lett egyben. Rákosi Jenő „felfedezettjei” között volt Herczeg Ferenc és a *Pesti Hírlap*ból átigazolt Sebők Zsigmond, valamint Tóth Béla. Zubovits publicisztikáinak megjelentetésében nemcsak a fentebb már említett Tóth Béla, de Kacziány Géza is szerepet játszhatott.³⁶

A lap az egész magyar közönséget meg akarta szólítani, szellemiségét függetlenként és nemzeti irányúként határozta meg – a király, a magyar állam és a társadalom közös sikerét kívánta előmozdítani. 1905–1906 között a nemzeti ellenállást hirdetőket vezető orgánuma lett, konzervatív, keresztény elvek szerint politizált. Éles osztrák–ellenesség is jellemezte, ami Ausztria monarchiabeli fölénye és a német nyelv elleni hadakozásban nyilvánult meg.³⁷

A kapitány *Budapesti Hírlapban* megjelent írásai műfajukat tekintve eléggé változatos képet mutatnak. Találkoztunk nyílt levéllel a meghíúsult szudáni magánhadjáratról, de a lótenyésztéssel kapcsolatos újtásait is itt tette közzé, valamint két személyről – báró Edelsheim Gyulai Lipót lovassági tábornokról és Orth Jánosról – is megemlékezett. (2. sz. táblázat) Az előbbinél a tábornok iránti tiszteletét fejezte ki megemlékezésével, míg az utóbbi cikk célja az volt, hogy megvédje Orth Jánost, azaz Habsburg Toscanai János Szalvátor egykori főherceget az alaptalan vádaktól.³⁸ Évről évre felbukkant ugyanis az a hír, hogy nem szenvedett hajótörést, s még biztosítási csalással is megvádolták. Ezt próbálta cáfolni Zubovits, mivel Deserteur nevű vitorlásán szolgált Orth János egykori, Antonio nevű tengerésze, aki többek között elmesélte, hogy a herceg egész európai személyzetét elbocsátotta, és ausztrál fegyenceket fogadott föl a baleset bekövetkezése előtt. Zubovits megvédte emlékét:

„Ha tehát valahol, úgy itt minálunk érdemli meg Orth János a kíméletet, az az Orth János, aki mint királyi herceg is nemzetünknek nagy tisztelője volt, aki a Brioni-szigeteken egy vadászaton egy haditengerészeti tiszt magyarellenes kitöréseit ezekkel a szavakkal vágta ketté: »Ön uram nem ismeri a magyar nemzetet, mert a magyarok nemcsak bátrak, de végtelen melegszívűek is!« Orth János örök álmát ne háborgassuk legalább mi magyarok.”³⁹

Levelestár 129/409.

³⁶ Buzinkay Géza: A magyar újságírás története a kezdetekről a rendszerváltásig. Bp. 2016. 282.

³⁷ Uo. 222.; Fenyő István: A politikai sajtó története 1875–1890. In: A magyar sajtó története II/2. (1867–1892). Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Főszerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1985. 356. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/SajtoTortenet-a-magyar-sajto-tortenete-1/a-magyar-sajto-tortenete-ii2-18671892-1B22/> (Letöltés: 2020. júl. 8.)

³⁸ A herceg 1889-ben lemondott főhercegi címéről. 1890-ben tűnt el feleségével és hajójával a Horn-fok közelében.

³⁹ Zubovits szerint a herceg nemcsak bátornak, hanem melegszívűnek is tartotta a magyarokat. Zubovits Fedor:

Pesti Napló

Az országos lapok közül a *Pesti Napló* Zubovits eddig feltárt publicisztikái közül öt írást jelentetett meg. (2. sz. táblázat) A lap 1875 után egyre inkább a mérsékelt ellenzéki irányába tolódott. Az 1880-as években a legmeghatározóbb újságírója ifj. Ábrányi Kornél, 1882-től főmunkatársa, majd 1887–1894 és 1901–1902 között főszerkesztője volt a lapnak.⁴⁰ 1890-ben Ábrányi parlamenti felszólásával Tisza Kálmán lemondásához is hozzájárult. Az ellenzéki orgánus az 1890-es években a tömeglap és a polgári elitnek szóló hírlap típusa között ingadozott. 1892-ben az Athenaeum átadta a lapot Ábrányi Kornélnak, ő pedig 1894-ben továbbadta az Egyesült Hírlapkiadó Rt.-nek. A tulajdonosváltások ellenére az 1890-es években ez volt a legnagyobb szerkesztőséggel bíró napilap, 32 állandó munkatársat foglalkoztatott.⁴¹

Zubovits Fedor egyik közeli barátja volt ifj. Ábrányi Kornél, így nem véletlen az egybeesés a publicisztikák megjelenése és Ábrányi szerkesztői működése között. A kapitány számos cikke akkor jelent meg, amikor Ábrányi volt a lap főszerkesztője.

Az írások között Zubovits a dualista berendezkedés egyik legérzékenyebb témáját is feszegette a *Pesti Napló* hasábjain, mégpedig a nyelvkérdés hadsereget érintő vonatkozásait: az 1893. április 7-én megjelent cikkében a magyar tisztképzés alacsony színvonalú német nyelv oktatása ellen emelt szót. Mivel kényes témáról volt szó, a lap az Ábrányihoz címzett levelét is közölte:

„Kedves barátom! Lapod legközelebbi átalakulásakor programodban a vélemény szabadság elvét proklamáltad. De ha nem is hivatkozhatnám erre, akkor is mint embert olyannak ismerlek, aki mindenkinek véleményét tiszteli, ha különbözik is a tiedtől, ámde valódi meggyőződésen alapul. Ez okból fordulok hozzád, s kérek az alábbi sorok közlésére. Sokaknak nem fog tetszeni, de úgy vagyok meggyőződve, hogy meggyőződés nem a tetszést keresi, és nem riad vissza a nem tetszéstől. Igaz híved és őszinte barátod Zubovits Fedor, 1893. április 6. Migazzy várkastély, Nógrádverőce.”⁴²

A cikket már másnap meg is jelentették, mint írták, változtatás nélkül, de azzal a megjegyzéssel, hogy *”adják meg a katonai körök a magyar katonai nevelést, és oldják meg a fennforgó differenciákat, és akkor talán mások is akceptálják az alábbi sorokban nyilvánuló felfogást.”⁴³* Számos olyan példát hozott fel cikkében a kapitány, amely azt támasztja alá, hogy minden ország hadseregének elemi érdeke az, hogy katonái ismerjenek idegen nyelveket.

Orth János. Budapesti Hírlap, 1910. július 24. 7.

⁴⁰ Ábrányi Kornél (1849–1913) több lap munkatársa volt az 1870-es évektől. 1884–1901 között nemzeti párti országgyűlési képviselő, majd 1906–1909 között a miniszterelnöki sajtóosztály főnöke. Számos regénye, költői és színpadi műve jelent meg.

⁴¹ Fenyő I.: A politikai sajtó története 1875–1890. i. m. 323.; Buzinkay G.: A magyar újságírás története i. m. 282.

⁴² Zubovits és a német nyelv. Pesti Napló, 1893. április 7. 5–6.

⁴³ Uo.

Még akkor is, ha a hadseregben nincs többnyelvűség. Példának hozta fel az orosz, illetve a francia hadsereget, és kiemelkedőnek tartotta ebből a szempontból Svédország tisztjeit, akiket a stockholmi tiszti kaszinóban hallott beszélgetni számos idegen nyelven (még magyarul is). A Monarchiában, a közös hadseregben szerinte a nyelvek káoszát lehet hallani „tizenkét kiadásban”, ezért is különösen fontos a német nyelv tökéletes ismerete. Ez nem hazaárulást jelent, mert nincs önálló magyar hadsereg, egymásra vannak utalva a taktikai egységek, s ha a döntő pillanatban nem sikerül pontosan kommunikálni, az végzetes lehet. Ezért Zubovits hangsúlyozta: *”Ha önálló hadseregünk nincsen, tábornokaink nincsenek, akkor legyen legalább a magunk fészkeben nevelt vezérkarunk.”* Szerinte a Ludovika növendékeit tökéletesen fel kell készíteni a német nyelv anyanyelvi szintű ismeretére.⁴⁴

Ez a közleménye azért is érdekes, mert mint függetlenségi-párti szimpatizáns nem a magyar nyelv előtérbe helyezésével értett egyet a hadseregben, hanem a Monarchia hadseregének üttőképességét tartotta fontosabbnak, így egy magasabb cél érdekében foglalt állást. Mindez valószínűleg abból adódott, hogy Zubovits elsősorban katona volt.

Zubovits nemzetközi eseményekkel kapcsolatos tájékozottságának köszönhetően Kréta szigetének függetlenségi törekvéseiről is beszámolt a *Pesti Napló*ban a maga szemszögéből. A lap Zubovits századost „a keleti kérdés szakértőjeként” mutatta be, aki éppen ekkor (1896 nyarán) járt Törökországban, és az ott szerzett tapasztalatait ismertette a lap olvasóival. A cikk tartalma török-barát hangvételű: Zubovits az örmény, illetve a görög „provokátorokat” okolta a kialakult helyzetért, akik idegen pénzekkel kegyetlen mérszárlásokat végeztek a törökök körében, s ezzel szembeni védekezésüket büntettként rótták fel a szultánnak. A kapitány szerint ezért kérték az autonómiát Krétának.⁴⁵

Zubovits az osztrák–magyar külügyminiszterről, Agenor Goluchowskiról elismerően nyilatkozott, mert a többi nagyhatalommal ellentétben ő a status quo fenntartására törekedett:

„Siker kísérje áldott és bölcs politikáját, mert ha odáig jutnánk, hogy Goluchowski nem volna képes a konc elosztását megakadályozni, kénytelen lesz Monarchiánk is beleúszni a vérfürdőbe, hogy autonómiáját kelet felé fenntartsa és hozzányúlni a förtelmes osztályrészhez, amelynek Szalonoki a neve. Ennek az osztályrésznek valóságos elfoglalására, okkupációjára még gondolni is borzasztó. Isten mentse meg monarchiánkat az ilyen terület megszállásától, amelyet csak a legnagyobb véráldozatok árán és a monarchia tönkének kockázatásával lehetne fenntartani.”⁴⁶

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Zubovits Fedor: Amnesztia Krétának. *Pesti Napló*, 1896. július 7. 6

⁴⁶ Uo.

A *Pesti Napló* Zubovits levelei közül egy, a keresztény foglyok kiszabadítására tervezett szudáni expedíció meghiúsulásáról szólót is megjelentetett.⁴⁷ A kapitány 1889-ben afrikai vadászata során Kairóban tudta meg, hogy Szudánban öt osztrákot (Rudolf Slatint, Karl Neufeldet és három misszionáriust) tart fogva az ottani politikai és vallási vezető, Abdullah máhdi. 1893-ban Zubovits elhatározta, hogy magánhadjáratot készít elő kiszabadításuk céljából.⁴⁸ Az expedíció meghiúsulását Zubovits szerint az angolok okozták:

„A sokat emlegetett angol humanizmus, amennyire én ismerem, – pedig azt hiszem, hogy alaposan ismerem, – nagyon is teoretikus természetű. Ennek dacára azonban csak nehézségekre számítottam, hogy azonban a humánus Anglia egyesesen lehetetlenné tegyen egy humánus ügyet, azt még álmomban sem gondoltam volna.”⁴⁹

A fent ismertetett két közleményen, állásfoglaláson kívül Zubovits Nógrád megyében megszorodott panaszos ügyei kapcsán megfogalmazott levelei is napvilágot láthattak a *Pesti Napló*ban. Az egyikben a nógrádverőcei birtokára vezető út miatt tett panaszt Balás Ferencnek, a rétsági járás főszolgabírójának, aki mint Zubovits írta – kisajátította az utat, amelyet ígérete ellenére nem csináltatott meg, csak porral hintetett le. A másik levelet Széll Kálmán belügyminiszternek szánta Zubovits, és Rákóczy István főszolgabíró elleni panaszát foglalta össze benne. A kapitány azokat az ügyeket részletezte, amelyeket Rákóczy főszolgabíró különböző személyek ellen követett el, s hatalmával visszaélt. A kirendelt vizsgálóbizottság azonban a vádakat alaptalannak nyilvánította, ezért a megyei közigazgatási hivatal beszüntette az eljárást.⁵⁰

Budapesti Napló

A *Budapesti Napló*t a *Pesti Napló*ból kilépett Vészi József alapította 1896-ban, olvasóközönsége főként a liberális értelmiség és a felső középosztály volt. A 18 alapító újságíró között volt a *Párbaj kódex* szerzőjeként is ismert Clair Vilmos, valamint Lyka Károly művészettörténész, Márkus József, Thury Zoltán, Papp Dániel. 1905 után a korszak legnagyobb íróit – Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Molnár Ferenc – is a munkatársak között találjuk.⁵¹

Zubovits kapitánynak a lapban mindössze egy publicisztikája jelent meg, s valószínű, hogy valamelyik a *Pesti Napló*ból kilépett barátja segítette elő írása megjelenését. *Egy szív története* címmel a merénylet áldozatául esett Erzsébet királynéira emlékezett Zubovits. A merénylet első évfordulóján, 1899-ben jelent meg a cikk, amelyben a királyné szívét az Izmail

⁴⁷ Zubovics Fedor expedíciója. *Pesti Napló*, 1894. március 14. 3–4.

⁴⁸ Zubovits Fedor Afrikában. *Budapesti Hírlap*, 1893. december. 20. 6.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Zubovits Fedor: Egy út gyönyörűségei. *Pesti Napló*, 1893. szeptember 26. 6.; Zubovits Fedor: Nógrádi dolgok. *Pesti Napló*, 1901. július 6. 5–6.; A közigazgatási bizottság ülése. *Nógrádi Lapok és Honti Híradó*, 1902. március 9. 1.

⁵¹ *Buzinkay G.*: A magyar újságírás története i. m. 284.

egyiptomi alkirály cubéi palotájában lévő bebalzsamozott oroszlánszívhez hasonlította. Zubovits Fedor cikkei közül ezt mondhatnánk a legkevésbé érdekesítőnek, és az őt jellemző szófordulatok is hiányoznak, amelyeket valószínűleg a gyász miatt mellőzött.⁵²

Pesti Hírlap

A *Pesti Hírlap* kiadását 1878 elejétől a Légrády Testvérek indították újra, s az olvasók igényeihez igazodó, minden hírt gyorsan közlő napilapot ígértek. Az újság politikailag független lapként határozta meg magát, bár a kiadót Tisza Kálmán is támogatta. Az első felelős szerkesztő Csukássy József⁵³ volt, helyettese Huszár Imre,⁵⁴ majd Kacziány Géza.⁵⁵ A vezércikket Kaas Ivor báró,⁵⁶ Balogh Pál⁵⁷ és Huszár Imre írta. 1881-ben a kiadó és a szerkesztőség közötti nézeteltérés miatt az egész szerkesztőség felmondott (többek között Csukássy, Kaas Ivor, Kacziány Géza, Rákosi Viktor), és – ahogy korábban már szó volt róla – egy hónap múlva Rákosi Jenő és Csukássy megalakították a rivális *Budapesti Hírlapot*.⁵⁸

A *Pesti Hírlap* új felelős szerkesztője Kenedi Géza⁵⁹ lett, és olyan kiváló publicisták írták a vezércikket, mint Pulszky Ferenc,⁶⁰ Eötvös Károly,⁶¹ Lukács Béla.⁶² Állandó rovatok és minden nap különböző témájú mellékletek tartoztak hozzá, illetve terjedelmes hirdetési rovata volt a napilapnak. A hírek száma is jelentősen megnövekedett, a külföldi történekekről is gyors-

⁵² Zubovits Fedor: Egy szív története. Budapesti Napló, 1899. szeptember 13. 10.

⁵³ Csukássy József (1841–1891) publicista, számos (többek között a *Győri Közlöny*, *Hölgyfutár*, a *Magyarország és a Nagyvilág*, a *Vasárnapi Újság*, az *Ország-Világ*, a *Borsszem Jankó*) lapnak dolgozott, elbeszélést írt, regényeket fordított.

⁵⁴ Huszár Imre (1838–1916) publicista, műfordító. Jogi tanulmányokat folytatott, irodalmi működését a *Divatcsarnok* című lapban kezdte 1853-ban. 1869–1880 között függetlenségi képviselő, 1880-tól öt évig Párizsban élt, ott folytatta publicisztikai tevékenységét, majd 1886-tól haláláig Bécsben a közös külügyminisztérium sajtóosztályán dolgozott.

⁵⁵ Kacziány Géza (1856–1939) függetlenségi párti publicista, középiskolai tanár, író, műfordító. Részt vett a boszniai okkupációban, és számos katonai életet bemutató elbeszélése, írása látott napvilágot. A *Pesti Hírlap* és a *Budapesti Hírlap* helyettes szerkesztőjeként is dolgozott. Angol, francia, német munkákat fordított magyarra, és a magyar írók munkáit német nyelvre.

⁵⁶ Kaas Ivor (1842–1910) publicista, politikus. A *Hon*, a *Hazánk*, a *Pesti Napló*, a *Budapesti Hírlap* és az *Alkotmány* című lapokban jelentek meg írásai. 1875–1876 között képviselő volt a szabadelvű pártban, majd 1888–1892 között ellenzéki politikus az országgyűlésben.

⁵⁷ Balogh Pál (1854–1933) újságíró, statisztikus. Írásai a *Fővárosi Lapok*, a *Nemzeti Hírlap* hasábjain is megjelentek, a *Budapesti Hírlap* egyik alapítója volt.

⁵⁸ *Fenyő I.*: A politikai sajtó története 1875–1890. i. m. 351.

⁵⁹ Kenedi Géza (1853–1935) ügyvéd, publicista, író. 1902-től *Az Újság* főmunkatársa, 1910–1918 között kormánypárti országgyűlési képviselő. A Tanácsköztársaság után a *Szózat*, a *8 Órai Újság* és a *Budapesti Hírlap* munkatársa volt.

⁶⁰ Pulszky Ferenc (1814–1897) politikus, régész, művészettörténész, az MTA tagja. Jogi tanulmányokat folytatott, majd 1839–1840 között Sáros vármegye követe, a reformellenzék tagja volt. Előbb Angliában, majd Itáliában telepedett le a szabadságharc bukását követően. 1866-ban hazatért és Deák politikájához csatlakozott. Számos tudományos társaság tagja és alapítója volt. 1869–1894 között a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, 1895-ben a MTA másodelnöke lett.

⁶¹ Eötvös Károly (1842–1916) író, újságíró, ügyvéd, a Függetlenségi Párt politikusa. 1872–1879 között Deák Ferenc pártjában országgyűlési képviselő. 1883-ban a tiszaezlári perben a megvádolt zsidók védőügyvédjeként szerzett hírnevet. Több lap számára (*Pesti Napló*, *Egyetértés*) is dolgozott. Szépirodalmi műveiben a reformkort, az 1848-as szabadságharcot és a köznemesi liberalizmust lelkesítő példaként ábrázolta.

⁶² Lukács Béla (1847–1901) politikus, 1892–1895 között kereskedelmi és közlekedési miniszter. A *Hazánk* és a *Hon* című politikai lapok munkatársa is volt.

san tudósítottak, nagy terjedelemben közölték a napi eseményeket. A szerkesztőség ideológiáját a pártoktól független liberális alkotmányosság jellemezte.⁶³

A *Pesti Hírlap* megindulását követően a nagy európai fővárosokban saját tudósítókat, ezen kívül titkos informátorokat is foglalkoztatott a bulvársajtó módszereinek alkalmazásával. Az 1890-es évekre vált a liberális nagyvárosi polgárság kedvelt napilapjává. (A korszak legnagyobb írói – Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza – itt publikálták írásaikat.) Az 1890-es években Vázsonyi Vilmos vezércikkei és Tóth Béla tárcái a legkedveltebb olvasmányok közé tartoztak. A lap a századforduló után egyre inkább függetlenségi ellenzéki irányba fordult, 1905-ben a „darabont kormány” megbuktatásáért folytatott küzdelem élharcosává vált. Nem véletlen, hogy a függetlenségi-párti Zubovits Fedor legtöbb, mintegy 19 cikke a lapban jelent meg. Zubovits publicisztikáival 1910–1916 között kizárólag a *Pesti Hírlap*ban találkoztunk.⁶⁴ (1. sz. táblázat)

A legtöbb írás különböző közéleti és nemzetgazdasági témákban való véleménynyilvánítás, illetve saját elképzeléseinek ismertetése. Emellett itt kaptak helyet a leíró jellegű közlemények, mint például az albániai küldetésének tudósításai, helyzetértékelései. Ha a témák arányát vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy többségben vannak a külpolitikai, nemzetközi tárgyú publicisztikái. A 19 írásból öt az olasz–török háborúhoz kapcsolódik, négy az albániai küldetésével kapcsolatos.

A terjedelmes vadász- és úti élményei közül kettő itt kapott helyet, illetve további négy közleménye, amelyek közéleti szerepvállalásaihoz, valamint lobbitevékenységéhez kapcsolódtak. (2. sz. táblázat)

A lap még az erős megjegyzések közlésétől sem riadt vissza, akkor sem, amikor Zubovits a Budapest–Visegrád villamospálya kiépítésének akadályozásával vádolta Jellinek Henriket,⁶⁵ s a „szentendrei sánta vicinális királyának” nevezte.⁶⁶

Darányi Ignác⁶⁷ is jelzőkkel illette, és élesen bírálta a cselédtörvényt. Erre reagálva írta meg cikkét a gazdák „védelmére”, mert szerinte a cselédek gyakran visszaélnek a munkaadójuk tulajdonával, amelyre számos példát hozott fel. A legnagyobb probléma Zubovits szerint a „kóros humanizmus”, amely az igazságszolgáltatásban is megjelent. Az alábbiakban idézett részlet azt is bizonyítja, hogy a kapitány figyelme nemcsak kizárólag a politika és a hadtudomány témájában megjelent külföldi cikkekre terjedt ki.

„Darányi, a sokat ünnepelt volt miniszter úr, a nemzet Nácikája, az angol tréner apostola, teremtett ugyan cselédtörvényt, de ebben is csak oly szerencséje

⁶³ Fenyő I.: A politikai sajtó története 1875–1890. i. m. 351.

⁶⁴ Buzinkay G.: A magyar újságírás története i. m. 221., 280.

⁶⁵ Haraszi Jellinek Henrik (1853–1927) közgazdász, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság igazgatója volt. Ő kezdeményezte a Budapest–Soroksár–Haraszi és a Budapest–Szentendre vicinális vasutakat. Ennek jutalmaként kapott nemességet. 1911-ben lemondatták vállalata igazgatóságáról, de közügyekben továbbra is részt vett.

⁶⁶ Zubovits Fedor: A Budapest–Visegrádi villamos vasutért. *Pesti Hírlap*, 1908. április 11. 11.

⁶⁷ Darányi Ignác (1849–1927) jogász, agrárpolitikus, földművelésügyi miniszter 1895–1903 és 1906–1910 között.

volt, mint a lótenyésztéssel, amikor azt hitte, hogy aki kochinkinai kakast tud nevelni, az tud lovat is!?

[...] tehát a cselédtörvény első betűjétől végig rossz és átalakításra szorul, az tisztább az égnél; hogy pedig e rossz törvény végrehajtása még rosszabb és hogy reparálását a legsürgősebb reformok közé kell sorozni, az is tiszta dolog.

Minden áron ki kell tehát bontakoznia úgy a törvénynek, mint a törvény végrehajtásának abból a szörnyű chaosból, amit a külföldtől majmoltunk el. A »kóros humanitást« a törvénykezésből ki kell küszöbölni. Ezt ép úgy majmoltuk el, mint a csukasziürke uniformist. Az egész világ hadserege csupa csuka szürke és az egész világ törvénykezése pedig csupa beteg sexual szív! Amiből kifolyólag csupa konzequens inkonzequencia tobzódik minden vonalon.

A kóros humanizmus, a túlérzékenyülés korszakát éljük és par force neveljük a sexuál élet beteg csiráját, bimbóját.

Felmentik egyik gyilkost a másik után, tapsolnak nekik, bokkrétát kapnak. A legutóbbi szenzációs monstre pereknek vádja és védelme kizárólag a sexual élet kráterjából került ki [...] mert ha van sexuál terhelt bűnös, miért ne lehetne szolgabíró is beteg, aki bizonyos élvezetet talál abban, hogy hatalmát minden áron éreztesse. Ezen kóros állapotot Virchow így nevezi: Herschsucht im Folge sexual ererbten Blödsinnes.⁶⁸

Kraft-Ebing szerint ezen kórtünet mások gyötréséből áll, a betegnél azonban az élvezet csak akkor teljes, ha magával egyforma kasztokban dühönghet. Többnyire katonáknál és hivatalnokoknál jön elő, ahol nehéz diagnózist felállítani, míg ellenben a semmi hatalommal nem bíró egyénnél rögtön rá lehet erre a kóros állapotra mutatni.

Azt kérdem tehát a bölcs emberektől, hogy kizárt dolog-e, hogy ilyen beteg hajlamokkal terhelt egyént ne csukassanak le, hogy a közigazgatás ama részében, ahol ép a cselédüggyel van dolga, ahol a gazdák lelki nyugalmáról és anyagi károsulásáról van szó, ne egyetlen ember domináljon, a szolgabíró.

[...] Szervezkedjenek tehát a gazdák, gyülekezzenek a legalkalmasabb helyen, és kezdjenek bele a cselédtörvény kidolgozásába ők maguk, akik a legjobban átérzik azt, hogy hol a baj, hol a fekély, akik a legjobban tudják majd alapját megadni egy humánus, de szigorú törvénynek, amely majd egyaránt fog kielégíteni urat és cselédet és kiveszi a hatalmaskodást a szolgabíró úr kezéből. Hiszen van a magyarnak oly sok kiváló embere, törvénytudó gazdája, hogy nem szorul senki eszére, senki pótféjére. Ha azután kész a törvény vázlata, tartsanak egy országos gyűlést és teremtsék meg e munka quintessenciáját az egészséges törvényt. A kész munkát azután szívesebben és gyorsabban szentesítik majd fárad-

⁶⁸ „Hatalmaskodás szexuális úton öröklődő ostobaság eredményeként.” – fordítás tőlem. K. N.

hatatlan honatyáink. Ha pedig most sem ébred fel a nemzet mélységes álmából, most, amikor már közel a veszély, ha jó neki a perverz-humánus alapon teremtett cselédtörvény és ha ezzel megelégszik tovább is, akkor hát rendjén van minden és – Ich wünsch' gute Nacht!"⁶⁹

Tóth Béla, Zubovits legfőbb „segítője” 1907-ben elhunyt. Arra vonatkozó forrást, hogy 1910–1916 között kik lehettek azok a munkatársak a *Pesti Hírlap*nál, akik Zubovits írásainak közlésében közreműködtek, nem találtunk. A fentebb tárgyalt lapokban megjelent cikkei esetében a barátaihoz írt leveleiből ezt többnyire nyomon tudtuk követni.

Haditudósítások	Vadász- és úti-beszámolók	Nyílt levelek	Közlemények, nyilatkozatok	Nekrológok
Eredeti levél a Balkánról (N. L. 1877)	Zubovits Fedor éjszakai utazása (N.L.H.H 1886)	Válasz Reményi Károly B.- Gyarmat bírójának (N.L. H. H. 1892)	Zubovics és a német nyelv (P.N. 1893)	Egy szív története (B. N.1899)
Tripolisz megszállásának története (P. H. 1912)	Vadászat a Nílus környékén (V. L. 1888)	Egy út gyönyörűségei (P. N. 1893)		Az „icini harc” – emlékezés Edelsheim- Gyulai báró lovassági tábornokra (B. H. 1909)
A Tripolisz körüli hadműveletek (P. H. 1912)	Élet a Karaván-uton (P. H. 1911)	Zubovits Fedor levele Dr. Molnár Alberthez (B. H. 1894)	A magyar lótenyésztés (B.H. 1908)	Orth János (B. H. 1910)

⁶⁹ „Jó'jszakát kívánok!” Zubovits Fedor: Cseléd-mizériák a vidéken. *Pesti Hírlap*, 1910. július 17. 34–35.

Részletek a slit- teni és homsi ütközetekről. (A jelenlegi helyzet Tripoliszban.) (P. H. 1912)	Sólyomvadászat Afrikában (P. H. 1911)	Zubovics Fedor expedíciója. Afri- kai levél (P. N. 1894)	A levegő meg- hódítása (V. H. 1908)	Kitchener pasa ² (P. H. 1916)
	Az idei téli sai- son Cairóban ³ (P.H. 1911)	A nógrádmegyei díjnokokért (N.L. H.H. 1899 Széll Kálmánhoz)	Kortés szüret (P. H. 1910)	
	Nehéz utazás Tripoliszba (P. H. 1912)	Nógrádi dolgok. Zubovics Fedor levele Széll Kál- mán belügymi- niszterhez) (P. N. 1901	Cseléd-mizéri- ák a vidéken (P. H. 1910)	
	Izmail Kemal és Eszad basa bey székhelyei Durazzo és Va- lona (P.H. 1913)		Budapest-vi- segrádi villa- mos (P. H. 1910)	
	Az albániai sioux-indiánu- sok (P. H. 1913)		A húsdrágaság paradicsoma (P. H. 1910)	
			A régi és a mostani Tripo- lisz (P. H. 1912)	

			Toborzás Albánia részére. (Wied herceg magyar önkéntesekkel akarja megmenteni trónját.) (P. H. 1914)	
			Zubovits kapitány Albániáról (P. H. 1916)	
			Az olasz bátorság (P. H. 1916)	

2. sz. táblázat Zubovits Fedor publicisztikai tematikájuk szerint

Zubovits kapcsolata a korszak újságíróival

Zubovits Fedor a korszak számos írójával, publicistájával baráti kapcsolatot ápolt, aminek legfőbb bizonyítékai azok a baráti levelek, amelyek az Országos Széchényi Könyvtár Levelestárában maradtak fenn. Ezek alapján Zubovits az 1890-es években már biztosan részese volt annak a hírlapírói körnek, amely a *Fiume Kávéház* törzsvendégének számított. A nagyobb lapok újságírói, köztük az *Egyetértés* és a *Pesti Hírlap* munkatársai is ott töltötték idejük nagy részét.⁷⁰

Krúdy Gyula *Zubovits Fedor, aki Pesten is oroszlanokra vadászott* című írásában örökítette meg a Fiume hangulatát: „[...] minden társadalmi és politikai kérdésben döntő szerepe van a »Fiume« közvéleményének [...] Néha úgy tűnik fel a dolog, hogy a Fiume Kávéház annak a negyvennyolcadiki Pilvax kávéháznak a nyomdokaiba akar lépni a közvélemény irányításával [...]»⁷¹

⁷⁰ Saly Noémi: „Itt élt és halt, mert másképpen nem lehetett”. Krúdy és a pesti kávéház. Budapesti Negyed 34. (2001) 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00026/saly.html> (Letöltés: 2017. okt. 05.)

⁷¹ Krúdy Gyula: Zubovics Fedor, aki Pesten is oroszlanokra vadászott. In: *Uő: Egy krónikás könyvéből*. Portrészorozatok, emlékezések. [1925] Vál., szöveg. gond. Barta András. Bp. 1987. <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/egy-kronikas-konyvebol-portresorozatok-emlekezések-13A14/egy-boldog-korszak-budapest-tortenetebol-13FE9/zubovics-fedor-aki-pesten-is-oroszlánokra-vadaszott-14172/> (Letöltés: 2018. febr. 10.)

Krúdy a törzsvendégek között számos újságíró és függetlenségi párti politikust sorolt fel – mint például Eötvös Károly, Hentaller Lajos,⁷² Polónyi Géza,⁷³ Brázay Kálmán,⁷⁴ Pázmándy Dénes,⁷⁵ Komjáthy Béla,⁷⁶ Tóth Béla,⁷⁷ Rákosi Viktor⁷⁸ –, akik Zubovits Fedor kapitány mellett fenntartották jelenlétükkel a pezsgő kávéházi hangulatot.⁷⁹

Zubovits nemcsak a Fiumében töltötte együtt az idejét függetlenségi párti politikuskal egy asztaltársaságot képezve, hanem legfőbb barátai is közülük kerültek ki. Az első helyen állt Hentaller Lajos, akihez a legszorosabb barátság fűzte a kapitányt. A függetlenségi párti képviselő az *Egyetértés* munkatársa volt 1877–1879 és 1888–1898 között. A politikus kapcsolata Zubovits Fedorral már az orosz–török háború idején is fennállhatott, ekkor ugyanis Hentaller tevékeny részese volt a budapesti török–barát tüntetéseknek. Zubovits négy Hentallerhez írott levele maradt fenn. Mindegyik levelében a „*Kedves Testvér*” megszólítást használta, és „*Fodri*” néven köszönt el. A levelek főként közös programok megbeszéléséről szólnak.⁸⁰

Közelebbi kapcsolat fűzhetette Zubovitsot Kacziány Gézához⁸¹ is, aki 1879-től a *Pesti Hírlap*nak dolgozott, majd a *Budapesti Hírlap* munkatársa lett. Zubovits Kacziányhoz címzett levelét „*Kedves Barátom*” megszólítással kezdte, s bár a levél érdemi információt nem tartalmaz, baráti hangvételi.⁸²

Szorosabb barátság fűzte Zubovitsot Tóth Bélához is, akinek köszönhetően egyre több publicisztikáján keresztül tudta bemutatni tehetségét a *Pesti Hírlap*ban és a *Budapesti Hírlap*ban az 1900-as évek elejéig. A kapitány Tóth Bélához írott leveleinek szinte mindegyike a megjelentetni kívánt publicisztikáiról szól. Az első 1888-ból maradt fenn, amikor Zubovits Fedor az Egyiptomban tett vadászélményeit foglalta össze. Ebben a levelében Porzsolt Gyulával⁸³ üzent

⁷² Hentaller Lajos (1852–1912) Kossuth Lajos híveként először 1881-ben lett országgyűlési képviselő, majd 1906-ig számos alkalommal bejutott a parlamentbe a Függetlenségi Párt és a Függetlenségi Néppárt színeiben. 1877-től különböző lapok szerkesztőségében dolgozott, Zubovits Fedor legbensőségesebb barátja volt.

⁷³ Polónyi Géza (1848–1920) politikus. 1881-től függetlenségi párti országgyűlési képviselő, 1906–1907 között igazságügyi miniszter. 1908–1920 között a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnöke volt.

⁷⁴ Brázay Kálmán (1839–1925) nagykereskedő, politikus. 1896–1901 között függetlenségi párti országgyűlési képviselő.

⁷⁵ Pázmándy Dénes (1848–1936) politikus, publicista. 1878-ban országgyűlési képviselő az egyesült ellenzékben. 1919-ben a szegedi kormány képviselője volt Párizsban.

⁷⁶ Komjáthy Béla (1847–1916) ügyvéd, politikus. 1875–1906 között országgyűlési képviselő. Számos védőbeszéde a korabeli lapokban és önállóan is kiadásra került.

⁷⁷ Tóth Béla (1857–1907) 1877-től számos lap, többek között a *Fővárosi Lapok*, a *Függetlenség*, a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Hírlap* munkatársa volt. 1877-ben tagja volt az egyetemi ifjak konstantinápolyi küldöttségének. Nagy nyelvismerettel rendelkezett, műfordítóként is dolgozott. Mintegy ezer tárcacikket írt életében.

⁷⁸ Rákosi Viktor (1860–1923) író, újságíró és parlamenti képviselő is volt több ciklusban a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt, illetve a Justh-párt színeiben. Számos lap munkatársaként dolgozott, többek között a *Pesti Hírlap*nál majd a bátyja, Rákosi Jenő lapjánál, a *Budapesti Hírlap*nál (1881–1894) között.

⁷⁹ Balla Vilmos: Régi pesti kávéházak. *Pesti Hírlap*, 1925. november 20. 8.

⁸⁰ Zubovits Fedor levelei Hentaller Lajoshoz. Bécs, 1882. november 30.; Bécs, 1883. június 25.; Bécs, 1883. június 30.; Nógrádverőce, 1891. február 18. OSZK Kézirattár, Levelestár 1923/43.

⁸¹ Lásd az 55. lábjegyzetet.

⁸² A levélben valamely „lap” megküldését kéri Zubovits a barátjától. Zubovits Fedor levele Kacziány Gézához. Bécs, 1899. május 25. OSZK Kézirattár, Levelestár 339/75/1965.

⁸³ Porzsolt Gyula (1848–1901) jogászként kezdte pályafutását, majd ügyvédi oklevelet is szerzett. A sport terén kiemelkedett, kitűnő tornász volt.

Tóth Bélának, hogy megírja egyiptomi tartózkodását. Mint írta, a Jupiter forrásokig utazik a Szaharában, és erről készített egy cikket. A cikk a *Vadász-Lapban* jelent meg – amelyre fentebb már kitértünk – és minden bizonnyal Tóth Béla közbenjárására.⁸⁴

Zubovits Tóth Bélához címzett levelei közül az egyik 1906 januárjában íródott, amikor ismét Egyiptomban tartózkodott vadászat céljából. Neheztelve írta, hogy nem kapott választ az újévi üdvözetére a *Pesti Hírlaptól*. Ebben ismertette, hogyan kapott maláriát rókavadászat közben, miután fertőzött vízből ivott. Ezt a hírt számos lap közölte, de elsőként Tóth Bélának köszönhetően osztotta meg a nagyközönséggel.⁸⁵ Egy másik esetet is elmesélt barátjának, amely szerint feljelentette a Kairóban működő, katonai uniformist viselő két magyar cigányzenekart. A hír valóban megjelent a sajtóban. Zubovits feljelentésének eredményeként az osztrák–magyar helyettes követ magához rendelte a zenészeket, és elkobozta az egyenruhájukat.⁸⁶

Szintén 1906-ban írta meg panaszát Tóth Bélának, hogy a *Pesti Hírlap* nem hozta le a parlamentnek benyújtott memorandumát, még kivonatolva sem, annak ellenére, hogy „*a főváros összes lapjánál*” aláírták a „*futtató hiénái*” ellen a bojkottot. Levelében kérte barátja közbenjárását ügyében.⁸⁷

A korszak leghíresebb írói között volt Herczeg Ferenc is, akivel Zubovits baráti kapcsolatot tartott fenn. Újságíróként Herczeg is a *Budapesti Hírlapnál* kezdte pályafutását. Azt pontosan nem tudjuk, de az író művei alapján valószínű, hogy barátságuk a kapitánnyal már a 19. század végétől fennállhatott, viszont csak Zubovits 1910 után keletkezett leveleivel találkozunk, amelyeket Herczeg Ferencnek írt.⁸⁸ Levelei baráti látogatás tervezéséről szóltak, illetve megköszönte az író fáradozását, amelyet a „*haza érdekében*” tett.

Összegzés

Zubovits Fedor publicisztikai nemcsak életútjának feltárásában nyújtanak nagy segítséget, de személyiségének jobb megismeréséhez is írásai által kerülhetünk közelebb. A megjelent publicisztikai alapján inkább konzervatív értékrendet véltünk felfedezni, mint haladót, bár a kapitány polgárpukkasztó tettei, és az extrém életmódja miatt nem lehet egyértelműen eldönteni.⁸⁹

⁸⁴ Zubovits Fedor levele Tóth Bélához. Kairó, 1888. február 6. OSZK Kézirattár, Levelestár 129–409.

⁸⁵ Zubovits Fedor levele Tóth Bélához. Kairó, 1906. január 24. Uo.

⁸⁶ A m. kir. belügyminiszter 1906. évi 89.879/1905. sz. rendelete alapján, amely a cigányzenekaroknak a katonai egyenruhához hasonló öltöny viselésétől való eltiltásától rendelkezett. Magyarországi Rendeleték Tára, 1906.; Levétköztetett cigányok. Népszava, 1906. január 30. 7.

⁸⁷ Zubovits Fedor levele Tóth Bélához. Budapest, 1906. június 9. OSZK Kézirattár, Levelestár 129/409.

⁸⁸ Herczeg Ferenc (1863–1954) író, újságíró, az MTA tagja. 1890-ben jelent meg első regénye. 1894–1944 között szerkesztője az általa indított *Új Idők* című szépirodalmi lapnak. Szintén alapítója és főmunkatársa volt *Az Újság* című lapnak. 1896-tól két cikluson át országgyűlési képviselő, Tisza István politikájának híve volt. 1911-ben együtt indították a *Magyar Figyelő* című lapot. Herczeg már 1890-ben felhasználta Zubovits karakterét a *Szíriusz* című művében. Zubovits Fedor levele Herczeg Ferenchez. Visegrád, 1911. november 3., ill. 1912. május 10. OSZK Kézirattár, Levelestár 1954/97;

⁸⁹ Polgárpukkasztó volt peres ügyeinek elintézési módja, vagy a korszakban elutasított és akkor törvénytellenesnek tekintett életmódot folytató művész, Karl Wilhelm Diefenbach német festő támogatása, vadállatok háziállatként tartása stb.

Zubovits írásainak tartalmáról egyértelműen látható, hogy a 20. század elejére a társadalomban, politikai életben vagy a nemzetközi térben kialakult változásokat gyanakvással fogadta. Számára az Osztrák–Magyar Monarchia, annak európai „*birodalom*” státusza, és a dualisztikus államforma fenntartása, megmaradása volt a legfontosabb. Számos cikkében a nemzetközi erőviszonyok változásai kapcsán aggodalmainak adott hangot, és a Monarchia törekénységét hangsúlyozta.

Az is tükröződik írásaiból, hogy legalább annyira szerette volna fenntartani a fennálló társadalmi berendezkedést is, mint a Monarchiát. Ez leginkább a cselédséggel foglalkozó publicisztikájában volt érzékelhető. Egyértelműen kinyilvánította, hogy nem érzékeny az alsóbb néprétegek, a cselédség nehéz életkörülményei iránt, sőt inkább a gazdák „megrontóit” látta bennük. Azonban azt is megjegyezzük, hogy az egyéni elesettség is megérintette, amelyet jól példáz az írnokok érdekében tett erőfeszítése.

Zubovits Fedor újságírói tevékenységét vizsgálva bebizonyosodott, hogy kapcsolati hálója itt is legalább olyan nagy szerepet játszott, mint a katonai pályafutásában. Újságíró barátai közül ifj. Ábrányi Kornél, Tóth Béla, Kacziány Géza és Herczeg Ferenc is közreműködtek írásai megjelentetésében.

Zubovits Fedor nem kizárólag a publicisztikáin keresztül kerülhetett a nyilvánosság elé, mert például előadás megtartására is lehetőséget kapott újságírói körben. Erre pedig az adott alkalmat, hogy az 1891-ben megalakult szakmai szervezet, az Írók és Hírlapírók Otthon Köre – amelynek elnöki tisztségét Rákosi Jenő töltötte be a korszakban – saját székházzal is rendelkezett. Azt nem tudjuk, hogy Zubovits Fedor tagja volt-e az egyesületnek, de a Dohány utca 76-ban, az Otthon Kör székházában mutatta be a szárazföldi torpedó automata előőrssel kiegészített változatát 1901-ben.⁹⁰

Zubovits publicisztikái nagy műveltségről, széles nyelvtudásról, és nem utolsósorban arról tanúskodtak, hogy a nemzetközi lapokat is olvasta, s nemcsak a politikai eseményeket, hanem a tudományos élet legújabb felfedezéseit is nyomon követte. Ennek köszönhetően egy-egy hazai belügyi kérdéshez, vagy probléma megoldásához is gyakran nemzetközi példákat hozott fel. Az ironia és a humor szinte sosem hiányzott írásaiból, így valószínűleg széles olvasói táborral rendelkezhetett.

⁹⁰ A székház felépítése igazi klubéletet tett lehetővé. *Buzinkay G.*: A magyar újságírás története i.m. 260–261.; Pesti Hírlap, 1901. december 2. 5.

Sárándi Tamás

KORTÁRS VÉLEKEDÉSEK A REVÍZIÓS SIKEREK UTÁNI MAGYAR NEMZETISÉGPOLITIKÁRÓL

Bevezetés

Az 1939–1940-es revíziós sikerek nyomán kibontakozó magyar nemzetiségpolitikáról általánosságban elmondható, hogy az állameszmében megfogalmazott és a közigazgatás által gyakorlatba ültetett eljárás mód között nem volt összhang. A politika legmeghatározóbb eleme a visszacsatolt területeken élő magyar lakosság pozícióinak erősítése volt – ezt nevezi Egry Gábor tükörpolitikának.¹ A közigazgatási és politikai erősödést a visszacsatolás megoldotta, a kulturálisat magában hordozta az állam jellege, így további célként elsősorban a gazdasági és társadalmi erősítésre kell gondolnunk. Ez alatt értve azt, hogy a nemzetiségek középosztályának újratermelődését igyekeztek megakadályozni, az elitet pedig menekülésre ösztönözni.² Tovább rontotta a helyzetet a nemzetiségi lakosság lojalitásának folytonos megkérdőjelezése és az is, hogy megszűntek a közös terek a magyar és a nemzetiségi elit tagjai között, ez pedig a két közösség teljes elszigetelődéséhez vezetett.³

Leginkább az erdélyi magyar elitől mutatható ki, hogy szeretett volna visszatérni az 1918 előtti állapotokhoz,⁴ ebben azonban már nem támogatta az államhatalom. 1939-ben Kárpátalja autonómiájának visszavonásával,⁵ illetve 1940-ben a román kisebbség kollektív jogainak megtagadásával világossá vált, hogy a rendszer megreformálhatatlan és nagy vonalakban a dualizmus kori nemzetiségpolitikai gyakorlatot viszi tovább.⁶ A fő cél a területek integrálása volt, azonban a legfontosabb területeken ez sem valósult meg, elsősorban épp a nemzetiségi

¹ Egry Gábor: Tükörpolitika. Magyarok, románok és nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944. Limes 23. (2010) 2. sz. 97–112.

² A folyamat célja az volt, hogy a kisebbségi lakosság egy nyelvét és etnikai jellemzőit őrző, saját elit nélküli, csonka társadalom legyen, ami több esetben a 19. század eleji állapotnak megfelelő szint lett volna.

³ Egry Gábor: Hova lettek az erdélyiek? Az erdélyi identitás változásai, 1938–1948. In: 1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon. Szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor. Bp. 2015. 271–287.

⁴ Az 1918 előtti állapothoz való visszatérés toposza alatt azt értjük, hogy egy rendelkezéssel eltörölni a két világháború között hozott törvényeket, rendelkezéseket, elég itt csak az 1921-es földreformra, vagy az oktatási reformokra gondolni. A gyakorlatban ez természetesen kivitelezhetetlen volt, egy 22 éves gazdasági és társadalmi átalakulást nem lehetett meg nem történné tenni.

⁵ 1939-ben a Teleki kormányzat területi autonómiát helyezett kilátásba Kárpátalja 1939-ben elfoglalt területeire, azonban elsősorban a hadsereg s részben a közvélemény nyomására maga a kormányzat vonta vissza a törvénytervezetet még a parlamenti tárgyalás előtt. Vasas Géza: Mi történt 1940. augusztus 5-én s annak folytatásaként? Vizsgálat egy minden gyanú fölött álló történelmi tény ügyében. Regio 23. (2015) 3. sz. 150–198.

⁶ Egry G.: Tükörpolitika i. m. 105–109.

kérdés miatt, amelyet így tudtak hatékonyabban kezelni. A reciprocitás politikája,⁷ illetve működésképtelensége a legalapvetőbb jogokat is viszonylagossá tette, és minden korábbinál rosszabb helyzetbe kényszerítette a nemzetiségi lakosságot.⁸

Ahhoz, hogy kiderüljön, mi vezetett ide, és miért nyúlt vissza a dualizmus kori gyakorlathoz a magyar kormányzati nemzetiségpolitika, érdemes megvizsgálni az 1918 utáni magyar nemzetiségpolitikai gondolkodás fejlődését, pontosabban annak hiányát. Bár minden, a kérdésben hangját hallató politikus és gondolkodó kifejtette, hogy le kell vonni a tanulságokat Trianonból, és tanulni kell a dualizmus időszakában elkövetett „hibákból”, előrelépésről vagy fejlődésről nemigen beszélhetünk e téren. Az, hogy ez miért következett be, további vizsgálatot igényel. Jelen tanulmányban a kérdéssel kapcsolatos kortárs vélekedéseket mutatjuk be, azok alakulását az 1920–1930-as években, valamint a területvisszacsatolások után.

A Horthy-korszak nemzetiségi politikája az 1920–1930-as években

A Horthy-korszak nemzetiségi politikája a dualizmus kori gyengébb utánpótlásként fogható fel. A kormányzatok fő célként a revíziót határozták meg,⁹ mindent ennek rendelték alá, de nemzetiségpolitikai vonatkozásban csak diplomáciai erőfeszítéseket tettek. Érvényben maradt az 1868-as nemzetiségi törvénnyel tartalmában azonos 1923-as rendelet,¹⁰ az időszakban nem született olyan elv vagy törvény, amely meghaladta volna a dualizmus kori szintet. Ennek egyik magyarázata, hogy a nemzetiségi területeket elcsatolták, a trianoni területeken élő nemzetiségek többsége pedig már kétnyelvűvé vált. A másik magyarázatot a trianoni trauma adhatja. A kisebbségi kérdéssel foglalkozó politikai elit többsége korábbi félelmei beigazolódását látta abban, hogy a kisebbségek veszélyesek az államegységre, és hiba volt a korábbi megengedő, a dualizmus időszejára jellemző liberális jogfelfogás. A fajvédők köré csoportosult radikálisabb irányzat¹¹ az alapvető jogokat¹² is megvonta volna a nemzetiségektől.

⁷ A reciprocitási politika lényege az volt, hogy az észak-erdélyi román kisebbség helyzetét folyamatosan a dél-erdélyi magyar kisebbség helyzetével vetették össze és ahhoz igazították, ami lehetetlenné tette bármilyen kormányzati kezdeményezés megvalósítását. Így mindkét kormány nemzetiségpolitikája kényszerpályára került, aminek eredményeként folyamatos romlás figyelhető meg mindkét kisebbség esetében. Mindez legplasztikusabban az ún. reciprocitási párok felállításában figyelhető meg, amikor a legapróbb hétköznapi dolgot – pl. útlevel, vagy rádióhasználat – is csak a reciprocitás szűrőjén keresztül tudták értelmezni.

⁸ *Tilkovszky Loránt: Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. (Nemzetiségi könyvek) Bp. 1994. 47.*

⁹ A magyar kormányzati politikusok többsége nem hitt a teljes revízióban, a közvélemény felé azonban ezt nem kommunikálta. *Pritz Pál: Revíziós törekvések a magyar külpolitikában, 1920–1935. In: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Szerk. Uő. Bp. 1995. 234–240.*

¹⁰ A m. kir. minisztérium 1923. évi 4.800. M. E. számú rendelete, a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtásáról. 1923. június 21. Magyarországi Rendeletkötet Tára, 1923. Bp. 1924. 213–220.

¹¹ A fajvédő nézeteket valló politikusok többsége a mindenkorai kormánypártban politizált. A korszakban működő Magyar Fajvédő Párt nem volt tagja a parlamentnek.

¹² Elleneztek minden nemzetiségi alapon létrejövő illetve működő oktatási, kulturális, illetve egyházi szervezetet, valamint kétségebe vonták a nemzetiségek nyelvének közigazgatásban való érvényesülésének szükségességét.

A konszolidációt követően Bethlen István miniszterelnök betiltotta ezen szervezeteket, és hivatalos kormányzati irányként ezek nézeteihez viszonyítva toleránsabb nemzetiségi politikát hirdetett meg. Ennek alapjai a nyelvkérdéssel kapcsolatos intézkedések maradtak,¹³ amelyeket elsősorban a közigazgatás alsó szintjein igyekeztek érvényesíteni. A közigazgatás terén azonban mindez – a politikai elit egyes csoportjainak nyomására – sok esetben nem valósult meg. Fontos mégis hangsúlyozni, hogy nyelvi jogok tekintetében a magyar viszonyok megfeleltek a kor elvárásainak. A kisebbségi kérdéssel foglalkozó elgondolások ugyanakkor nem tükrözik a dualizmus kori nemzetiségpolitikából levont következtetéseket, sőt, sok tekintetben visszalépést mutatnak.¹⁴ Ezzel együtt a magyarországi nemzetiségek helyzete összességében 1918-at követően sem vált rosszabbá, és megfelelt a korszak európai gyakorlatának, míg az utódállamokhoz került magyar kisebbség helyzetét a fokozatos romlás jellemezte.

A magyar kormányzatok nemzetiségi politikájában az elszakított területeken élő magyar kisebbségek diplomáciai és anyagi támogatása került előtérbe, miközben a trianoni területeken élő nemzetiségek igényeit nem elégítették ki. A diplomáciai és anyagi támogatásért cserébe a magyar kormányok a kisebbségi magyar közösségektől elvárták, hogy politikájukat mindig rendeljék alá a magyar revíziós céloknak,¹⁵ így ebben az időszakban Magyarország is hasonló szerepet játszott, mint Románia a dualizmus időszakában.¹⁶ A magyarországi kisebbségek esetében pedig a magyar elit úgy gondolkodott, hogy 1918–1919-ben – a nagyhatalmi döntés mellett – az ország területén élő kisebbségek, elsősorban a román, szlovák és szerb kisebbségi elit nemzeti gyűléseken, illetve nyilatkozatokban nyilvánították ki elszakadási szándékukat, a térségben tehát erősebb a nemzeti, mint az állampolgári lojalitás.¹⁷ Másrészt a szomszédos

¹³ Az 1923-as rendelet előírta, hogy csak megfelelő nyelvtudással rendelkező hivatalnok nevezhető ki olyan településekre, ahol a nemzetiségek aránya eléri a 20%-ot. Akik már hivatalban voltak, két évet kaptak annak elsajátítására. Az 1923-as rendelet ezen részét 1924-ben törvénnyel erősítették meg. *Az 1924. évi II. törvénycikk a közhivatalokban a kisebbségi nyelvek ismeretének biztosításáról*. Ezer év törvényei. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92400002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D39> (Utolsó megtekintés: 2024. október 14.)

¹⁴ A korszak nemzetiségi politikája a német kérdés körül forgott. A népi írók által felvázolt gondolatmenet szerint a kisebbségi kérdést azért kezelték rosszul, mivel az asszimilálódott értelmiségiek (elsősorban zsidók és németek) határozták meg, másrészt, valós veszélynek tartották az asszimilálódott német (sváb) lakosság disszimilációját. Ez a gondolat nagy visszhangra talált a közvéleményben. Tilkovszky Loránt szerint a felvetésben sok volt a nacionalista túlzás, de a veszély valós volt. *Tilkovszky Loránt: Magyarság és nemzetiség. Nemzetiségpolitikai irányzatok Magyarországon (1919–1945)*. In: *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerk. Lackó Miklós. Bp. 1984. 348. – Meglátásunk szerint a veszély megítélése túlzó volt (S. T.).

¹⁵ Az elszakított területek nemzetiségeire – elsősorban a német lakosságra – úgy tekintettek, mint a revízió potenciális támogatóira. Tőlük is azt várták el, hogy működjenek együtt a magyar kisebbséggel, legyenek tekintettel a magyar revíziós törekvésekre, és sorsukat kössék a magyar kisebbségéhez. Ezzel szemben a német külpolitika 1933 előtt megengedte a német kisebbségeknek, hogy maguk döntsenek a követendő stratégiáról, illetve minden döntésüket elfogadta és támogatta. *Eiler Ferenc: A kisebbségek kategorizálásának kísérlete mint politikai fegyver a magyar–német kapcsolatokban (1930–1931)*. Regio 25. (2017) 1. sz. 45.

¹⁶ Vagyis Románia anyaállamként fenntartotta és tovább tüzelte az irredentizmus eszméjét a magyarországi román lakosság körében, biztosította a párhuzamos társadalom kiépüléséhez szükséges anyagi javakat, ezáltal csökkentette a kisebbségi lakosság állammal szembeni lojalitását.

¹⁷ A két világháború között a kisebbségek folyamatosan nemzetközi fórumokhoz fordultak sérelmeikkel, kihasználva a kisebbségi szerződések nyújtotta lehetőségeket, az érintett nemzetállamok pedig ezt illojalitásként

nemzetállamok túlzó követelésekkel léptek fel, amelyeket sikerült érvényesíteniük, és a magyar politikai vezetők úgy vélték, egy következő béketárgyaláson várhatóan szintén a nemzetiségi elv lesz az egyik szempont a területi kérdésekben.¹⁸

A trianoni Magyarország területén élő nemzetiségek közül egyedül a német kisebbség fogalmazott meg nemzetiségi elvárásokat, ám mivel 1918 után a magyar felfogásban is az etnocentrikus elv vált uralkodóvá, a magyar kormányzat ezeket nem elégítette ki.¹⁹ A közigazgatás általában túlzónak érezte a legminimálisabb követelést is, a nemzetiségek képviselőire pedig bajkeverőként tekintett. Ugyanakkor nem figyelhető meg a szomszédos államokban előszeretettel alkalmazott törekvés a nemzetiségek megosztására, egymással szembeni kijátszására.²⁰

Összességében elmondható, hogy az 1920–1930-as években a magyar nemzetiségpolitikát kettősség jellemezte: egyrészt a magyar kormányok elvárták, hogy beleszólásuk legyen a határon túli magyarság életébe és a szomszédos államok ezt tartsák tiszteletben, másrészt a trianoni országban a nemzetiségi kérdést belügynek tekintették, vagyis a szomszéd államoktól elvárták, hogy érvényesítsék a magyar nemzetiség jogait, miközben Magyarországon a kisebbségek minimális jogait sem elégítették ki.

Elvi keretek

A magyar nemzetiségpolitika elvi keretét a neonacionalizmus és a neopatriotizmus fogalmakkal lehet meghatározni. Ezek lényege, hogy Magyarországot a fejlettség és a nemzetiségi jogok példaértékű kezelése révén vonzóvá kell tenni a nemzetiségek számára. A neonacionalizmus elsősorban Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterhez köthető, aki alapvetően a kultúra fejlesztésében – amelybe beleértendő a magyarság egyféle felsőbbrendűsége – és az oktatási hálózat bővítésében látta a megoldást. A másik fogalom Ottlik László nevéhez fűződik, ő 1928-ban publikálta az *Új Hungária*-konceptióját. Ottlik alapfeltevése megegyezik a korszak politikai elitjének többsége által vallott nézettel, amely szerint az uralomváltás következtében elszakított területeken nemcsak a nemzetiségek, hanem a többségbe került lakosság is szenved. Ottlik a korábbi nemzetiségi nézetekhez képest egy előremutató felfogást vázol fel:

élték meg. *Eiler Ferenc*: Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között. Elvek és gyakorlat az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében, 1925–1938. In: Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések. Szerk. Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László. Bp. 2005. 213. – Ebből azonban a magyar kormányzat nem vonta le azt a következtetést, hogy a revízióknak csak a magyar többségű területsávra kellene kiterjednie.

¹⁸ *Eiler Ferenc*: Magyarország nemzetiségpolitikája a két világháború között (1918–1938). Kisebbségkutatás 27. (2018) 2–3. sz. 43–45.

¹⁹ Ez elsősorban politikai mozgásterük korlátozásában, kulturális és oktatási igényeik ki nem elégítésében nyilvánult meg. Marchut Réka szerint amiatt nem elégítették ki a német kisebbség igényeit, mivel az egybeesett volna a magyar lakosság jogainak megcsökkentésével. *Marchut Réka*: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In: A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Szerk. Eiler Ferenc – Tóth Ágnes. Bp. 2020. 67.

²⁰ *Eiler F.*: Magyarország nemzetiségpolitikája i. m. 51–59.

visszatérés esetén a magyar kormányzat minden érintett területnek: a Felvidéknek, Erdélynek és Kárpátaljának autonómiát adna.²¹

A tanulmány a *Magyar Szemlében*, a korszak kormányainak félhivatalos tudományos lapjában jelent meg. Egyes vélekedések szerint Ottlik valójában Bethlen István miniszterelnök nézeteit képviselte, ezért cikke a kormányzat félhivatalos álláspontjának is tekinthető a nemzetiségi kérdéstről.²² Ugyanakkor az Ottlik által képviselt nézeteknek nem találjuk sem az előzményét, sem az utóhatását, az nem köszönt vissza sem a későbbi kormányzati politikában, sem a különböző tervezetekben.²³ A korszakban nagy visszhangot váltott ki, egyesek támadták, többen üdvözölték, azonban az 1930-as évek végétől, a revíziós sikereket követően már nem hivatkoztak rá sem publicisztikában, sem kormányzati tanácskozásokon, és megvalósítása irányába sem tettek lépéseket. Célja feltehetően csak propagandisztikus volt, hivatkozási lehetőségként szolgált a magyar kormány „ajánlatára” a kisebbségek felé, de sosem vált a gyakorlati politika részévé, mivel megvalósításának nem volt realitása.²⁴

Röviden szólnunk kell Teleki Pál nézeteiről is, mivel hozzá kapcsolható leginkább a Szent István-i eszme, amely az 1940–1944 közötti időszak nemzetiségpolitikájának elvi alapját adta. Teleki az 1930-as években egy konzervatív társadalmi reform kidolgozásán fáradozott, amely a korporativizmuson alapult volna. Elvetette a liberalizmus jogkiterjesztő felfogását, a társadalmat közösségi alapon akarta átszervezni, ugyanakkor ő is egyedüli megoldásnak a Kárpát-medence magyar vezetés alatti újjászervezését tudta elfogadni.²⁵ Telekinek sajátos, a magyar elvárásokhoz igazított felfogása volt a nemzetiségekről: az etnikumokat hagyományos

²¹ Az autonómiaformák mibenlétét vagy az állam szerkezetét nem definiálja konkrétan. *Ottlik László*: Új Hungária felé. *Magyar Szemle* 4. (1928) 9. sz. 561–563.

²² Matthew Caples elsősorban Pritz Pálra és Zeidler Miklóstra hivatkozik, és ezen nézetet ő is elfogadja. *Matthew Caples*: Et in Hungaria ego. *Trianon, Revisionism and the Journal Magyar Szemle* (1927–1944). *Hungarian Studies* 19. (2005) 78.

²³ 1939-ben a magyar kormány megbízásából Balogh Arthúr, a korszak elismert kisebbségi szakértője készített egy autonómia-tervezetet Erdély számára. A tervezet egész Erdély visszatérével számol, tartományi önkormányzatot adna a történelmi régió területének, ahol a magyarok, románok, szászok egyenrangú felek lennének, s az önkormányzatiság kiterjedne a vallásra, közoktatásügyre, közigazgatásra és népjólétre. A tartományi gyűlésben a tagok nemzetiségi kamarákba szerveződnének, és a nemzetiségek számára fontos ügyeket nem lehetne elfogadni, ha többségük nem szavazza meg. Amennyiben nem a teljes terület tér vissza, nem tartja szükségesnek autonómia megadását. *Balogh Arthúr*: Jegyzetek az Erdély autonómiájára vonatkozó második tervezethez. 1939. október 20. In: *A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Magyar javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940)*. Szerk. Bárdi Nándor – Zahorán Csaba. Csíkszereda 2014. 374–386 (Ezúton szeretnék köszönetet mondani Bárdi Nándornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot.)

²⁴ 1940-ben Ottlik újabb tanulmányt közölt a nemzetiségi kérdéstről. Ebben már nem szerepelnek az autonómia-tervezetek, csak általánosságban beszél a kisebbségekkel szembeni toleráns politika fontosságáról. Megfogalmazása szerint „tárgyilagosság, igazságosság és tetterős jóakarát”, amire a nemzetiségpolitikának épülnie kell. *Ottlik László*: A magyar nemzetiségi politika feladatai. *Magyar Szemle* 39. (1940) 8. sz. 65. A későbbiekben Ottlik még jobban eltávolodik korábbi nézeteitől. A „hegycúcsról” más a kilátás a „lejtő aljára” jelisével már csak a magyar szupremáciáról és a Kárpát-medence egységes létezéséről való működéséről beszél, ami a természetes központ, Budapest körül forog. *Szabadfalvi József*: Egy konzervatív állam- és politikatudós. *Ottlik László (1895–1945)*. Bp. – Debrecen, 2019. 161–164.

²⁵ *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál nemzetről és társadalomról – a visszacsatolás előtt és után. In: *Nemzet a társadalomban*. Szerk. Fedinec Csilla. Bp. 2004. 151–168.

és kényszer-kisebbségekre osztotta. Meghatározása szerint előbbiek régóta kisebbségben élnek, vagy önként vándoroltak be a területre, utóbbiak pedig az első világháborút lezáró békeszerződések révén váltak kisebbséggé, ezért csak az utóbbiakat illeti meg a nemzetközi védelem.²⁶ Teleki felfogása már a korszakban is történelmietlennek minősült, amit a trianoni területek kisebbségi vezetői is jeleztek számára, ő mégis kitartott mellette.

Meglátásunk szerint a korszakban Rónai András, az Államtudományi Intézet munkatársa képviselt a kisebbségi jogok vonatkozásában a nemzetiségek számára kedvező nézeteket. A nemzetiségi kérdés területi és nem területi megoldási lehetőségeiről szóló tanulmányai mai napig példaértékűek, azonban ő is szinte megoldhatatlannak tartotta a kérdést. Kiindulási alapja az volt, hogy az első világháború után a birodalmak helyére lépő nemzetállamok miatt nehezebb a kérdés megoldása, mint korábban. Az az elgondolása, hogy a kisebbségi sorsból többségbe került elitek majd megértőbbek lesznek, nem valósult meg.²⁷

Rónai a nemzetiségpolitikai teendőket három csoportba osztotta: 1) a külhoni magyarok támogatása, 2) kapcsolattartás a külhoni nemzetiségekkel, 3) a trianoni területek nemzetiségi ügyeinek intézése. Ezek közül a legfontosabbnak a magyarsággal szembeni állami gondoskodást tartotta, mivel problémáikat egy esetleges sikeres határrevízió sem oldaná meg. Meglátása szerint az egyedüli járható út a trianoni országban kedvező nemzetiségpolitika kialakítása, amelynek alapja, hogy megadják a kisebbségeknek azt, amit a határon túli kisebbségi magyar közösségek maguknak kívánnak. Rónai elismerte, hogy a magyarországi német kisebbségnek vannak jogos sérelmei, azonban ezek közül egyeseket túlzónak minősített, és egyetértett ezen igények figyelmen kívül hagyásával. Úgy vélte, el kell vetni az asszimiláció erőltetését, de az asszimilálódnak sem kaphatnak előnyöket.²⁸ Elismerve, hogy Rónai András nézetei voltak magyar viszonylatban a leginkább előremutatóak, és ő komplex rendszerben képzelte el a kérdés kezelését, 1938 után mégsem látjuk mindezek megvalósulását a kormányzat nemzetiségpolitikai gyakorlatában.

A két világháború közötti időszakban a köztes-európai régióban a nemzetiségi kérdés a nemzetközi szerződések nyomán kisebbségi problémává vált, és kezelésében az egyes országok különböző megoldásokkal kísérleteztek. Ezek közül a legismertebb az észti kulturális autonómia volt, de említeni lehet a finn vagy lengyel modellt is.²⁹ Ezeknek azonban nem volt percepciója Magyarországon, nem folyt vita róluk.

²⁶ Eiler F.: A kisebbségek kategorizálásának kísérlete i. m. 58–59.

²⁷ Rónai András: A nemzetiségi kérdés területi megoldásai. Magyar Szemle 31. (1937) 11. sz. 201.

²⁸ Rónai András: A magyar nemzetiségpolitika teendői. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár 625. fond /435–7–1987. fol. 6. f. Szabados Mihály, a kisebbségi osztály egyik munkatársa a javasolt intézkedéseket egészíti ki, ami sok esetben visszalépést jelent Rónai nézeteihez képest. Ő már nem támogatja az egyoldalúan meghozott kedvező nemzetiségpolitikai intézkedéseket, csak ha egyidőben történnek a kisebbségi magyarság hasonló jogkiterjesztésével. Jogokat csak az őshonos kisebbségeknek adna, de nem határozza meg, hogy melyek azok. Ő is veszélynek tartja a disszimilációt, akárcsak a trianoni határokon belül kisebbségekkel vegyesen élő magyarság helyzetét, ezért azok számbeli megerősítését sürgeti telepítés révén. Szabados Mihály észrevételei és javaslatai Rónai András kisebbségvédelmi tervezetéhez. Uo. fol. 4.

²⁹ Az észti kulturális modell egy, a kisebbségek tagjai által létrehozott kataszteren alapult. Ők döntöttek iskolai és kulturális kérdésekben, tagjai adózásnak lehettek alávetve. Finnország a hozzá tartozó svéd többségű Åland-szigeteknek adott területi autonómiát, ami a legszélesebb volt a korszakban. Lengyelországban csak a zsidó lakosság kapott kulturális autonómiát. Eiler Ferenc: A kisebbségi autonómia gondolata és a nemzetközi politika a két világháború közötti Köztes-Európában, 1919–1938. Regio 20. (2009) 3. sz. 183–188.

Összességében elmondható a Horthy-kori magyar kormányzatok nemzetiségi politikájáról, hogy megfelelt a kor elvárásainak, ugyanakkor nem volt példaértékű, mint a korszakban egyes politikusok állították, azzal együtt sem, hogy az országban élő kisebbségek száma alacsony volt és a többséghez viszonyított akkulturációs szintjük magasnak számított. A kitűzött cél eleve reménytelennek tűnt, de nem is tettek lépéseket megvalósítására, hogy legalább ne növeljék a nemzetiségek ellenszenvét, ha megnyerni nem is tudják őket. A társadalom revíziós szellemben történő nevelése és a magyar szupremácia gondolatának erőltetése nem készítette fel a közvéleményt az esetleges revíziós sikerek nyomán jelentkező gyakorlati problémákra, így a területi visszacsatolások megvalósulásakor nem sikerült a korábbitól eltérő nemzetiségpolitikai modellt meghonosítani.

Kortárs vélekedések a nemzetiségi kérdéstről 1940–1944 között

A revíziós sikereket követő időszakból a korszak három legfontosabb folyóiratában (*Kisebbségvédelem*, *Láthatár*, *Kisebbségi Körlevél*) és egyéb publikációkban megjelent szövegeket tekintettünk át a nemzetiségi kérdéstről.³⁰ Az ezekben tetten érhető általános vélekedés mellett az 1940 augusztusában, a második bécsi döntéskor megkötött népcsoportegyezményről, valamint a kárpátaljai autonómiáról szóló közleményeket is nyomon követjük. A korszak viszonyait figyelembe véve a szövegekre a kormány nemzetiségi politikáját támogató, propagandisztikus célú írásokként tekintünk, annak ismeretében is, hogy azok tudományos igényvel készültek, és a korszakban magas színvonalúnak tekinthető, kisebbségi kérdéssel foglalkozó lapjaiban jelentek meg. Ezzel együtt a szerzők bizonyos keretek között szabadon kifejezheték a véleményüket.

A szerzők többsége a nemzetiségi kérdés jellege mellett kitért a dualizmus kori nemzetiségi politikára, az elkövetett hibákra, Trianon okaira, a levonható következtetésekre, az aktuális kormányzat nemzetiségi politikájára, valamint a kérdés kezelésének módozataira. A szerzők között aktív politikusok, kormánytagok is voltak, akik nyilatkozatok szintjén mindig a kormányzat bevett toposzait ismételték a Szent István-i eszméről és a türelmes nemzetiségi politika lényegéről.³¹ Fontos kiemelni, hogy a szövegek – egy kivételével – nem támogatták a

³⁰ A három folyóirat: *Kisebbségvédelem*, a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Kisebbségügyi Intézetének folyóirata, főszerkesztője Elekes Dezső; *Láthatár*, tájékoztató az irodalmi és művészeti élet eseményeiről az összes magyar nyelvterület irodalmi életének figyelője, főszerkesztője Csuka Zoltán; *Kisebbségi Körlevél*, a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet folyóirata, főszerkesztője Örvényesi Richard. A tanulmányok között külön kiemelendők a Debrecenben 1942-ben megtartott nyári egyetemen elhangzott előadások, ezek a *Kisebbségi Körlevél* 1942. október–novemberi számaiban jelentek meg.

³¹ Antal István propagandaminiszter szerint a kormány nemzetiségpolitikájának lényege: „a teljes jogegyenlőség és a jogok kölcsönös tisztelete [...]. A magyar politikai vezetés ezekhez a fennkölt princípiumokhoz változatlanul és rendíthetetlenül ragaszkodik, annak ellenére, hogy nem mindig tapasztal kellő megértést és lojalitást.” [*Csuka Zoltán*]: Antal István nemzetvédelmi miniszter a nemzetiségi kérdéstről. *Láthatár* 12. (1944) 2. sz. 25. Bárdossy László miniszterelnök szerint „A magyarság [...] mindig elismerte minden nemzetiség jogát arra, hogy nyelvét, sajátos faji jellegét és népi tulajdonságait szabadon ápolja és fejlessze. [...] A gyűlölködés ma is idegen tőlünk, pedig az elmúlt húsz év alatt megismertük és megtanultuk, mit jelent a kisebbségi sors idegen uralom alatt.”

nemzetiségekkel szembeni represszív politikát, ez egyedül Dessewffy Sándor írásában jelenik meg.³²

Elvi és eszmei szempontok

Azon szerzőknél, akik mérleget vonnak a dualizmus kori nemzetiségi politikáról, minden esetben az 1868-as álláspont jelenti az origót.³³ A nemzetiségi törekvéseket a szerzők általában jogosnak tartják, elfogadják, hogy a nemzetiségek célja az önálló állami lét,³⁴ és azt is, hogy a nacionalizmus terjedése megállíthatatlan folyamat.³⁵ A szerzők többsége a magyarság által tett nagyvonalú, a liberális jogkiterjesztésbe illeszkedő gesztusként tekint az 1868-as törvényre, de elismeri, hogy nem hajtották végre.³⁶ Ennek elsődleges okai szerintük maguk a nemzetiségek voltak, akik jelezték, hogy elvárásaikat a törvény amúgy sem elégíti ki,³⁷ másrészt úgy vélték, hogy méltóak sem voltak rá.³⁸ Mindez kiváltotta a magyar lakosság bizalmatlanságát, a két csoport, a többségi társadalom és a nemzetiségi lakosság elidegenedéséhez vezetett, és megnehezítette a nemzetiségi kérdés megoldását.³⁹

Flachbarth Ernő például kiemeli, hogy a nemzetiségek helyzete az asszimiláció és a törvény figyelmen kívül hagyása mellett sem volt rosszabb, mint Európa más államaiban, és mindenképpen jobb volt, mint a magyar kisebbségek 1918 utáni helyzete.⁴⁰ Flachbart megállapításai azzal a megszorítással fogadhatók el, hogy azok csak a két világháború időszakának viszonyaira érvényesek. Az 1918–1919-es időszak kormányzati politikája jobb viszonyokat ígért, mint amelyek utána megvalósultak. Az ígéret pár hónapig valóságnak tűnt

Bárdossy László: Magyarságunk és a nemzetiségek. Láthatár 10. (1942) 1. sz. 1.

³² Dessewffy javasolta a nemzetiségi lakosság áttelepítését az ország egyik régiójába, s csak azon a területen biztosítani számukra jogokat. Dessewffy Sándor: Gondolatok a nemzetiségi kérdés rendezéséről. Erdélyi Szemle 28. (1943) 2. sz. 26.

³³ A kiegyezést egyedül Kemény Gábor utasítja el, szerinte hiba volt lemondani az önálló külpolitikáról. Kemény Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása felé. (A lélektani kutatás szerepe a magyar nemzetiségi politikában) II. Láthatár 12. (1944) 9. sz. 175.

³⁴ Dessewffy S.: Gondolatok a nemzetiségi kérdés i. m. 23.

³⁵ Csuka Zoltán: Száz év nemzetiségi politikájának tanulságai. Láthatár 12. (1944) 8. sz. 145.

³⁶ Flachbarth Ernő a változást Tisza Kálmán miniszterelnökségéhez köti. Flachbarth Ernő: A magyar nemzetiségi jog és politika történetének vázlatja. Láthatár 10. (1942) 10. sz. 243.

³⁷ Csuka Z.: Száz év nemzetiségi politikájának i. m. 145.

³⁸ Eöttevényi szerint az állammal szemben lojális nemzetiségek többletjogokat kaphatnak. Eöttevényi Olivér: A magyarországi nemzetiségi kérdés hajdan és ma. Bp. 1944. 50.

³⁹ Mások ezt azzal egészítik ki, hogy a nemzetiségi elitek mindig radikális nézeteket vallottak, amivel ellehetetlenítették a megegyezést. Eöttevényi O.: A magyarországi nemzetiségi kérdés i. m. 14.

⁴⁰ Flachbarth E.: A magyar nemzetiségi jog és politika i. m. 243. – Moravek Endre szerint a nemzetiségekkel szembeni erős kézzel történő fellépés csak a 20. század első éveire volt jellemző, s akkor sem számított kivételesnek európai viszonylatban. Moravek Endre: A nemzetiségi kérdés és a magyar társadalom. Láthatár 10. (1942) 10. sz. 296.

például a leginkább érintett német kisebbség esetében.⁴¹

A magyar nemzetiségi politika mentetezése, a nemzetiségek hibáztatása mellett egyes szerzőknél megfigyelhető a magyar felsőbbrendűség mint adottság, amit az államalkotó képességgel és a történelmi joggal magyaráznak.⁴² Ide kapcsolható az a gondolat is, miszerint a nemzetiségi politika sikertelenségének magyarázata az „asszimilánsok” nagy száma a polgárság körében.⁴³ Kiemelik azt is, hogy a létrejött nemzetállamok elődei által szított irredentizmus nélkül a nemzetiségi kérdés nem vezetett volna a Monarchia felbomlásához.⁴⁴

Trianonnal⁴⁵ és a magyar kisebbség két világháború közötti helyzetével kapcsolatban kiindulási pontjául szolgált a szövegeknek, hogy a magyar nemzetiségnek az adott korszakban nehezebbek voltak az életkörülményei, mint a dualizmus korában, mivel türelmetlen és elvadult nacionalizmusuk miatt a fiatal nemzetállamok célja a kisebbségek „kiirtása” volt.⁴⁶ Másrészt homogén nemzetállamra törekedtek, amelybe nem fértek bele a nemzetiségek.⁴⁷ A szerzők többsége elismerte, hogy ennek hatására vagy ellenére a magyar kisebbség tagjaiban éppenhogy megerősödött a nemzeti érzés, és nem alakult ki bennük kötődés az új államokhoz.⁴⁸ Pataky Tibor szerint viszont a magyarországi nemzetiségi lakosság idősebb generációi hűségesekek maradtak a magyar államhoz.⁴⁹

Trianon tanulságaként a nemzetiségpolitika terén elkövetett hibákat jelölik meg a szerzők, azonban arra jutnak, hogy a magyarországi közvélemény nem realizálta ezeket, csak a kisebbségbe került magyar közösségek. Ők tapasztalták meg azt is, hogy az egyedüli megoldás a kedvező nemzetiségpolitika.⁵⁰ Az utódállamok összeomlása a másik tanulság, amely azt bizonyítja, hogy az állam organikus képződmény, nem lehet szuronyokra, vagy csak az etnikai

⁴¹ Pataky Tibor: Nemzetiségi politikánk alapjai. Láthatár 10. (1942) 10. sz. 219. Bozóky Ferenc egyetemi tanár ezt azzal egészítette ki, hogy az utódállamok nemcsak a politikai jogok megszerzésére törekedtek, hanem a kisebbségek gazdasági erejének megtörésére is, ami ugyancsak nem volt jellemző 1918 előtt. Bozóky Ferenc: A nemzetiségi kérdés gazdasági vonatkozásai. Láthatár 10. (1942) 10. sz. 307–309.

⁴² Dessewffy S.: Gondolatok a nemzetiségi kérdés i. m. 24.

⁴³ Kemény Gábor ezt azzal magyarázta, hogy az „asszimilánsok” számára fontos volt, hogy befogadja őket a magyar társadalom, és ezzel kompenzáltak. Ő ugyanakkor tagadta, hogy a magyarok bármilyen szinten is felsőbbrendűek lennének. Kemény G.: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása felé. i.m.. 161.

⁴⁴ Makkai László: A magyarországi románok. Láthatár 10. (1942) 11. sz. 339. – Ugyanezt erősíti meg Moravék is. Moravék E.: A nemzetiségi kérdés i. m. 296.

⁴⁵ Flachbarth a világháború kirobbanását a nemzetiségek rossz helyzetének tulajdonítja. Flachbarth Ernő: A nemzetközi kisebbségi jog legújabb fejlődése. Láthatár 10. (1942) 10. sz. 235.

⁴⁶ Pataky Tibor: Nemzetiségi politikánk alapjai. Láthatár 10. (1942) 10. sz. 219. – Bozóky Ferenc egyetemi tanár ezt azzal egészítette ki, hogy az utódállamok nemcsak a politikai jogok megszerzésére törekedtek, hanem a kisebbségek gazdasági erejének megtörésére is, ami ugyancsak nem volt jellemző 1918 előtt. Bozóky Ferenc: A nemzetiségi kérdés gazdasági vonatkozásai. Láthatár 10. (1942) 10. sz. 307–309.

⁴⁷ Ajtay József: A Dunamedence jövője és a nemzetiségi kérdés. Kisebbségvédelem 5. (1942) 5–6. sz. 2.

⁴⁸ Sziklay László: Közvéleményünk és a nemzetiségi kérdés. Láthatár 10. (1941.) 1. sz. 14.

⁴⁹ Pataky T.: Nemzetiségi politikánk alapjai i. m. 219. – Pataky állításának nemcsak ez mond ellent. 1940-re az idősebb generáció azt a generációt jelentette, akik 1918-ban kimondták az elszakadást a Monarchiától, és ez eleve megkérdőjelezi hűségüket. Ha a nemzetiségi elitek egyes tagjaiban volt is „nosztalgia” az 1918 előtti világ után, az mindig a Monarchiához kötődött, nem a magyar államhoz.

⁵⁰ Sziklay L.: Közvéleményünk i. m. 12.

elvre alapozni.⁵¹

Saját időszakukra reflektálva a szerzők kevés új gondolatot fogalmaztak meg. Elhalványult a Trianonból levonandó tanulság, s visszakanyarodtak az 1918 előtti diskurzushoz. A fő hangsúly a magyar történelmi hagyományokon, az államalkotó képességen maradt.⁵² Meglátásuk szerint a revíziós sikerekkel eldőlt a kérdés, a kormányzat elvetette a „kis magyar” megoldást, és ismét elkezdte felépíteni a „magyar birodalmat”. Azt azonban nem határozták meg, hogy mit értenek birodalom alatt, és mitől lenne ez más, mint az 1918 előtti.⁵³

A magyar elit tehát a területvisszacsatolásokra mint az újabb 1000 éves birodalom kezdetére tekintett, és emellett kitartott 1944-ig.⁵⁴ A felhőtlen optimizmus mellett egyedül Kemény Gábornál jelenik meg a kétség. Teleki Pál gondolataira emlékeztető meglátása szerint sem a magyar elit,⁵⁵ sem a magyar társadalom nincs felkészülve a nemzetiségi kérdés kezelésére. Kemény az 1940-es évekbeli tanulmányaiban a társadalmi lélektani vizsgálatok eredményeit próbálta beemelni a nemzetiségi politika kezelésének lehetséges módozataiba, emiatt sok tekintetben eltért kortársaitól.⁵⁶ Úgy gondolta, az a fő gond, hogy a társadalom többsége továbbra sem ismeri a nemzetiségi probléma jellegét, és a jövő feladata a felvilágosítás kell hogy legyen. Oktatással, elsősorban tankönyvek segítségével kell kiemelni azokat az elemeket, amelyek összekötik, nem pedig elválasztják a magyar és nemzetiségi lakosságot.⁵⁷ Ugyanide kapcsolható Ajtay József meglátása, aki szerint a megértésnek elsősorban a többségi társadalom részéről kell érkeznie a nemzetiségi lakosság felé, az ellentéteket tompítani képes politika révén.⁵⁸

⁵¹ *Moravek E.*: A nemzetiségi kérdés i. m. 296.

⁵² Ajtay József szerint fontos, hogy egy államnak legyen történelmi múltja, megtartó ereje, lakosságának földrajzi egymásrataltsága, ezáltal semlegesíthetők az irredenta törekvések. Mivel a magyaroknak jelentős tapasztalata van a nemzetiségi kérdés kezelésében, ez egyféle „felsőbbrendűségi” érzést kölcsönöz nekik, és a magyar államot is magasabb polcra helyezi az utódállamokkal összevetve. *Ajtay J.*: A Dunamedence jövője i. m. 4.

⁵³ Flachbarth megfogalmazása szerint: „Az úgynevezett kismagyar megoldást, amely megelegetett volna a magyar népi területtel, elvetettük abban a pillanatban, amikor honvédeink 1939 tavaszán megindultak a Kárpátok felé és helyette a nagymagyar megoldást választottuk, a birodalmi gondolatot, amely egyedül elégíti ki nemzetünk hivatásérzetét.” *Flachbarth E.*: A magyar nemzetiségi jog és politika i. m. 244.

⁵⁴ Pataky szavaival: „A magyar államvezetés történelmünknek legnagyobb feladata előtt áll. A feladat: a Dunavölgyében a magyar államiságnak szilárd bázisokat biztosítani jövő századokra, örök időkre.” *Pataky T.*: Nemzetiségi politikánk alapjai i. m. 219.

⁵⁵ Meglátása szerint az elit „túl kevert”, elsősorban csoportérdekeket követ, emiatt alkalmatlan a nemzetiségi kérdés helyes kezelésére. Ő azzal magyarázta a sovinizmust is, hogy a „nem kellően asszimilált csoportokra” jellemző a túlkompensálás.

⁵⁶ Megfogalmazása szerint: „a kisebbségi lélektan azoknak az ismertető jeleknek felkutatására törekszik, melyek a probléma szerves egészet alkotják s úgy az államalkotó népben, mint kisebbségeiben (nemzetiségeiben) a közeledés és megbékélés belső folyamatát készítik el.” *Kemény Gábor*: A magyar nemzetiségi kérdés lélektani feladatai. *Láthatár* 10. (1942) 7. sz. 148.

⁵⁷ *Kemény Gábor*: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása felé. (A lélektani kutatás szerepe a magyar nemzetiségi politikában). I. *Láthatár* 12. (1944) 8. sz. 157–160. – Ezzel szemben Eöttevényi Olivér is elismerte, hogy a magyar elit tagjai között sok az „asszimiláns” de szerinte ők önként asszimilálódtak, s ugyanolyan jó „fajmagyarok.” *Eöttevényi O.*: A magyarországi nemzetiségi kérdés i. m. 79.

⁵⁸ *Ajtay J.*: A Dunamedence jövője i. m. 3. – Ezzel szemben Dessewffy Sándor szerint a magyar társadalom elégedetlen a nemzetiségi kérdés kezelésével, amivel rég „tüllöttek a célon”, másrészt a kisebbségben maradt magyar lakosságot „megrendítette” a nemzetiségekkel való türelmes bánásmód. Szerinte ezt Kállay Miklós

A kisebbségi lét embertelenségéről vallott nézeteit fenntartva Makkai Sándor egykori református püspök kifejtette, hogy a visszatért nemzetiségi lakosság nem fogadja el a határváltozás következményeit. Látszólag ennek ellentmondva azt hangsúlyozza, hogy a kisebbségek csak magyar uralom alatt élhetnek sérelmekről mentes életet, aki pedig ezt nem fogadja el, annak azt javasolja, hogy hagyja el az országot.⁵⁹

A kisebbségi kérdés megoldása terén az alapvető jogok biztosítására és betartására helyezik a szerzők a hangsúlyt. Fontos kiemelni, hogy elemzésük kiindulási alapjának mindig a politikai nemzet fogalmát tekintetik,⁶⁰ de ezúttal nyomatékosítják, hogy a gyakorlati megvalósítás a lényeges.⁶¹ Kemény Gábor a nemzetiségi lakossággal szembeni tapintat és megértés fontosságát hangsúlyozza, valamint azt, hogy a megerősödött nemzetiségi érzület miatt a kezdeti kudarcok esetén sem szabad retorzióhoz folyamodni.⁶²

A gyakorlatot tekintve a szerzők a korszak nemzetiségpolitikai téren tett nagy előrelépésének tartották az 1941-ben elfogadott nemzetiségi érzület védelméről szóló törvényt.⁶³ Losonczy István jogászok elemzésben bizonygatja, hogy a törvény alkalmazhatatlan, és nem tudja ellátni feladatát, ugyanis nem a nemzetiségi közösségekkel, hanem az egyénekekkel szembeni becsmérő megnyilvánulásokat ítélte csak el, és a sértő kifejezőmódot is csak akkor,

miniszterelnök is elismerte. *Desseffy S.*: Gondolatok a nemzetiségi kérdés i. m. 24–25. – Természetesen voltak olyan nézetek is, amelyek szerint a valláshoz hasonlóan a nemzetiségi kérdés is hamarosan elveszíti jelentőségét, s bekövetkezik a „nemzeti megbecsülés időszaka.” *Csuka Z.*: Száz év nemzetiségi politikájának i. m. 145.

⁵⁹ Makkai Sándor szavaival: „A visszatért kisebbségi lakosság többsége akár jogosan, akár nem, de az önálló nemzeti lét valamelyes formájának emberileg érthető hatásai folytán, többé ú. »kisebbségi« sorsot vállalni nem hajlandók, annál kevésbé, mert az ő államaikban szenvedő leszakított magyarságon alaposan tapasztalhatták s részben kikísérletezték ennek az életformának megalázó és tarthatatlan voltát. [...] Ebben az országban csak egy döntő érdek lehet, s az a magyarság érdeke, egyben ez az itt élő nemzetiségek érdeke is, ugyanis emberhez méltó életet csak magyar vezetés alatt élhetnek. [...] A magyarság ellenére ebben az országban ennek útját nem kereshetik s ha emiatt lelkiismereti kétségbe esnek, nincs más hátra, minthogy elváljanak és eltávozzanak Magyarországról.” *Makkai Sándor*: A nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei. Láthatár 10. (1942) 10. sz. 226–228.

⁶⁰ Egyedül Jancsó Imre hittanár tartja elfogadhatónak kulturális vagy akár területi autonómia megadását is, amennyiben az illető nemzetiség „megérdemli” s összeegyeztethető az állam „érdekeivel.” Azt azonban Jancsó sem fejt ki, hogy melyek lennének ezek a helyzetek. *Jancsó Imre*: Nemzetiségi kérdés és természetjog. Láthatár 11. (1943) 9. sz. 200–201.

⁶¹ A legtömörebben Pataky Tibor fogalmazta meg: „Elvi alap, elvi bázis, hogy a nemzetiségekhez tartozóknak joguk van szellemi és gazdasági, kulturális erőiknek megtartására, azok akadálytalan fejlesztésére, e célból iskolákat, iskolai intézményeket, kulturális, szociális gazdasági célú egyesületeket, társaságokat alakíthatnak és tarthatnak fenn [...], különleges joguk van nyelvük használatára a magán, az egyházi életben, a gazdasági életben és a technikai lehetőségek szerint a hatóságokkal, hivatalokkal való érintkezésekben is.” *Pataky T.*: Nemzetiségi politikánk alapjai i. m. 219–220. – Megfigyelhető, hogy a közigazgatás terén Pataky is már csak a „lehetőségek szerinti” szűkítő formulát alkalmazza.

⁶² „A legfontosabb feladatok: Decentralizált kultúrpolitika, egyetemes nemzetpolitikai érdekeket figyelembevevő s a nemzetiségi érzületet tapintatosan és megértően kezelő megyei közigazgatás s a helytelen társadalmi elzárkózás és kasztosodás helyébe lépő új társasági kapcsolatok előkészítése. [...] a nemzetiségek túlzott fajpolitikát hirdető nemzeti társadalmakból tértek vissza hozzánk s ne válaszoljunk átmeneti sikertelenségek esetén sem a reciprocitás fegyverével, mert ez az elv a modern nemzetiségi szemléletben véglegesen megbukott s csak az ellentétek elmélyítésére alkalmas.” *Kemény G.*: A magyar nemzetiségi kérdés i. m. 151.

⁶³ Az 1941. évi V. törvénycikk a nemzetiségi érzület büntetőjogi védelméről. Ezer év törvényei. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100005.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Utolsó megtekintés: 2024. október 8.)

ha az egyén annak érzi.⁶⁴

A szerzők tagadták a tömeges asszimiláció lehetőségét és megvalósíthatóságát, ugyanakkor a gyakorlatban alternatívát nem kínáltak, csak egyféle közösségi önfeladást. Meglátásuk szerint a nemzetiségek egyedüli feladata a magyar szupremácia elfogadása és erősítése lehetett,⁶⁵ ami viszont elfogadhatatlan volt a nemzetiségek számára. A vizsgált szövegekben megjelenik az a gondolat is, hogy a nemzetiségpolitika valójában magyarságpolitika, de nem annyira hangsúlyosan, mint amennyire ez meghatározónak bizonyult a gyakorlatban.⁶⁶ Itt elsősorban az elvett, kisajátított tulajdonok visszaadására⁶⁷ és a nemzetiségpolitikának a gazdasági vonatkozásokra való kiterjesztésére gondoltak.⁶⁸ A szerzők egy része szerint egyféle bizonytalanság jellemzi a korabeli magyar kormányzati nemzetiségpolitikát, még nem látták világosan, hogy milyen úton fog elindulni, és ezen a téren csak a háború után vártak egyértelmű döntést.⁶⁹ Annyit azonban kiemeltek, hogy bárhogy is alakuljon a háború végkimenetele, a magyar Szent István-i birodalomnak ott kell lennie a jövő meghatározó államai között.⁷⁰

A nemzetiségi kérdés egyedüli üdvös megoldása tehát a régi magyar hagyományokhoz való visszatérés – anélkül, hogy ennek mibenlétét pontosan meghatározták volna –, mivel a nemzetiségeket nem a nyelv, hanem valami ősi, tradicionális életforma révén lehet asszimilálni.⁷¹ A szövegekben nem jelenik meg a zsidókérdés, a korszakban ezt nem tekintették

⁶⁴ Losonczy meglátása szerint a törvény legnagyobb hiányossága, hogy a mulasztás révén elkövetett cselekedeteket nem sorolja a büntethetőség kategóriájába. Csak akkor ítéltethető el az elkövető, ha az arra irányuló magatartása is bizonyítható, ez pedig a sértett feladata. Ha az elkövető elismeri a cselekedetét, de kinyilvánítja, hogy nem volt szándékos, és nem lealacsonyítónak szánta, a bíróság kénytelen felmenteni. Az elemzésből nem derül ki, hogy szándékosan fogalmazták-e ilyen szűken értelmezendőnek a törvényt. *Losonczy István: A nemzetiségi érzület büntetőjogi védelméről szóló 1941:V. törvénycikk büntetőjogi vonatkozásai. Kisebbségi Körlevél 5. (1941) 5. sz. 280–285.*

⁶⁵ Polzovics Iván főiskolai tanár megfogalmazása szerint elvárták a nemzetiségektől, hogy „a magyar sors részeseinek érezzék magukat.” *Polzovics Iván: Gróf Teleki Pál nemzetiségi politikája. Kisebbségi Körlevél 6. (1942) 6. sz. 247.*

⁶⁶ Ennek részeként természetes módon elfogadhatónak tartották a nemzetiségi elittel szembeni állami fellépést a nemzetiségi tömegek korábban említett hűtlensége miatt. *Gulyás Gábor: Régi erdélyi feladatok új köntösben. Láthatár 11. (1943) 2. sz. 25–26.*

⁶⁷ Kemény Gábor szerint mindez a magyar jogszolgáltatás „természetéből” következik. *Kemény G.: A magyar nemzetiségi kérdés i. m. 152.*

⁶⁸ Bozóky Ferenc egyetemi tanár nézetei szerint a dualizmus idején a magyar állam nem akadályozta a nemzetiségek szabad gazdasági fejlődését, a korszakban viszont már fontosnak tartotta a nemzetiségpolitika kiterjesztését a gazdasági életre is. *Bozóky F.: A nemzetiségi kérdés gazdasági vonatkozásai i. m. 310.*

⁶⁹ Faluhelyi Ferenc négy megoldási lehetőséget sorol fel. A kitelepítést eleve kizárja a lehetőségek közül, míg az általa megvalósíthatónak tartottak a következők: 1) a nemzetiségi szabadságok megvalósítása, 2) patriotizmus és hivatástudat megvalósítása, 3) nemzetiségi autonómiák létesítése, 4) preventív intézkedések. *Faluhelyi Ferenc: A magyarországi nemzetiségi kérdés megoldása és jellege. Kisebbségi Körlevél 6. (1942) 4. sz. 206.*

⁷⁰ Sármándi Sándor megfogalmazása szerint: „Az új európai rendből tehát nem maradhat ki a szentistváni birodalom. Olyan ezeréves birodalomnak kell ennek lennie, mely megőrzi a szentistváni jelleget, magyar többséggel, keresztény szellemben, de otthont és kenyeret nyújtva mindenkinek, aki Szent István országában élni akar és azt becsülettel akarja szolgálni.” *Sármándi Sándor: A magyar nemzeteszme és a kisebbségi kérdés. Kisebbségvédelem 4. (1941) 5–6. sz. 28.*

⁷¹ Csuka Zoltán megfogalmazása szerint: „Mi már sokszor rámutattunk [...] ismét rámutatunk a nagy és soha elégszer nem ismételtető igazságra: nem a nyelv, hanem az életforma az, ami közelebb hozza a magyar

a nemzetiségpolitika részének,⁷² ezért ennek elemzésével mi sem foglalkozunk, az külön tanulmányt érdemel.

A népcsoportegyezmény

A bécsi döntéssel egyidőben megkötött német–magyar népcsoportegyezményről nem alakulhatott ki reális kép a korszakban, mivel a magyar kormányzat kényszer hatására írta alá – akárcsak a győztes kisállamok 1919-ben a kisebbségi szerződéseket –, a belpolitikába való beavatkozásként élte meg, és mindent elkövetett szabotálása érdekében.⁷³

Az egyezmény biztosította a német nemzetiség számára a nemzetiszocialista nézetek szabad kinyilvánítását, a németek arányos képviselőkhöz jutottak az általuk lakott területeken, szabad nyelvhasználathoz a közigazgatásban, engedélyezték az anyanyelvi oktatást az iskolákban középiskolai szintig, és lehetőség nyílt a gazdasági önszegélyezésre és a szabad kapcsolattartásra a náci Németországgal.⁷⁴ Mivel az egyezmény a legfőbb szövetségesnek számító Németország nyomására jött létre, sérelmes voltát a magyar állam nem vállalhatta fel nyilvánosan, a kényszer szülte aláírást pedig csak úgy lehetett leplezni a közvélemény előtt, ha beilleszthetőnek vélték a kormányzat addigi nemzetiségi politikájába. Az egyezmény lényegében további privilégiumokkal ruházta fel az egyik nemzetiséget a többi rovására, miközben a német nemzetiségnek már korábban jobb volt a helyzete a többiekénél.⁷⁵

A fentebb már említett Flachbarth Ernő, a kor neves jogászprofesszora készített elemzést a megállapodásról. Létrejöttét azzal indokolta, hogy Németország kétoldalú szerződésekkel látta garantálhatónak a német kisebbségek helyzetét, ugyanakkor ő is elismerte, hogy mivel az egyezmény csak a német kisebbségre vonatkozik, feszültséget teremt a nemzetiségek között. Az elemzés során az egyezmény két olyan hiányosságát veti fel, ami miatt beilleszthető a magyar nemzetiségpolitikai elvekbe: egyrészt, hogy államközi egyezmény, így a német kisebbség tárgya s nem alanya, betartását tehát csak Németország s nem a Magyarországon működő *Volksbund* ellenőrizheti.⁷⁶ A másik hiányosság, hogy nem a német közösségnek, hanem tagjainak biztosít

nemzeteszméhez nemzetiségeinket.” *Csuka Z.*: Száz év nemzetiségi politikájának i. m. 146.

⁷² Teleki Pál miniszterelnök szövegein kívül egyedül Sziklay Lászlónál jelenik meg a kérdés. Véleménye szerint a magyarság előnyben részesítését első körben a zsidó lakosság kárára lehet megvalósítani, majd a nemzetiségek irányába lehet folytatni. *Sziklay L.*: Közvéleményünk i. m. 18.

⁷³ Első lépésben csak rendeletként és nem törvényként hirdették ki, miközben a bécsi döntést kodifikálták.

⁷⁴ A m. kir. minisztérium 1940. évi 8490. M. E. számú rendelete, a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar–német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv közzétételéről. 1940. november 23. Magyarországi Rendeletk Tára, 1940. Bp. 1941. 3239–3245.

⁷⁵ Mindez azt bizonyítja, hogy egy kisebbség helyzetét nem számbeli súlya határozza meg, hanem az, hogy milyen nagyhatalom támogatását élvez.

⁷⁶ *Flachbarth Ernő*: A bécsi német–magyar jegyzőkönyv. Kisebbségi Körlevél 7. (1943) 3. sz. 134–135. – Ez az érvelés jogilag megállta a helyét, de mivel a *Volksbund* szoros kapcsolatban állt a német kormányzattal, az ellenőrzés nem okozott gondot. Ugyanakkor Németország az egyezség betartását mindig alárendelte külpolitikai érdekeinek. Többször jelezte diplomáciai úton, hogy elégedetlen a német kisebbség helyzetével, de sosem vitte törésre a dolgot a magyar kormányzattal.

jogokat, és ezzel továbbra is az egyéni és nem a közösségi kisebbségi jog az alapja. Flachbarth azt is jelezte, hogy a jegyzőkönyv szövegezése nem elég pontos, így például a közigazgatásban való arányos képviselőterén nem írja elő nemzetiségi kollégium felállítását, és nem határozza meg, hogy mit ért német települési terület alatt.⁷⁷ A tanulmány megjelenését követően Flachbarth meglátásai meghatározóvá váltak a köztudatban, mindenki ezekre hivatkozott a megállapodás további elemzéseinek során.⁷⁸

A kárpátaljai autonómia és az erdélyi magyarság kérdése

A továbbiakban röviden az autonómia korabeli fogadtatásáról szólnak. Annak ellenére, hogy minden szerző elismeri, hogy a nemzetiségek öntudatukban megerősödve tértek vissza Magyarországhoz, és a továbbiakban a jogok bővítése kínálkozott az egyedüli járható útnak, ezt továbbra sem tartották összeegyeztethetőnek a magyar államisággal. Ebből kifolyólag a kérdést elhallgatják a szerzők. A jogkövetésben leginkább Teleki Pál miniszterelnök hitt, de a közvélemény ellenállásának hatására elállt tőle. Az 1939-ben, közvetlenül a nyilas törvényjavaslat⁷⁹ után beterjesztett kárpátaljai törvénytervezet⁸⁰ az autonómia legfőbb indokaként azt hozta fel, hogy egy száz éve megígért jogról van szó, amelyet a gyakorlatba sosem ültettek át. A javaslat hangsúlyozza, hogy csak a magyar ősi alkotmánnyal „összeegyeztethető” autonómia adható meg, az viszont nem derül ki belőle, hogy a tervezett megoldás mitől illeszkedne a fenti elvárásokhoz. A kilátásba helyezett önkormányzatiság területi autonómiát jelentett volna, amely a vallás, az oktatás, a gazdaság és a közigazgatás szintjeire, a pénzügy terén pedig a közigazgatás fedezésére terjedt volna ki. A tervezetet csak kerettörvénynek szánták, a későbbiekben dőlt volna el, hogy szűkítik vagy bővítik azt.⁸¹

A pécsi Kisebbségi Intézet véleménycikket jelentetett meg a törvénytervezetről, amelyben kifejtik, hogy a fő cél az ország egységének megőrzése, ezért a tervezet által kilátásba helyezettnél nagyobb autonómia elfogadhatatlannak minősül számukra. A törvénytervezetet kényszernek

⁷⁷ Flachbarth E.: A bécsi német–magyar jegyzőkönyv i. m. 142. – Meglátásunk szerint a jegyzőkönyv inkább a német tisztviselőkre, mint az arányos képviselőteretre vonatkozik. A nyelvhasználatot a német kisebbség egyharmados arányához köti. Ezzel magasabbra emeli a szintet, mint a hagyományos magyar felfogás, ami egyötödhez kötötte. Ugyancsak a jogászok kategóriájába esik annak kifogásolása, hogy a jegyzőkönyv a „kényszerű asszimiláció” kifejezést használja, míg a professzor szerint egy asszimiláció csak önkéntes lehet, vagyis mivel ezt nem tiltja a törvény, a kormány folytathatja eddigi politikáját.

⁷⁸ Pataky Tibor is az egyéni jogok biztosítását emeli ki. Pataky T.: Nemzetiségi politikánk alapjai i. m. 221. – Eöttevényi Olivér elismeri a jegyzőkönyv újszerűségét, de nem tartja radikálisnak. Véleménye szerint csak a meglévő jogokat „hangsúlyozza ki.” Eöttevényi O.: A magyarországi nemzetiségi kérdés i. m. 84.

⁷⁹ A törvényjavaslat szövegét közli: Nemzeti Újság 1940. jún. 8. 3–4. Törvényjavaslat a Magyar Szent Korona területén élő népcsoportok önkormányzatáról és anyakönyvvezetéséről.

⁸⁰ Törvényjavaslat a Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról. 1940. június 23. Az 1939. évi június hó 10-ére összehívott országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Irományok, V. kötet. Bp. 1941. 1–6.

⁸¹ Törvényjavaslat a kárpátaljai vajdaságról és annak önkormányzatáról. Kisebbségi Körlevél 4. (1940) 6. sz. 37–48.

érezik, amit a kormányzat erőltet az országra, ezért minél szűkítőbben kell értelmezni,⁸² és minél olcsóbban működtetni.⁸³ A véleménycikk értelmezését a pécsi intézet egy tanulmánnyal egészítette ki, amely szerintük alátámasztja állításaikat. Ebben arra a következtetésre jutottak, hogy az autonómia megbontja az államegységet.⁸⁴ Az erdélyi magyarság nézetváltozásának érzékeltetésére Balogh Artúr 1943-ban megjelent tanulmányára térünk ki. Amiatt tartjuk fontosnak véleményét, mivel Jakabffy Elemér mellett a két világháború között az erdélyi magyarság és a kisebbségi kérdés nemzetközileg elismert szószólója volt, aki egész pályáját a kisebbségvédelemnek szentelte. 1943-as szövegében a nemzetiségi kérdést általános nézetek ismertetése mellett⁸⁵ szakpolitikai szempontból tárgyalja, és a konkrét teendők számbavételekor egyedül a magyarság megerősítésének módozatait taglalja.⁸⁶

Párdányi Miklós és Mikó Imre a kisebbségi kérdéstről

Az elemzés végére a korszak két, a kisebbségi kérdéssel foglalkozó monográfiájának elemzését hagytuk. Párdányi Miklós jogot végzett, majd az Országos Ösztöndíjtanácsnál dolgozott 18 évig. *Államegység és nemzetiségi kérdés* című munkáját amiatt tartjuk fontosnak, mert a könyv középpontjában az állameszmény válsága áll, és ezzel Párdányi új szempontot vet fel. Az eddig ismertett nézetek alapján megállapítható, hogy a magyar nemzetiségpolitika a dualizmus időszakában az államközpontúságon alapult, majd a revíziós sikereket követően ehhez tért vissza. A korszak szinte minden szerzője az 1000 éves magyar államiságot és organikus fejlődését hangsúlyozza, a magyar államot a Kárpát-medencét megszervezni és egységbe fogni egyedül képes keretként állítja be. A fentiek mellett hangsúlyozzák az állameszme – korabeli kifejezéssel állameszmény – fontosságát, amelynek hiányával magyarázzák az utódállamok bukását és a magyar államiság felemelkedését.

Párdányi meglátása szerint viszont a nemzetiségi kérdés önmagában objektív állameszmeválságot idéz elő, ugyanis a nemzetiségi mozgalmak és törekvések nem az uralkodó nemzetet, hanem az államot, annak eszmeiségét támadják, annak megváltoztatására törekszenek. A nemzetiség jelenléte tehát önmagában veszélyezteti az államiságot.⁸⁷ Párdányi

⁸² Meglátásuk szerint a tartományi gyűlés elnevezés megengedhetetlen, mivel szeparatistikus célokat sugall.

⁸³ Kárpátalja autonómiájának vázlata, a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet vázlata. Kisebbségi Körlevél 4. (1940) 6. sz. 48–50.

⁸⁴ *Faluhelyi F.*: A magyarországi nemzetiségi kérdés i. m. 208.

⁸⁵ Szakszerű közigazgatás, a közigazgatás ne politizáljon, a tisztviselők beszéljék a helyi lakosság nyelvét, minisztériumokban nemzetiségpolitikai osztályok létrehozása stb.

⁸⁶ Ezek többsége már a 20. század elején megjelent: román felekezeti iskolák szigorúbb ellenőrzése, telepítés, magyar lakosság földhöz juttatása, iparosítás, magyar ortodox püspökség létesítése stb. *Balogh Artúr*: Erdély nemzetiségi kérdései. Kolozsvár, 1943. 7–12.

⁸⁷ Párdányi megfogalmazása szerint „Az állam akkor esik szubsztanciális változás alá, lesz más, amidőn a korábbi állameszme helyébe az előzővel szemben ellenmondásban álló új állameszme lép, a nemzetiség fogalma az állameszme szempontjából oly csoportok jelenlétére utal valamely fennálló államban, amelyeket az állam eszméjével ellenmondásban álló állameszme fűz össze. A nemzetiségi kérdés tehát lényege szerint állameszmeválság. [...]

hosszan kifejti, hogyan jelenik meg a nemzetiségi törekvés, az államnak milyen lehetőségei vannak a védekezésre, de a folyamatot megállíthatatlannak tartja. Úgy véli, az állam lassíthatja a változásokat, de nem lesz képes útjukat állni.⁸⁸ Azt is hangsúlyozza, hogy a föderális államrendezkedés az állam felbomlásának utolsó előtti állomása, ezért ellenzi a Kárpátaljának kilátásba helyezett autonómiát. Meglátása szerint egyedül az lehet tartós megoldás, ha az állam a mozgalom kezdeti szakaszában a regionalizmust támogatja, ezzel elejét veszi az állammal ellentétes mozgalom létrejöttének.⁸⁹

Ugyancsak 1944-ben jelent meg Mikó Imre monográfiája *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika* címmel, amely a dualizmus korától tekinti át a nemzetiségi kérdés alakulását. Mikó a korszak egyik legjelentősebb erdélyi magyar politikusa, az Erdélyi Párt kisebbségi szakértője volt. Művének középpontjába az 1868-as nemzetiségi törvényt⁹⁰ állítja mint a magyar nemzetiségpolitika legnagyobb teljesítményét. Mindent ehhez a törvényhez viszonyít: ami eltér, azt a magyar nemzetiségpolitikai gondolkodással összeegyeztethetetlennek tartja. Mikó könyvének végig érződik, hogy igyekszik megfelelni a hivatalos kormányzati nemzetiségpolitikának, mindent elfogadhatónak tart, amit a saját korában a magyar kormányzat elhatározott. Ezt legjobban az autonómiahoz való viszonyulása szemlélteti. Kortársaihoz hasonlóan Mikó is elvet minden autonómiaformát, úgy a nemzetiségeknek a dualizmus időszakában erre irányuló törekvéseit, akár csak a Jászi-féle kantonális megoldást, illetve az 1918-ban elfogadott szlovák és ruszin autonómiát, valamint a nyilas nemzetiségi törvényjavaslatot is. Ezek megszületését azzal magyarázza, hogy abban az időszokban nem működött a magyar alkotmányosság.⁹¹ Azt elfogadhatatlannak tartja, hogy 1939-ben Kárpátalján a ruszint is hivatalos nyelvvé minősítették, ennek ellenére az 1939-es kárpátaljai autonómia-tervezetet a magyar nemzetiségi gondolatossággal összeegyeztethetőnek tartja. Sajátos indoklása szerint az ugyanis „csak” területi és nem kulturális autonómiát adott a ruténeknek, holott a korszakban a területi autonómiát

Ha az ellentétben álló állameszmék hívei között minden állameszmei kapcsolat megszakad, az őket átható állameszmék hívei tökéletes ellentétei egymásnak és így tárgyilag is ellentétes, más állam létesítésére irányuló akarathoz vezetnek, objektív állameszmeválság keletkezik. [...] Az objektív állameszmeválság tehát annyit jelent, hogy az államatagok sorában olyanok vannak, akiket az államinál ellentétes irányú állameszmék hatnak át, vagyis nemzetiségek. Nemzetiségi kérdés és objektív állameszmeválság egyet jelentenek.” *Párdányi Miklós: Államegység és nemzetiségi kérdés*. Bp. 1944. 530–532.

⁸⁸ „A legnagyobb államférfiúi bölcsesség sem oldhatja meg sohasem a kérdést, amely a népiség államalkotó szerepének kizárólagosságán felépülő tan logikus következményeképpen egyes lakosságú területen feltétlen bizonyossággal üti fel fejét attól a pillanattól kezdve, hogy a heterogén népek közül csak egy is valójának tudatára ébredt. A népek öntudatra ébredése egyes lakosságú területeken okvetlenül magával rántja a nemzetiségi kérdést.” *Párdányi M.: Államegység és nemzetiségi kérdés* i. m. 553.

⁸⁹ *Párdányi M.: Államegység és nemzetiségi kérdés* i. m. 387.

⁹⁰ Az 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. Ezer év törvényei. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800044.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28> (Utolsó megtekintés: 2024. október 8.)

⁹¹ „A nemzetiségi törvény útjáról kétségtelenül letérést jelentenek a Magyar Népköztársaságnak a ruszin (rutén) nemzet autonómiájáról, a magyarországi német nép önrendelkezési jogának gyakorlásáról és Tótország önkormányzatáról szóló úgynevezett néptörvények. Ezekkel szemben elsősorban azt lehet felhozni, hogy azok olyan időben hozattak, amikor Magyarországon az alkotmányosság szünetelt s a magyar törvényhozás amint alkotmányos formák között össze tudott ülni, kitörölte ezeket a törvényeket a törvénytárból.” *Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár, 1944. 345.

tartották az autonómiaformák legmagasabb szintjének.⁹²

Mikó hasonló álláspontot képviselt a német–magyar népcsoportegyezményről: művében úgy véli, a jegyzőkönyv nem biztosít többletjogokat a német nemzetiségnek, és azzal sem ért egyet, hogy Németország védhatalmi státuszt kapott volna fölötte.⁹³ Mikó értelmezése szerint elfogadható, hogy Németország célja csak a német kisebbség helyzetének rendezése volt,⁹⁴ és véleménye szerint a kárpátaljai autonómia, valamint a bécsi népcsoportegyezmény az 1868-as nemzetiségi törvény „kiegészítése.”⁹⁵ Könyve végső konklúziójaként megállapítja, hogy továbbra is az 1868-as nemzetiségi törvényt kell alapnak tekinteni, az attól való eltérést semmi nem indokolja, ugyanakkor belátja, hogy a nemzetiségek ezzel nincsenek megelégedve, így a jövőben szükséges lesz szélesebb jogköröket biztosítani számukra.⁹⁶ Végső soron tehát Mikó elismeri, hogy a nemzetiségi jogok radikális kiszélesítése akkor is elkerülhetetlen, ha ez meghaladja saját és kortársai nézeteit.

Mikó munkája amiatt is kiemelendő, mivel szinte az egyetlen olyan, 1940 és 1944 között született monográfia, amely korszakokon átívelően foglalkozik a magyar nemzetiségi kérdés fejlődésével úgy, hogy már be tudta építeni az időszakban született törvényeket és elképzeléseket is. A könyv révén egyúttal bepillantást nyerhetünk az észak-erdélyi magyar elit nézeteinek 1940 utáni átalakulásába. Mivel Mikó ennek a csoportnak az egyik legfőbb reprezentánsa volt, egyféle szintézist kapunk általa. Nézeteinek alakulására vonatkozóan fontos megjegyezni, hogy Mikó 1934-ben a székely önkormányzatiság megvalósításáról írta diplomadolgozatát, 1938 után a Magyar Népközösségben vállalt szerepet, és ezzel párhuzamosan készítette elő a revízió sikeres megvalósítását. 1940-ben megírta az erdélyi magyarság 22 éves román uralom alatti történetét,⁹⁷ amelyet negatív példának tartott, mert meglátása szerint a román kormány

⁹² „A kárpátaljai vajdaságról és annak önkormányzatáról szóló javaslat is csak *a terület* és nem a rutén nemzetiség számára biztosít önkormányzatot. Az egységes magyar politikai nemzet fogalma és a nemzetiségű állampolgárok egyenjogúságának elve csorbíthatatlanul fennmarad.” *Mikó I.*: Nemzetiségi jog i. m. 349. (Kiemelés az eredetiben.) – Az érvelés hasonlít Ottlik Lászlóhoz, aki alaptalannak tartotta Új Hungária koncepciójának a Jászi-féle kantonális tervhez való hasonlítását, holott továbbgondolásából föderális egységek szövetsége bontakozik ki. Sajátos érvelését tovább szöve kimutatja, hogy míg Jászi elgondolása az ország feldarabolását eredményezte volna, az ő tervezete az ország megmentését szolgálja, mivel közben megváltozott a nemzetközi helyzet. „Jászi Oszkár föderalista programja annak idején helytelen volt [...] »ugyanaz« a program ma igenis éppen azoknak a tényezőknek erősítését szolgálhatja, amelyek Hungária területi egységének helyreállítását mozgíthatják elő. »Ugyanaz« a program nem ugyanaz, mert a történeti helyzet időközben, sajnos, gyökeresen megváltozott.” *Ottlik László*: „Új Hungária” és „Keleti Svájc.” *Magyar Szemle* 7. (1929) 26. sz. 114.

⁹³ „Ha a jegyzőkönyv ezen túlmenően bizonyos vonatkozásban elismeri a német népcsoport tagjainak egyesüléseit és megadja egyetemes szervezetüknek azt a jogot, hogy valakit népi németnek [...] ismerjen el, ez nem jelenti azt, hogy a német népcsoportot és a Magyarországi Németek Szövetségét külön testületnek, saját önkormányzattal rendelkező nemzetiségnek ismerné el, mely nem vonható az egységes magyar politikai nemzet fogalma alá.” *Mikó I.*: Nemzetiségi jog i. m. 352.

⁹⁴ „A jegyzőkönyv, annak bevezetése szerint attól az óhajtól vezérelve készült, hogy a magyar királyi és német birodalmi kormány a német népcsoport helyzetét Magyarországon a kölcsönös barátságos kapcsolatoknak megfelelően rendezze.” *Mikó I.*: Nemzetiségi jog i. m. 351.

⁹⁵ *Mikó I.*: Nemzetiségi jog i. m. 311.

⁹⁶ *Mikó I.*: Nemzetiségi jog i. m. 497.

⁹⁷ *Mikó Imre*: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-

teljesen alkalmatlannak bizonyult a nemzetiségi kérdés kezelésére. Mikó is azok táborát erősíti, akik a 22 éves kisebbségi lét ellenére nem tudták levonni Trianon tanulságait. Hiába érzékeli a nemzetiségpolitikában bekövetkezett változásokat, a nemzetiségek elvárásait, teljes elutasításukat a fennálló rendszerrel szemben, nem tud túllépni a kereteken, és bár elismeri a változás szükségességét, csak a távoli jövőben tartja megvalósíthatónak.

Záró gondolatok

Összegzésként megállapítható, hogy a magyar nemzetiségpolitika 1944-ig megmaradt az 1868-as nemzetiségi törvény által felkínált jogoknál, néhány kényszerhelyzettől eltekintve (mint pl. 1918) nem tudta vagy akarta azt meghaladni. A kormányzatok sosem tudták összeegyeztetni az államérdeket és a nemzetiségpolitika alapját képező kollektív jogokat, úgy sem, hogy 1918 után ezt kérték a határon túli kisebbségi magyar közösségek számára. Közben pedig végig egyetlen opciót kínáltak fel a magyarországi nemzetiségi közösségeknek: a beolvadást. Ez azzal magyarázható, hogy a nemzetiségpolitika a hatalmi pozíció kérdésévé vált, és nem megoldani, hanem kezelni akarták. Ez az elképzelés 1918 után sem változott, a magyar kormányzat folyamatosan azt hangoztatta, hogy le kell vonni a tanulságokat Trianonból, ez azonban egyes elszigetelt esetektől eltekintve nem következett be, vagyis a Horthy-korszakban sem történt előrelépés a nemzetiségi kérdés megítélésében.

A kormány politikájának középpontjában a kisebbségi magyar közösségek védelme és támogatása állt, számukra kollektív jogokat, autonómiát kért, miközben saját területén nem elégtette ki a nemzetiségek törekvéseit. Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy a Magyarország területén élő nemzetiségek helyzete nem romlott 1918-at követően, miközben a kisebbségi sorsba került magyar közösségek állapota igen.

További lényeges pont, hogy 1918 után a magyar kormányzat a külpolitikáját kizárólagosan a revízióra építette, miközben elmulasztotta a társadalom edukálását. 1938-at követően a kormányzat próbált toleránsabb nemzetiségpolitikát képviselni, ezt azonban nem tudta a gyakorlatba átültetni a közigazgatás és a társadalom ellenállása miatt, így visszatért a dualizmus kori felfogáshoz. A revízió részlegessége miatt azonban ez sem valósult meg, helyette a reciprocitás elve érvényesült, ami viszont a kisebbségi közösségek helyzetének folyamatos romlásához vezetett. A kisebbségből visszakerült magyar elitek a kérdés megoldásaként egyedül saját közösségeik erősítését látták, feladva a kisebbségi kérdéstről korábban vallott nézeteiket. Ennek köszönhetően a Horthy-kori Magyarország nem volt képes a revízió során visszacsatolt területek integrálására.

Taschek Zoltán

AZ 1927. ÉVI „IFJÚSÁGVÉDELMI” TÖRVÉNY

A tanulmány a két világháború közti időszak egyik kevésbé ismert szociálpolitikai törvényét vizsgálja. A betervezője, Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter által „ifjúságvédelminek” nevezett jogszabály egészen konkrét kérdésben intézkedett: kimondta a tizenhét év alattiak szeszes itallal való kiszolgálásának tilalmát nyilvános helyeken. Bármennyire nem tekinthető a törvény cikk átfogó, korszakos reformnak, megalkotása és különösen parlamenti vitája során élénk figyelmet – és nem utolsósorban jelentős ellenállást – váltott ki. A komoly visszhang ellenére a történeti kutatás figyelmét mindaddig nagyrészt elkerülte a törvény részletes vizsgálata, bár Kárpáti Endre a magyar antialkoholista mozgalmak történetéről írott monográfiájában röviden kitért rá, illetve újabban Hollósi Gábor ismertette rövid írásaiban.¹

Jelen tanulmány először a törvény előzményeit, a nemzetközi és hazai alkoholelles mozgalom 19. századi jelentkezését, főbb jellemzőit – nézeteit, csoportjait – mutatja be. Ezt követően a jogszabály megalkotásának folyamatát, a törvényelőkészítés során felmerült konfliktusokat tárgyalja. A munka legfontosabb része a javaslat képviselőházi vitáját, illetve társadalmi fogadtatását vizsgálja, elemelve a korlátozás mellett és ellen felhozott érveket. A dolgozat végül röviden ismerteti az elfogadott jogszabály utóéletét.

Az alkoholelles mozgalom a 19. századtól az 1920-as évekig

Alkoholelles törekvések már a 19. század előtt is jelentkeztek, tömegessé azonban csak az 1800-as években váltak, különösen a skandináv országokban, az Egyesült Királyságban, valamint az Egyesült Államokban.² Erre több tényező egyidejű jelentkezése ad magyarázatot. Alapvető fontosságú volt az orvostudomány által az alkohol hatásairól alkotott kép negatívabbá válása. Ezt erősítette a korban elterjedt eugenika is, amely a szeszfogyasztás káros hatásait öröklődőnek vélte, így az egész társadalom egészségét fenyegető veszélyforrást látott benne.³ Szintén rendkívül fontos faktornak bizonyult, hogy a század során egyre szélesebb kör számára elérhetővé vált a tiszta ivóvíz mint az alkoholos italok alternatívája.⁴ Az iparosodás és

¹ Kárpáti Endre: A magyarországi alkoholizmus elleni küzdelem múltjából. Bp. 1979. 178–179.; Hollósi Gábor: A szeszes italoktól a szórakozóhelyekig. A Bethlen-kormány ifjúságvédelmi törvénye. Élet és tudomány 72. (2017) 1107–1109.; Uő: Az ifjúságvédelmi törvény a '20-as években. Somogy 47. (2019) 2. sz. 51–56. Röviden említi továbbá: Bezerédy dr. Hertelendy Magdolna – dr. Hencz Aurél – dr. Zalányi Sámuel: Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért. Bp. 1967. 180.

² Rod Philips: Alcohol. A History. Chapel Hill 2014. 192.

³ Uo. 202., 206–207., 212.

⁴ Uo. 214–215.

urbanizáció miatt a különösen a munkások körében megnyilvánuló alkoholizmus ugyanakkor aggodalommal töltötte el a középosztályt.⁵

Lényeges ösztönző volt a század nacionalizmusa is: a nemzet egészségének védelme, az alkoholfogyasztás akár a hadseregben, akár a fiatalok körében kifejtett negatív hatásaitól való félelem jelentősen erősítette a szeszivás ellenségeinek táborát. Így volt ez például Franciaországban 1871 után, a poroszokkal vívott vesztes háborút követően.⁶ Hasonlóan nacionalista szellem fűtötte a mozgalmat Finnországban is, ahol a cári uralom bevételeit igyekeztek ily módon csökkenteni.⁷ Másrészt viszont a szocialista munkásmozgalomnak is egyik célkitűzésévé vált az alkohol elleni küzdelem a szerintük a munkásokat szeszrel „lecsendesítő” munkaadók elleni harcban. Az a gondolat is megjelent körükben, hogy az absztinencia a feltétele a politikai jogok kiharcolásának.⁸

A küzdelem fontossá vált a nőket, illetve gyermekeket védeni akaró mozgalmaknak is, aminek háttérében az alkohol családi életet és szexuális erkölcsöket romboló következményeitől való félelem állt. A 19. század utolsó évtizedeiben egyes államok részéről az egyik általános intézkedéssé az alkoholfogyasztás minimális korhatárának meghatározása vált.⁹

A nemzetközi helyzetről tett megállapítások érvényesek Magyarországra is. Az alkoholfogyasztás visszaszorítása mellett például szociáldemokrata, illetve polgári radikális orvosok, majd a szociáldemokrata munkásmozgalom tört lándzsát.¹⁰ Az orvosok a nyugati tendenciákhoz hasonlóan az alkohol egészségre káros voltát hangsúlyozták, ebben találva meg mindenfajta betegség, társadalmi probléma eredetét.¹¹ A szociáldemokrata törekvések is illeszkedtek a nemzetközi áramlatokba: képviselői úgy vélték, hogy az alkoholizmus a kapitalizmus következménye, és nagy veszélye, hogy a szegényekkel elfeledteti a problémákat.¹² Szintén követelte az alkohol elleni fellépést a politikai katolicizmus több képviselője is.¹³ Mindemellett Magyarországon is felbukkantak az alkohol elleni fellépés hívei a konzervatív oldalon is például abból a megfontolásból, hogy „a pálinkán nevelt nemzedék kész melegágya a romboló szocializmusnak és anarkizmusnak”.¹⁴ A mozgalmak elsődleges fegyverüknek a felvilágosító munkát tekintették, elsősorban a munkások, illetve az ifjúság körében.¹⁵ Emellett azonban az államtól is intézkedéseket vártak: különösen a pálinkamérések számának csökkentését, illetve a nyitvatartási idő korlátozását követelték.¹⁶

⁵ Uo. 192–193., 206.

⁶ Uo. 194., 202.

⁷ *Kárpáti E.*: A magyarországi. I. m. 127.

⁸ *Phillips, R.*: Alcohol. I. m. 198., 253.

⁹ Uo. 193., 200–201.

¹⁰ *Kárpáti E.*: A magyarországi. I. m. 128–130.

¹¹ Uo. 122.

¹² Uo. 128.

¹³ Uo. 135., 151., 153.

¹⁴ Uo. 112, 124. (Az idézeteket általában a mai helyesírás szerint közlöm; ettől csak bizonyos korabeli fogalmak és újságcímek esetében tértem el.)

¹⁵ Uo. 129.

¹⁶ Uo. 128.

Nemcsak a motivációjukat tekintve voltak ugyanakkor különbözőek ezek a mozgalmak. Így például a nyugati országokban általános jelenség volt, hogy különösen protestánsok képviselték magukat az ilyen szerveződésekben, míg a katolikusok kevéssé vettek részt munkájukban.¹⁷ Lényeges eltérések voltak a helyesnek tartott módszerek és a kitűzött célok terén is: távolról sem volt eldöntött kérdés, hogy meggyőzéssel vagy állami szankcióval törekedjenek-e a szeszivás visszaszorítására, és a mértékletességet vagy a teljes tilalmat tekinték-e végső célnak.¹⁸ Ráadásul nem az alkoholellesség mögött felsorakozó mozgalmak közti viták jelentették az egyetlen nehézséget. Az ellentábor is több csoportból verbuválódott. Az Egyesült Királyságban például a liberalizmus nevében léptek fel a korlátozások ellen.¹⁹ Franciaországban pedig a borelless mozgalom a kormányzattal találta szemben magát, törekvésük ugyanis gazdasági veszélyeket rejtett magában a borászatokban foglalkoztatottak nagy száma, valamint a számottevő borkivitel miatt.²⁰

Magyarországon az állam és az antialkoholizmus viszonyának egyik problematikus pontja az ittasság büntetőjogi szabályozása volt. Ugyanis míg a reformkori – Deák Ferenc-féle – büntető törvénykönyv-tervezet a részegséget súlyosbító körülménynek tervezte nyilvánítani, a dualizmus időszakában a joggyakorlat éppen ellentétesen alakult: az 1878-ban becikkelyezett Csemegi-kódex beszámíthatatlannak ítélte az öntudatlan állapotban bűncselekményeket elkövetőket, ennek nyomán a bíróságok az ittasságot enyhítő körülményként vették figyelembe, a teljesen részegeket pedig felmentették. Egy kritikus szerint a bíraskodás ezzel egyenesen „agent provocateur”-ré vált, alkoholizmusra és bűnözésre biztatott.²¹

Más tekintetben is ellentmondásosan alakult a kormányzat reakciója a problémára. Egyrészt a kultuszminiszter támogatta az iskolai alkoholelless oktatást, a pénzügyi szempont azonban, ahogy más országokban is, ezzel ellentétes hozzáállást kívánt: a 19. század végétől a szeszadó egy igen jelentékeny bevételt hozó tétele volt az állami költségvetésnek, amely tény nyilvánvalóan az alkoholfogyasztás visszaszorításáért folytatott határozottabb küzdelem ellen hatott.²²

Mint sok más társadalmi kérdés esetében, az első világháború az alkoholelless mozgalmak számára is vízváltónak bizonyult. Több államban, így például Magyarországon, a háborús intézkedések korlátozták, vagy egyenesen megtiltották a polgári lakosság számára a szeszfogyasztást.²³ A vereséget követően pedig az őszirózsás forradalom igyekezett korlátok közé szorítani azt, amit a Tanácsköztársaság alkoholtilalma követett – utóbbi azonban a társadalmi elégedetlenség miatt a rendszernél is rövidebb életűnek bizonyult.²⁴ Ennek ellenére e

¹⁷ Phillips, R.: Alcohol. I. m. 204., 213.

¹⁸ Uo. 199.; Kárpáti E.: A magyarországi. I. m. 139.

¹⁹ Phillips, R.: Alcohol. I. m. 199.

²⁰ Uo. 203–204.

²¹ Kárpáti E.: A magyarországi. I. m. 117.

²² Uo. 119., 139., 151.

²³ Uo. 158–159.; Phillips, R.: Alcohol. I. m. 193., 277.

²⁴ Kárpáti E.: A magyarországi. I. m. 161–167.

tekintetben sem volt lehetséges a teljes visszatérés a „boldog békeidők” világába.

Az új korszak legismertebb intézkedése az Amerikai Egyesült Államokban bevezetett alkoholtilalom volt, amely azonban a nagy háborút követő években nem volt kivételesnek tekinthető, sokkal inkább egy tendencia legnagyobb figyelmet kiváltó elemeként értelmezhető. Hosszabb-rövidebb ideig szintén szesztilalom lépett életbe a Szovjetunióban és több európai államban is.²⁵ Csehszlovákiában és Bulgáriában pedig a fiatalok alkoholfogyasztása ellen kívántak a kormányok törvényi erővel fellépni.²⁶ Az 1920-as évek Magyarországon több más szempont mellett ez utóbbi példák is ösztökélhették a döntéshozókat. Csakhogy az alkoholel- lenes mozgalmak ellenfelei sem szorultak vissza teljesen, amint ez 1925-ben és a következő néhány évben nagyon látványosan megnyilvánult.

A törvényelőkészítés folyamata

1925-ben készült el az akkor már három éve Vass József katolikus pap, 1924-től kalocsai nagy- prépost vezetése alatt álló Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumban az ifjúság alkoholfogyasz- tásának tilalmát célzó törvényjavaslat tervezete.²⁷ Ennek egyik előzménye egy 1922. őszi me- morandum lehetett, amelyet az elmeorvosok kongresszusa terjesztett fel a minisztériumba. A dokumentum különböző intézkedéseket sürgetett az alkoholfogyasztás visszaszorítása érdeké- ben, és ezek egyike volt a fiatalok szeszes itallal való kiszolgáltatásának tilalma.²⁸

A gazdasági rekonstrukció éveiben ugyanakkor nem lehetett szó jelentős reformokról, így sok más szociálpolitikai tervezettel együtt sokáig ennek sem lett foganatja. Rendeletek szintjén azonban ezekben az években is történt néhány lépés. Például kereskedelemügyi és bel- ügyminiszteri jogszabályok mondták ki a pálinkamérések kötelező zárvatartását vasárnapokon és munkaszüneti napokon, valamint az istentiszteletek alatt és egyházi ünnepélyek, körmenetek idején a templomokhoz közeli kocsmákat is erre kötelezték. Két belügyminiszteri rendelet – 1921-ben és 1925-ben – pedig kifejezetten a fiatalok alkoholfogyasztása ellen lépett fel: ezek értelmében 16 év alatti, felnőtt kíséret nélküli fiatalokat, valamint kísérettel megjelenő 12 éven aluliakat tilos volt alkohollal nyilvános helyen kiszolgálni. A kultuszminiszter pedig szintén rendeletben tiltotta el az ifjúságot a vendéglőktől, kocsmáktól, kávéházaktól.²⁹ 1925-ben úgy tűnt, kedvezőbbre fordultak a körülmények ahhoz, hogy a népjóléti miniszter tervezetével utób- bi probléma törvényi szabályozást nyerjen. Még ebben az évben a nyilvánosság elé is került a munka, ugyanis a minisztérium értekezleten vitatta meg azt az érdekelt társadalmi szerveze-

²⁵ Uo. 176.; *Phillips, R.*: Alcohol. I. m. 256., 275., 277.

²⁶ *Kárpáti E.*: A magyarországi. I. m. 176. Hasonló külföldi jogszabályokat röviden ismertet: *Hollósi G.*: A szeszes italoktól. I. m. 1108.; *Uő.*: Az ifjúságvédelmi. I. m. 52.

²⁷ A népjóléti és munkaügyi minisztérium enquéte-ja az ifjú egyének számára szeszes italok kiszolgáltatásának korlátozásáról. Népegészségügy 6. (1925) 677.

²⁸ *Bezerédyné – dr. Hencz – dr. Zalányi*: Évszázados. I. m. 179–180.; *Kárpáti E.*: A magyarországi. I. m. 176–177.

²⁹ *Kárpáti E.*: A magyarországi. I. m. 179.; *Hollósi G.*: A szeszes italoktól. I. m. 1107–1108.; *Uő.*: Az ifjúságvé- delmi. I. m. 51–52.

tekkel és tárcákkal. A tervezet újdonságát a korhatár megemelése jelentette: ennek értelmében ugyanis már a 18 éves kor alattiaknak tiltani kívánta az alkohollal való kiszolgálást.

Az 1925-ös egyeztetésen jelenlévő társadalmi szervezetek palettája jól illeszkedett a nemzetközi trendekbe: képviseltette magát például a szociáldemokrata Szakszervezeti Tanács, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a Feministák Egyesülete és az Országos Protestáns Patronázs Egyesület.³⁰ Azonban nemcsak ebben mutatkozott meg a párhuzam a más országokban tapasztalt jelenséggel, hanem az egyes szervezeteknek a javaslatról alkotott álláspontját tekintve is. A különböző egyesületek egyöntetűen támogatásukról biztosították a népjóléti minisztert, de a részt vevő társmínisztériumok képviselői részéről sem hangzott el bíráló hang.³¹ Az ankét eredményeként még a tervezet szigorítását is kilátásba helyezte az előterjesztő minisztérium, a kritikus hangok hatására ugyanis megfontolandónak ítélte azon passzus törlését, amelynek értelmében 18 év alatti fiatalok kiszolgálhatnak szeszes itallal, amennyiben azt idősebb egyén számára kéri. A kiskapu lehetséges bezárását a szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom saját győzelmeként értékelte.³²

A Pénzügy-, illetve a Kereskedelemügyi Minisztériumban azonban minden bizonnyal nem lelkesedtek a javaslatért. A pénzügyi tárca képviselője, bár a büntető intézkedéseket túl enyhének tartotta, a nyilvánvalóan a javaslattal szemben álló „érdekeltségek” részvételével újabb értekezlet megtartását sürgette, amit Scholtz Kornél, a népjóléti minisztérium tisztviselője elutasított.³³ A hasonló törekvések előtt más országokban is tornyosuló akadályokkal Vass József is tisztában volt, hiszen az értekezleten fontosnak tartotta felhívni a megjelentek figyelmét arra, „hogy az állam pénzügyi érdekeinek figyelembe vétele nélkül mondják el észrevételeiket és javaslataikat”.³⁴

Az ankét után a javaslat ügye megfeneklett, feltehetően éppen anyagi okok miatt. Már az egyeztetést követően rövid idővel borúlátó írás jelent meg a népjóléti tárca hivatalos lapjában, a *Népegészségügyben*, amely arra a következtetésre jutott, „hogy bizonyos fiskális szempontok miatt az állami alkoholelles mozgalom nem fog emelkedni a tervezett arányokig”. A szerző ebben a helyzetben a kiutat a társadalmi szervezetek együttműködésében, erős nyomásgyakorló csoporttá fejlődésében látta. Úgy vélte ugyanis, hogy „a közvélemény erkölcsi kényszere” más álláspontra „bírhathja” a „számvevői nézőpontokon túl nem látó és egy szeszmentes társadalom fizikai, erkölcsi, szociális és gazdasági értékét nem mérlegelő rideg fiskalizmust”.³⁵ Ez a felvázolt megoldás egyébként nem volt idegen Vass miniszter szociálpolitikai eszköztárából.³⁶

³⁰ A résztvevők listáját lásd: A népjóléti és munkaügyi minisztérium enquete-ja az ifjú egyének számára szeszes italok kiszolgáltatásának korlátozásáról. *Népegészségügy* 6. (1925) 680.

³¹ Uo. 681–683.

³² Uo. 677.; 683.; A népjóléti miniszter az alkohol ellen. Szakszervezeti Értesítő 23. (1925) 78.

³³ A népjóléti és munkaügyi minisztérium enquete-ja az ifjú egyének számára szeszes italok kiszolgáltatásának korlátozásáról. *Népegészségügy* 6. (1925) 683.

³⁴ Uo. 681.

³⁵ A magyar alkoholelles mozgalom életre keltése. *Népegészségügy* 6. (1925) 842.

³⁶ Az egészségügyi reformok terén szintén volt példa arra, hogy az állami intézkedések előtti akadályokkal szem-

Ettől az úttól azonban nyilvánvalóan nem volt várható a gyors célbaérés. 1926 őszén, a Közegészségi és Társadalompolitikai Országos Értekezleten,³⁷ amelynek napirendjén az alkoholkérdés is szerepelt, az egyik felszólaló ismét arra panaszkodott, hogy a kormányon belüli ellenállás miatt nem történt előrelépés a tervezet ügyében, minthogy „elegendő volt, hogy ezt a csekélységet a Kereskedelmi Minisztériumban egybehívott alkoholérdekeltek ankétja ellenezze, mire az a Pénzügyminisztériumban végleg megbukott”.³⁸ Szintén vita alakult ki a népjóléti és munkaügyi miniszter, illetve a belügyminiszter között abban a kérdésben, hogy melyik tárca legyen a leendő törvény legfelsőbb végrehajtó szerve. Emellett a belügyminiszter elegendőnek tartotta volna az újabb rendeleti szabályozást, minisztertársa azonban úgy vélte, „a törvényhozás akaratnyilvánításának nagyobb erkölcsi súlya és nevelő hatása van”.³⁹ Ez a törekvés pedig önmagán túlmutató jelentőséget is adott a tervezetnek, hiszen egy elemét képezte Vass arra irányuló törekvésének, hogy hatáskörét és költségvetését tekintve javítsa minisztériuma pozícióit.⁴⁰

Az időnként felszínre kerülő ellentétek csak 1927 őszén váltak hevéssé, amikor elkészült és a parlament elé került a rövid, mindössze hat paragrafusból álló törvényjavaslat, amely alapvetően az 1925-ben letárgyalt tervezet rendelkezéseit tartalmazta.⁴¹ Ez pedig egészen különleges frontokat alakított ki és alkalmi szövetségeknek nyitott utat a képviselőházban.

A javaslat képviselőházi vitája

A bethleni konszolidáció nyugalmi periódusában, a kormány számára elsöprő győzelmet hozó előző év végi választás után egészen kivételes volt, hogy a kormányoldalról beterjesztett javaslatokat nem fogadta el minden nehézség nélkül a képviselők nagy többsége. A sajtóban elterjedt nevén⁴² „szesztilalmi” törvényjavaslat azonban ilyenek bizonyult.

Az általános vita folyamán még nem tűnt úgy, hogy a javaslat tárgyalása és elfogadása során különösebb komplikáció léphet fel. Összesen tizenkét képviselő szólalt fel, kilenc az Egyesült Párt soraiból, egy a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt képviselői közül, valamint

besülve a „társadalmi utat” választotta. Lásd: *Taschek Zoltán: Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter szociálpolitikai programjának előzményei és előkészítése.* Fons 28. (2021) 579.

³⁷ Az értekezletről lásd: *Egresi Katalin: Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939.* Bp. 2008. 61–83.

³⁸ Közegészségügyi Feladataink. Az 1926. október 24–30-ig tartott Közegészségi és Társadalompolitikai Országos Értekezlet munkálatai. Bp. 1927. 264.

³⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 178 Földművelésügyi Minisztérium, elnöki iratok. 678/1927. A népjóléti és munkaügyi miniszter minisztertanácsi előterjesztése, 1927. február 19.

⁴⁰ Erről lásd: *Taschek Z.: Vass József.* I. m. 587–588.

⁴¹ Az 1927. évi január 25-ére összehívott Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – irományok. (a továbbiakban: KI) VI. Bp. 1928. 85–90. A törvény rendelkezéseit ismerteti: *Kárpáti E.: A magyarországi.* I. m. 178.; *Hollósi G.: A szesz italoktól.* I. m. 1108–1109.; *Uő: Az ifjúságvédelmi.* I. m. 52–54.

⁴² Lásd pl. Népszava, 1927. okt. 28. 5. Szervezkedési szabadságot a nagybirtoknak védtelenül kiszolgáltatott földmunkások részére!; Budapesti Hírlap, 1927. nov. 9. 3. Megszavazták a szesztilalmi törvényt; Az Est, 1927. nov. 9. 3. Általánosságban elfogadták a szesztilalmi javaslatot.

két szociáldemokrata.⁴³ A kormányoldalon állók mellett szociáldemokrata oldalról is támogató beszédek hangzottak el az általános célt, az alkoholfogyasztás elleni fellépést illetően. Kéthly Anna egyenesen azért kritizálta a javaslatot, mert az – úgymond – nem megy elég messzire. A felsorakoztatott érvek terén ugyanakkor jelentős, jellemző különbségek is mutatkoztak. A munkáspárt képviselői elsősorban antikapitalista argumentumokkal álltak elő, amelyek már a 19. századból ismertek voltak.⁴⁴ Például kifejtette, hogy az „egész kapitalizmus persze szintén teljes erejével az alkohol mellett van, mert ennek jó anyag a részeges munkás, mert könnyen hajlítható, garasokért alázatos”.⁴⁵

Az egységspárti, illetve kereszténypárti felszólalók viszont elsősorban nemzeti, illetve erkölcsi érvekkel sorakoztak fel a javaslat mögött.⁴⁶ Egy egységspárti képviselő, Lukács György egyenesen a revízió egyik feltételeként említette az alkoholfogyasztás korlátozását. Többek között azt fejtegette, hogy „teherbíró, ellenálló, acélos nemzedékekre” van szükség, mivel „csak így tudjuk visszaszerezni mindazt, amit az ármány, gonoszság, igazságtalanság és erőszak tőlünk elragadott”.⁴⁷ A kereszténypárti Láng János pedig azzal illusztrálta az alkohol veszedelmeit, hogy „tudunk példát arra is, hogy kormányzósértést követett el egy különben egészen jámbor természetű és életberendezésű ifjú”.⁴⁸

Voltak azonban közös pontok is. Több felszólaló, valamint maga Vass miniszter is említette a magyar antialkoholista mozgalmak egyik régi követelését, a büntető törvénykönyv ittasság megítélésével kapcsolatos rendelkezéseinek alapvető reformját.⁴⁹ Az orvostudomány alkohol ellen fordulása, az eugenika népszerűsége is tükröződött jobb- és baloldalon egyaránt azokban a felszólalásokban, amelyek szerint az alkohol „még az utódokra is” nagy veszélyt jelent, mert „az alkoholizmusnál az átöröklés esélyei és veszedelmei oly rendkívül nagyok”, ugyanis „elcsenevészedett” utódokat és „hülyék ezreit telepíti ebbe a világba”.⁵⁰ Ez nem is meglepő, figyelembe véve, hogy két, a javaslat mellett kardoskodó kormánypárti felszólaló, a javaslatot előadó Barla-Szabó József, illetve Alföldy Béla is orvos volt.⁵¹ Alföldy továbbá az alkoholfogyasztás családi életre gyakorolt negatív hatásait is említette, röviden szólva a „feldúlt

⁴³ Az általános vitára három ülésen, a 81. (1927. okt. 27.), 82. (okt. 28.) és 84. ülésen (nov. 8.) került sor. Az 1927. évi január 25-ére összehívott Országgyűlés Képviselőházának naplója. (a továbbiakban: KN) VI. Bp. 1927. 81. ülés, 190–196., 82. ülés, 203–218., 84. ülés, 245–251.

⁴⁴ Lásd Kéthly Anna és Malasits Géza felszólalását az általános vitában. Uo. 82. ülés (1927. okt. 28.) 208., 84. ülés (1927. nov. 8.) 245.

⁴⁵ Uo. 82. ülés (1927. okt. 28.) 208.

⁴⁶ Lásd Barla-Szabó József előadó, Láng János, illetve a részletes vita során a katolikus pap, Csöngedy Gyula felszólalását. Uo. 81. ülés (1927. okt. 27.) 190., 82. ülés (1927. okt. 28.) 211., 84. ülés (1927. nov. 8.) 254.

⁴⁷ Uo. 82. ülés (1927. okt. 28.) 203.

⁴⁸ Uo. 211.

⁴⁹ Vass beszédének vonatkozó része: uo. 84. ülés (1927. nov. 8.) 250. Lásd továbbá pl. Kéthly felszólalását, illetve Láng közbeszólását. Uo. 82. ülés (1927. okt. 28.) 205.

⁵⁰ A kormánypárti Barla-Szabó, Alföldy Béla, illetve a szociáldemokrata Kéthly és Malasits Géza felszólalásai. Uo. 81. ülés (1927. okt. 27.) 191., 192., 82. ülés (1927. okt. 28.) 207., 84. ülés (1927. nov. 8.) 245.

⁵¹ Országgyűlési almanach az 1927–1931. évi Országgyűlésre (Sturm-féle országgyűlési almanach). Szerk. Freissberger Gyula. I. Képviselőház. Bp. 1927. 42., 51–52.

családi életről” és „folytonos perpatvarról”, akárcsak a szociáldemokrata Malasits Géza, aki saját gyerekkorát felidézve emlékezett „azokra a borzalmas családi jelenetekre, amelyek mind a sörnek, bornak és a pálinkának voltak következményei”.⁵²

Már ezek a konkrét példák is mutatják, hogy a különbségek dacára általánosságban a javaslatot támogató kormánypárti és ellenzéki képviselők az alkoholban egyaránt a kívánt társadalmi fejlődés akadályát látták. Míg a szociáldemokraták számára az absztinencia a kapitalista rend megváltoztatása egyik eszközének tűnt, a kormányoldal támogatói a „falú népéből” kinevelendő új középosztály útját kívánták egyengetni a paraszti társadalom alkoholtól való megszabadításával. Alföldy Béla például kijelentette: „mi mindig azt hangoztatjuk, hogy a pusztuló középosztályt mi majd a falusi nép fiaival pótoljuk”, de kételkedett abban, hogy ha ők „az alkoholizmus jegyében fognak születni, azok el fogják tudni érni a szellemi képességnek, az értelemnek azt a nivóját, amelyet tőlük feltétlenül megkíván a társadalmi élet abban az esetben, ha ők magas pozíciókba akarnak jutni”.⁵³

Nem állt messze ettől álláspontjával Malasits, aki arról is beszélt, hogy „az a nagy tartány”,⁵⁴ amelyből a magyarságnak merítenie kell”, vagyis „a falusi lakosság szörnyű módon meg van fertőzve az alkoholizmustól”.⁵⁵ Mindezekén túl, még ha a parlamentben ez nem is nyilvánult meg, nem csak a szociáldemokraták magyarázták az alkoholizmust társadalmi, gazdasági tényezőkkel. A népjóléti minisztérium egyik orvosi végzettségű tisztviselője, Gortvay György⁵⁶ egy későbbi írásában többek között a modern életkörülményeket vélte felfedezni e társadalmi probléma hátterében. Mint fejtegette, a helyzet súlyosbodásában „nyilvánvalóan mélyebb pszichológiai okok is fontos szerepet játszanak”, mégpedig nem pusztán egyes válságperiódusok, hanem az, hogy korának „szociálpszichológiai [sic!] tendenciái általában olyan élettempót diktálnak minden egyes emberre, amely igen sok, nehezebb alkalmazkodási képességgel bíró egyénben” különféle lelki problémákhoz, „és végeredményben narkotikumokhoz vezet”.⁵⁷

A másik oldalon sem volt hiány érvekből. Bár az általános vita során felszólalás nem hangzott el körükből, már Alföldy Béla beszéde alatt nyilvánvalóvá vált, hogy a beterjesztett jogszabály szokatlan indulatokat fog kelteni – legalábbis szokatlan helyen: a szónokot elsősorban szintén kormánypárti kisközgazda-képviselők zavarták bekiabálásaikkal.⁵⁸ A korlátozás ellenfeleinek érveit tekintve megmutatkozott többek között az, hogy a nemzeti érdek argumentuma kétélű fegyvernek bizonyult ebben a kérdésben: egyes kritikusok azért támadták Vass József

⁵² KN VI. 81. ülés (1927. okt. 27.) 192., 84. ülés (1927. nov. 8.) 246.

⁵³ Uo. 81. ülés (1927. okt. 27.) 193.

⁵⁴ Tartály.

⁵⁵ KN VI. 84. ülés (1927. nov. 8.) 246.

⁵⁶ Életéről lásd: *Kapronczay Károly: Egy élet az egészségpolitika és az orvostörténelem szolgálatában.* Gortvay György (1892–1966) emlékezete. *Orvosi Hetilap* 133. (1992) 2977–2798.

⁵⁷ *Gortvay György: Az alkoholkérdés társadalmi megvilágításban.* *Társadalombiztosítási Közlöny* I. (1929) 242–243.

⁵⁸ KN VI. 81. ülés (1927. okt. 27.) 194.; *Kárpáti E.: A magyarországi.* I. m. 178.

beszédét, mert azzal, hogy nyíltan beszélt az alkoholfogyasztás ifjúság körében tapasztalt problémájáról – közölve egy statisztika eredményét, miszerint egyes településeken „az elemi iskola osztályaiba reggel 8 órakor, tehát a tanítás kezdetekor, az összes beözönlő gyermekeknek 50–86%-a beborozott állapotban jön”⁵⁹ – szerintük az ország rossz hírét kelti a határokon túl. A Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara november elején tartott ülésén határozatban mondta ki, hogy a körzetükbe „tartozó gazdaközönség tiltakozik az ilyen beállítás ellen, mert akkor, amikor ellenségeinkkel szemben kultúrfölényünket kellene bizonyítani, Magyarország jó hírnevének rendkívül sokat árt a felelős miniszteri székéből tett ilyen kijelentés”.⁶⁰ Néhány külföldi beszámoló alapján úgy tűnhetett, aggodalmuk nem is volt teljesen alaptalan.⁶¹

Az antialkoholizmus ellenfeleinek részéről Magyarországon is megjelent továbbá az egyéni szabadságra való hivatkozás. A részletes vita során egy kormánypárti képviselő azon véleményének adott kifejezést, hogy „bizonyos gyámkodás akar lenni ez a törvényjavaslat az egyén, a polgár fölött”.⁶² Az ilyen jellegű kritikával Kéthly Anna is tisztában volt, ugyanis vitába szállt azzal az állásponttal, amely szerint az alkoholtilalom „az államnak az egyén jogaiba való túltengő beavatkozását jelenti”.⁶³ Vass miniszter is szükségesnek tartotta leszögezni, hogy nem támogatja a teljes alkoholtilalmat, mert az „az emberi szabadságba való belenyúlást jelentené”.⁶⁴

A világnézeti megfontolások mellett ugyanakkor gazdasági problémák is álltak a tiltakozás hátterében: az első világháború után a magyar bortermelés exportproblémákkal küzdött, így a belföldi fogyasztók körének szűkítése érzékenyen érintette volna a termelőket.⁶⁵ Az agrárius ellenállás így rámutat a magyar szociálpolitika fejlődésének azon jellegzetességére is, hogy míg a nagyrészt a mezőgazdasághoz kötődő képviselők hajlandónak mutatkoztak az ipari munkásvédelmi törekvések elfogadására, az agráriumra vonatkozó hasonló elképzelések többnyire papíron maradtak.⁶⁶ Igazán heves vita végül nem is a kérdés „filozófiai vonzatairól” alakult ki.

A részletes vita során egy módosító indítvány miatt ugyanis szinte elszabadultak az indulatok. A javaslat általános célja ellen nem lépett fel senki, azonban a kormánypárti kisgazdák

⁵⁹ KN VI. 84. ülés (1927. nov. 9.) 250. Feltehetően egy 1922-ben a népjóléti minisztérium által elrendelt adatgyűjtés eredményeiből merített. Lásd: *Kárpáti E.: A magyarországi. I. m. 170.*

⁶⁰ *Magyarság*, 1927. nov. 11. 8. A tizenhatéves fiatalember lehet vámőr, pénzügyőr, határrendőr, de nem ihat szeszszitált.

⁶¹ Ausztriában a *Neue Freie Presse* például magyarul *Ittas iskolások* címmel közölt rövid tudósítást a parlamenti vitáról. A Vass által elmondottakat ismertette az osztrák szociáldemokraták napilapja is. *Neue Freie Presse*, 1927. nov. 10. 5. *Getrunkene Schulkinder*; *Arbeiter Zeitung*, 1927. nov. 10. 4–5. *Tagesneuigkeiten*. Ezekről röviden a Magyar Távirati Iroda lapszemléje is beszámolt. MNL OL K 428 Magyar Távirati Iroda Rt., Könyvnyomtatások. 1927. nov. 373.

⁶² Szabó Sándor felszólalása. KN VI. 84. ülés (1927. nov. 8.) 257.

⁶³ Uo. 82. ülés (1927. okt. 28.) 206.

⁶⁴ Uo. 84. ülés (1927. nov. 8.) 251.

⁶⁵ *Kárpáti E.: A magyarországi. I. m. 168–169.*

⁶⁶ A 19. század végének szociális törvényhozásával kapcsolatban ezt kifejti: *Bódy Zsombor: Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. Bp. 2010. 62–63.*

a részletes vita során megpróbálták elérni, hogy a 18 éves korhatárt 16 évre csökkentsék.⁶⁷ A törekvés elsősorban a szociáldemokraták körében okozott nagy felháborodást, különösen azt követően, hogy – minden biztonnal politikai megfontolásból – Vass József kijelentette: bár az eredeti rendelkezést tartja helyesnek, a képviselőkre bízta a döntést az életkor kérdésében.⁶⁸

Az 1927. november 8-án a paragrafusról elrendelt szavazás váratlan eredményt hozott. A jelenlévő egységspárti képviselők túlnyomó része – Bethlen István miniszterelnökkel együtt⁶⁹ – a 16 éves korhatárra voksolt, míg a túloldalon különös koalíció alakult ki. A magasabb korhatár mellett ugyanis néhány egységspárti mellett elsősorban a kereszténypártiak és a szociáldemokraták sorakoztak fel.⁷⁰ Ők természetesen együttvéve is csak kisebbséget alkottak a képviselőháznak – csakhogy az egységspártiak jelentős része nem vett részt a szavazásban. Így szoros küzdelemben, 39:33 – egy következő voksoláson pedig még kisebb előnnyel, 39:36 – arányban a 18 éves korhatár hívei kerekedtek felül.⁷¹ Olyan eredmény született tehát, amelyre a Horthy-korszaknak csak különösen kritikus helyzetei szolgáltattak példát.⁷²

Amilyen szokatlan volt a szavazás, legalább olyan szokatlan jeleneteknek lehettek tanúi azt követően a jelenlévők és a sajtót olvasók. Az eredmény kihirdetése után a kereszténypárt Vass minisztert éltette, szociáldemokrata oldalról a „leszavazott” Bethlen lemondását sürgették (mert, mint egyik képviselőjük, Rothenstein Mór vélte, ilyen helyzetben „Angliában a kormány már lemondana”), az Egységes Párt kigazdái viszont „palotaforradalomra” készültek. A folyosóra kivonulva követelték – minden jogszabállyal szembemenve – az elfogadott javaslat napirendről való levételét.⁷³

A konfliktus jelentőségét növelte, hogy nem ez volt az első súrlódás az agráriusok és a népjóléti tárca között. Éppen 1927 őszén hangzottak el sajtóhírek szerint kritikák a kigazdák részéről Vass „jobbkeze”, Dréhr Imre államtitkár ellen, aki a nyár folyamán lépéseket igyekezett tenni a mezőgazdasági termékek árának csökkentése érdekében. Emellett Vass miniszter

⁶⁷ A módosító indítványt az egységspárti Klein Antal nyújtotta be. KN VI. 84. ülés (1927. nov. 8.) 254.

⁶⁸ Uo. 258.

⁶⁹ Egyes sajtóhírek szerint a kormányfő tévedésből szavazott így. Lásd pl. Az Est, 1927. nov. 9. 4. Bethlen leszavazásának következményei lesznek az egységes pártban.

⁷⁰ Lásd pl. Budapesti Hírlap, 1927. nov. 9. 3–4. Megszavazták a szesztilalmi javaslatot. – Arról, hogy a szociálpolitikai reformok kérdésében „valószínűtlen egyetértések születtek” a korszakban, Ablonczy Balázs is említést tesz a második Teleki-kormány egyes intézkedései kapcsán. *Ablonczy Balázs: A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941)*. Bp. 2018. 238–239.

⁷¹ KN VI. 84. ülés (1927. nov. 8.) 259. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy távolról sem biztos, hogy a kormánypárt nem agrárius többsége támogatta volna az enyhítést.

⁷² Miniszterek leszavazása nem volt példa nélküli, de hasonlóan ritkának számított, és szintén válságos időszakokban (1920-ban, 1930-ban és 1932-ben) történtek ilyen esetek. A miniszterelnökkel azonban csak egy elhíresült alkalommal fordult szembe a képviselőházi többség, 1938 novemberében, az Imrédy-kormány lemondását eredményező szavazáson. *Püski Levente: A Horthy-korszak parlamentje. (A magyar országgyűlések története)*. Bp. 2015. 299–301., 334–335.

⁷³ Esti Kurir, 1927. nov. 9. 2. Leszavazták a miniszterelnököt a parlamentben a szesztilalmi javaslatban; Budapesti Hírlap, 1927. nov. 9. 4. Megszavazták a szesztilalmi javaslatot; Magyarország, 1927. nov. 9. 1. Csendes palotaforradalom az egységspártban a szesztörvény miatt.

pártjának növekvő befolyását is nehezményezték.⁷⁴ Bethlen csak azzal tudta megnyugtatni őket, hogy a népjóléti miniszter a törvény végrehajtási rendeletében enyhíthet majd az életkorra vonatkozó passzus szigorán.⁷⁵ A kedélyek ezt követően csitulni látszottak, a javaslat pedig jelentős vita nélkül ment át a felsőházban,⁷⁶ és végül mint az 1927. évi XXXIII. törvénycikk „az ifjúság védelméről a szeszes italok kiszolgáltatása és a szórakozó helyek látogatása terén” került be a törvénytárba.⁷⁷ A nyugalom azonban – mint kiderült – nagyrészt annak volt köszönhető, hogy az enyhítés pártolói végül érvényesíteni tudták akaratukat.

A törvény utóélete

Az, hogy nem teljes mértékben Vass József eredeti elgondolásainak megfelelően alakul majd a törvény sorsa, már a képviselőházi vita napjaiban megmutatkozott. A 18 éves korhatár megvédése is kétes értékű győzelemnek tűnik annak fényében, hogy a javaslat támogatói ennek későbbi rendeleti úton 21 évre emelésére is felhatalmazást akartak adni a népjóléti miniszternek.⁷⁸ Ezen túl Vass kénytelen volt elismerni, hogy nem lévén tárcájának megfelelő apparátusa, a jogszabály végrehajtása mégis a belügyminisztert kell, hogy megillessen.⁷⁹ Ez a jogszabályon túlmutató problémára, a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium kiforratlan szervezetére, helyi szervezeteinek hiányára mutatott rá.⁸⁰

1928 elején pedig Vass az Egységes Párt egy bizottsági értekezletén volt kénytelen meghátrálni a zúgolódó kisgazdák láttán. A képviselők egy része ugyanis továbbra is enyhítéseket követelt, különösen a családi eseményekre vonatkozóan.⁸¹ A sajtó szerint a társadalom sem fogadta lelkesen az új törvényt. *Az Ujság* egyik cikkírója például úgy gondolta, hogy a törvény végrehajtása nagy nehézségekbe fog ütközni. Ennek illusztrálására pedig felemlített egy esetet, amikor egy pincér a frissen életbelépett jogszabályt betartva rákérdezett egy vendég feleségének életkorára. A férj – egy orvos – erre „villogó tekintettel ugrott fel: Hogy merészeli

⁷⁴ A kisgazda-csoport politikai súlyát többek között az adta, hogy egyik vezetőjük, Schandl Károly földművelésügyi államtitkár volt. Pesti Napló, 1927. szept. 25. 3. Mi történt az egységes párt elnöki tanácsának értekezletén?; Esti Kurir, 1927. okt. 18. 1. A Schandl-frakció kifogásolja Vass József pártjának előretörését s éjszakai titkos tanácskozásai elhatározták, hogy akaratuknak érvényt szereznek.

⁷⁵ Magyarország, 1927. nov. 9. 1. Csendes palotaforradalom az egységespártban a szesztörvény miatt.

⁷⁶ A második kamarában lezajlott tárgyalást lásd: Az 1927. évi január 25-ére összehívott Országgyűlés Felsőházának naplója. II. Bp. 1927. 19. ülés (1927. nov. 25.) 12–24.

⁷⁷ Kárpáti E.: A magyarországi. I. m. 179.; Hollósi G.: A szeszes italoktól. I.m. 1107.; Uő: Az ifjúságvédelmi. I. m. 51.

⁷⁸ KI VI. 300. Hollósi Gábor tévesen huszonnegyedik életéről tesz említést: Hollósi G.: A szeszes italoktól. I.m. 1109.; Uő: Az ifjúságvédelmi. I. m. 54.

⁷⁹ KN VI. 84. ülés (1927. nov. 8.) 260.

⁸⁰ Kovrig Béla: Magyar társadalompolitika (1920–1945). (Társadalombiztosítási könyvtár). Bev., jegyz., utószó Petrás Éva. Bp. 2011. 97. A minisztérium hatáskörével kapcsolatos viták lásd: Taschek Z.: Vass József. I. m. 562–564.

⁸¹ Budapesti Hírlap, 1928. jan. 18. 5. A politika hírei.

a feleségem életkorát megkérdezni?”⁸² A társadalmi reakció figyelembevétele azért is volt fontos, mert Bethlen és Vass aligha pusztán az Egységes Párt ekkor már perifériára szorult agrárius csoportjának nyomására engedett. Nagyobb súllyal eshetett latba a megfontolás, hogy a jogszabály által érzékenyen érintett társadalmi réteggel való érdekütközés ártott volna a kormánypárti propagandának, amely „előszeretettel hivatkozott állítólagos széles paraszti bázisára”.⁸³

Mindennek eredményeként a csak 1929-ben, a belügyminiszter által kiadott végrehajtási utasítás számos kiskaput hagyott. Olyan általános, az értelmezésnek tág teret adó rendelkezések mellett, amelyek szerint a hatóságok „a törvénynek végrehajtása körül lehető tapintattal járjanak el, nehogy az egyéni szabadság körébe mélyebben belenyúljanak, mint ahogy azt a törvénynek önmagukban helyes rendelkezései szükségképpen megkövetelik”, a konkrét példákat illető útmutatások alapján is egyértelművé vált, mely érdekcsoport tudta érvényesíteni akaratát. A korábbi kiscgazda követelések köszönnek vissza ugyanis a belügyminiszteri körrendelet azon intézkedéseiben, amelyek kimondták, hogy „vétlen az a falusi gazda, aki hozzá szerződöttség céljából bejáró, vagy felfogadott ifjú munkásnak szeszes italt szolgáltat ki”, valamint azt, hogy nyilvános helyeken is „családi összejöveteleken résztvevő és tizenyolcadik életévüket meg nem haladott ifjú egyének felelősségre vonása elmaradhat, ha a szeszes ital fogyasztása a család körében marad”.⁸⁴

Több, az alkoholfogyasztás visszaszorítását célzó javaslat nem is került az országgyűlés elé a korszakban, bármennyire határozottan jelentette is ki Vass József még a törvény általános vitája végén: „ama hullámverésekkel, ama izgalmakkal szemben is, amelyek e javaslattal szemben gazdasági egyes érdekképviseltek részéről felmerültek, hogy az alkoholizmus veszedelméről, az alkoholizmus ellen való védelemről pedig igenis fogunk tárgyalni ebben a Házban, feltétlenül kell tárgyalni ebben a Házban”.⁸⁵ Bár a népjóléti tárca tervei között 1928-ban is szerepelt az alkoholelles társadalmi szervezetek összefogása, valamint egy alkoholelles kongresszus megrendezése 1929 tavaszán, ezekre végül nem került sor.⁸⁶

Lezajlott ugyanakkor a szesztilalom ellenfeleinek nemzetközi rendezvénye 1930 nyarán – többek között a földművelésügyi államtitkár jelenlétében. Ezen ismét az emberi szabadság és a gazdasági érdekek védelmezőiként léptek fel az antialkoholizmus ellen tiltakozók.⁸⁷ Az esemény jelezte, hogy a nemzetközi szintéren is fordulni kezdett a széljárás, és kezdett leáldozni az alkoholtilalmat vagy legalábbis a jelentős korlátozást célzó kísérleteknek, így 1933-ban az Egyesült Államokban is véget ért a prohibíció. Két évvel később a magyar kormány visszavonta – a kritikusok szerint a szesztermelő lobbinak engedve – azt a korábbi intézkedést, amely alkoholelles oktatást rendelt el az iskolákban.⁸⁸ Az Imrédy-kormány által hozott 1938.

⁸² Ujság, 1928. jan. 13. 4. *Kellér Andor*: Megbukott az új szesztilalmi rendelet a premier napján.

⁸³ *Püski L.*: A Horthy-korszak. I. m. 25.

⁸⁴ Magyarországi Rendeleték Tára 63. (1929) 145–146.; *Hollósi G.*: A szeszes italoktól. I. m. 1109.; *Uő.*: Az ifjúságvédelmi. I. m. 53.

⁸⁵ KN VI. 84. ülés (1927. nov. 8.) 250.

⁸⁶ Az alkoholelles mozgalom fejlesztése. Szakszervezeti Értesítő 24. (1928) 11. sz. 8.

⁸⁷ *Kárpáti E.*: A magyarországi. I. m. 181.; *Phillips, R.*: Alcohol. I. m. 277.

⁸⁸ *Kárpáti E.*: A magyarországi. I. m. 180.

évi XXX. törvénycikk, amely az agrárius érdekeknek kedvezve az állami szeszgyedáruságról rendelkezett, pedig már nagyon messze került az 1927-ben becikkelyezett törvény céljaitól.⁸⁹

Összegzés

A tárgyalt törvényjavaslatnak és fogadtatásának vizsgálata rámutat az alkoholelles mozgalom jellemzőire, eszmei sokféleségére, külföldi mintáira és ezek hazai recepciójára. A törvényjavaslat képviselőházi vitája során pedig a 19. században felbukkanó, nyugati alkoholelles irányzatok argumentumai köszöntek vissza a reformot támogatók felszólalásaiban – ahogy a jogszabály ellenfelei is más országokban megjelenő érvekkel folytatták küzdelmüket. Ez pedig többek között rámutat arra, hogy egy ilyen konkrét kérdés sem maradhatott meg pusztán a szakpolitika szférájában: kezdettől átideologizált probléma volt, amellyel kapcsolatban a tárgyalt törvény képviselőházi vitája során is alapvető kérdések kerültek szóba az államról, annak szerepéről, a szabadságjogokról – amelyeket átszöttek gazdasági érdekek is. Ennyiben, különösen az orvostudományt illetően, fontos tudománytörténeti adalékokkal szolgálhat a kérdés alapos elemzése.

Hasonló mondható el a két világháború közötti időszak szociálpolitikájáról is. A törvényjavaslat ugyanis, bár távolról sem volt Vass József programjának legjelentősebb eleme, „kicsiben” illusztrálja a szociális reformok korabeli helyzetét, a hajtóerőket és a különböző akadályokat egyaránt. Megmutatja ezáltal, hogy a szociálpolitika a kormánynak bizonyos mértékig „speciális” szférája volt, amely a nagypolitikában szinte elképzelhetetlen szövetségeket kovácsolt össze és hasonlóan szokatlan konfliktusokat generált, amelynek eredményeként egy kormánypárti képviselő, illetve maga a kabinet egyik tagja közelebb érezhette magát a szociáldemokrata ellenzék álláspontjához, mint saját párttársaihoz, illetve kormányon belüli kollégájához. Ez egyben azt is jelenti, hogy a törvényjavaslat története, különösen a vita lefolyása az 1920-as évek politikai életét tekintve említésre méltó epizódját jelenti az Egységes Párt történetének, különösen belső erőviszonyait, illetve a Bethlen István által létrehozott szervezet és a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt konfliktusoktól sem mentes viszonyát illetően.

⁸⁹ Az intézkedés politikai okairól lásd: *Sipos Péter: Imrédy Béla. Politikai életrajz. (Élet-kép sorozat). Bp. 2001. 28.*

Barát Bence

A GIDÓFALVY-KORSZAK ÉS A MAGYAR FUTBALL „KERESZTÉNY-NEMZETIESÍTÉSE”

„A belügyminiszter a vallás- és közoktatásügyi miniszter megkeresésére felfüggesztette a Magyar Labdarúgók Szövetsége önkormányzatát. Az ország legnagyobb sportszövetségének élére Gidófalvy Pál dr. hódmezővásárhelyi tb. tanácsnokot, a Dél-magyarországi Labdarúgók Alszövetsége elnökét nevezte ki [...].”¹

Bevezetés

Gidófalvy hatósági biztosi kinevezése a Horthy-kori labdarúgás meghatározó jelentőségű eseménye volt, amely sok szempontból felrúgta a magyar futball hagyományait és szétszakította a legnagyobb hazai egyesületek között évtizedeken át formálódó sportdiplomáciai kapcsolatokat, hatalmukat pedig rohamtempóban számolta fel. A fent idézett cikket továbbolvasva az események indokaira is fény derül:

„Az Országos Testnevelési Tanács megállapította, hogy a magyar labdarúgósport irányítása, szakszerű és sportpolitikai vezetése, a magyar megújulás korához méltó szellemisége nem állja ki a szigorú bírálatot. Megállapította a Tanács, hogy a legnépszerűbb magyar sportág vezetéséből hiányzik a céltudatos nemzetnevelő készség; az egészséges sportszellemet mindinkább háttérbe szorította a holt adminisztráció; az utánpótlás nevelésének [...] nagy feladatának megoldása sem kielégítő; megállapította a Tanács, hogy labdarúgásunk szelleme erősen elüzletiesedett, s emiatt az üzleties szellem miatt nemcsak a sportszerűség gondolata szorult gyakran háttérbe, de a nemzeti fontosságú feladatok jelentősége is szenvedni volt kénytelen. [...] Mindezek a hibák és hiányosságok egyre jobban kimélyítették azt az ellentétet is, amely újabban a magyar labdarúgósport és a keresztény középosztály között kifejlődött. S az ellentéteket csak súlyosbította az a körülmény, hogy a nemzetnevelésben hathatós tényező szerepére hivatott magyar labdarúgósport vezetői közé nagy számban kerültek be olyanok, akik a magyar ifjúság nemzeti szellemében való vezetésére nem alkalmasak. [...] [C]sak gyökeres személyi, szellemi és sportpolitikai rendszerváltozás révén lehet elérni a keresztény és nemzeti szellemű [...] labdarúgószövetséget.”

¹ A kormány felfüggesztette az MLSZ és a JT önkormányzatát. Nemzeti Sport, 1939. június 20. 1.

A szövetség autonómiájának felfüggesztését követően Gidófalvy ugyan elvileg egy négytagú tanáccsal közösen látta el a Magyar Labdarúgók Szövetsége (MLSZ) irányítását, valójában azonban a tanács csak formális szerepet töltött be, így a miniszteri biztos gyakorlatilag teljhatalmat kapott a futballélet átalakítására a „keresztény-nemzetibb”, vagyis a kormánypolitika jobbratulódásához illeszkedő, a társadalom felülről irányított átformálásának, a javak „közövel-vonalzóval” való elosztásának programja jegyében.

A következőkben kísérletet teszek annak bemutatására, ki volt Gidófalvy Pál, hogyan válhatott az egykori hódmezővásárhelyi jogász a magyar labdarúgás mindenható urává, és milyen elemekből épült fel programja, az úgynevezett „új szellem” meghonosításának kísérlete. Bár a sportsajtó által messiásként ünnevelt Gidófalvy alig egy évvel azután, hogy az autonómiáját – legalábbis papíron – visszanyert futballszövetség elnökévé választották, 1942. november 7-én gyanús kiadásai és feltételezett pénzügyi visszaélései következtében távozni kényszerült az MLSZ éléről, rövid ideig tartó regnálása alatt is mélyreható változások zajlottak le magyarországi labdarúgó életben. Ezen tanulmány keretei között nincs lehetőségem rá, hogy Gidófalvy MLSZ-vezetői tevékenységének minden aspektusát áttekintsem, így csak az átalakítások legjellemzőbb elemeire szorítkozom.

A hatalomátvétel

1938. április 8-án Darányi Kálmán miniszterelnök és Mikecz Ödön igazságügy-miniszter benyújtotta a képviselőháznak *A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról* című törvényjavaslatot. A szakirodalom által leginkább első zsidótörvényként emlegetett jogszabály 20%-ban maximálta az üzleti és kereskedelmi alkalmazottak, illetve az ügyvédi, orvosi, mérnöki és orvosi kamarák izraelita vallású – vagy csak 1919. augusztus 1-je után kikeresztelkedett – tagjainak arányát. A törvénytervezet körüli hosszadalmas vita következtében kihirdetésére csak május 29-én, Imrédy Béla miniszterelnökségének első napjaiban került sor, ám a közvélemény már áprilistól nagy érdeklődéssel figyelte a fejleményeket.² A polgári jogegyenlőség elvén súlyos – talán egyenesen végzetes – sérelmet ejtő 1938. évi XV. törvénycikk a magyar futballszövetségben is lavinát indított el.

Zsarnóczay János, a Budapesti Labdarúgók Alsövetségének (BLASZ) az MLSZ vezetését évek óta kritizáló, annak „nemzetietlenségét” rendszeresen hangoztató elnöke 1938. áprilisában az alsövetség elnökségének azonnali lemondását követelte, és bár a szervezet összeállítása a bajnokság zavartalan befejezése érdekében változatlan maradt, az erről tárgyaló ülés a következő nyilatkozatot adta ki:

„A BLASz elnöksége [...] Zsarnóczay János elnök javaslatára foglalkozott a törvényhozás előtt fekvő »Társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának

² Az első zsidótörvényről bővebben lásd Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet.* Bp. 2001. 135–142.

hatályosabb biztosításáról» szóló törvényjavaslat kapcsán teendő intézkedések[kel]. [...] Az alszövetség elnöksége [...] szükségesnek tartja, hogy a törvényjavaslat szellemében az abban megnyilvánuló elgondolás legmesszemenőbb honorálásával kellő előkészítés alapján történjenek meg az átalakítások.»³

Az alszövetség átalakításának – vagyis „zsidótlanításának” – előkészítésére felállított bizottságban helyet kapott Nádas Ödön és Berta Sándor, az MLSZ két alelnöke is,⁴ Zsarnóczay azonban hajthatatlannak bizonyult. Kijelentette, hogy amennyiben nem távolítják el azonnal a zsidó tagokat a BLASZ tanácsából, visszaadja elnöki megbízását. Mivel az előkészítő bizottság nem tudott egyezsége jutni az elnökkel, így Zsarnóczay lemondott, helyére pedig vitéz Tóth András⁵ országgyűlési képviselőt kérték fel az alszövetség vezetésére.⁶

A készülöben lévő első zsidótörvény értelmében történő átalakításokra az MLSZ is hajlandónak mutatkozott. A szövetség a BLASZ-hoz hasonlóan április végén előirányozta tanácsának és adminisztrációs személyzetének „új szempontok szerinti kiválogatását”,⁷ amit a bajnokság végeztével, 1938 júliusában tervezett napirendre tűzni.⁸ Usetty Béla országgyűlési képviselő, a futballszövetség, valamint a Ferencvárosi Torna Club elnöke egyeztetéseket folytatott az alszövetségekkel, amelyek elfogadták Usetty vezető szerepét a nyári átszervezésekben, az elnök ugyanakkor ígéretet tett rá, hogy azok „a legkisebb sérelem nélkül” valósulnak meg.⁹ Mint kiderült, Usetty leginkább az időhúzásra játszott, amihez kapóra jött neki a magyar válogatott világbajnoki menetelése, ezüstérme és a Toldi Géza döntőbeli pihentetése körüli sajtófelhajtás,¹⁰ illetve a magyar és a román futballszövetség nézeteltérése, így a tanács összetételét módosító közgyűlést októberre halasztották.¹¹

A *Magyarság* az októberi tisztújító közgyűlés előtt bizalmatlanságának adott hangot, kijelentve, hogy az MLSZ „zsidó üzleti célokat szolgál”, mivel számításuk szerint a szövetség tagjainak több, mint 50%-a zsidó, amely „az MLSZ-ben lévő díszkeresztények egy részét

³ „Gleichschaltoló” bizottságot választott az amatőr futballszövetség. *Ujság*, 1938. április 28. 15.

⁴ Uo.

⁵ Megjegyzendő, hogy a jobboldali mozgalmakban, elsősorban a Frontharcos Szövetségben szerepet vállaló vitéz Tóth András ugyanebben az időben a Filmkamara felállításában és a kamarán keresztül az első zsidótörvény végrehajtásában is fontos szerepet játszott. *Sándor Tibor: Örségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944.* Bp. 1997. 16–18.

⁶ Vitéz Tóth András lesz az amatőr futballszövetség elnöke. *Ujság*, 1938. április 30. 13.

⁷ „Gleichschaltoló” bizottságot választott az amatőr futballszövetség. *Ujság*, 1938. április 28. 15.

⁸ Júliusban szervezik át a futballszövetséget. *Ujság*, 1938. május 11. 13.; Usetty Béla kívánságának megfelelően alakítják át a futballszövetségek vezetőségét. 8 Órai *Ujság*, 1938. május 12. 11.

⁹ Az átalakulás. *Népszava*, 1938. május 12. 9.

¹⁰ *Andreides Gábor*: 1938. A párizsi ezüst, avagy a döntő, amelyben a tanítvány legyőzte mesterét. Bp. 2013. 79–95.

¹¹ Fontos személyi változások lesznek a labdarúgó vezérkarban. *Nemzeti Sport*, 1938. augusztus 25. 4.

kénye-kedve szerint mozgatja és szavaztatja”. A szélsőjobboldali lap a továbbiakban megalapította, hogy „alkotmányos úton semmi módon nem lehet megbuktatni a fodori vezérkart”,¹² és követelte, hogy nevezzenek ki az MLSZ élére kormánybiztost, aki „újjáépíti keresztény nemzeti alapon a magyar labdarúgást”.¹³

A futballszövetségi választásokat végül október 22-én rendezték meg, minek során Gidófalvy Pál, a Délmagyarországi Labdarúgók Alsözetségének (DLASZ) elnöke hosszasan bírálta az MLSZ vezetését, Játékvezetői Testületének elnökét, Ries Istvánt szociáldemokrata agitátornak nevezte, sürgette, hogy „az MLSZ egész ügyvitelében a nemzeti és keresztény gondolat legyen az uralkodó”, illetve kijelentette, hogy „ki kell seperni kíméletlenül azt a szellemet, amely eddig kizsákmányolója volt a magyar futballnak”.¹⁴

A tanács azonban Usetty „zsidótlánításokat” halogató politikáját támogatta, Gidófalvyt pedig nem választotta be az országos elnökségbe, több izraelita sportvezetőt, mint Nagy Marcellt vagy Halász Ernőt, viszont igen.¹⁵ Bár a szélsőjobboldali lapok korábban sem kímélték a szövetséget, a számukra kudarcra végződő választást követően még gyakrabban és hevesebben szidalmazták az MLSZ-t, Usetty Bélát „díszkereszténynek”,¹⁶ a szerintük az eseményeket a háttérből irányító Fodor Henriket, Langfelder Ferencet, Fischer Mórt és Faragó Lajost pedig „gettótlánításoknak” nevezve.¹⁷

Gidófalvy sem nyugodott bele a tanács általi leszavazásába, decemberben javaslatot tett rá, hogy a vezetése alatt működő DLASZ példájára – amely az elsők között zárta ki sorai-
ból a zsidó sportvezetőket – az MLSZ-ben is kerüljön sor a „zsidótlánításra”.¹⁸ A DLASZ-elnök mindent elkövetett, hogy a neve és magyar futball „keresztény-nemzetiesítési” programja minél inkább összeforrjon: rendszeresen nyilatkozott akár a labdarúgás nemzeti célja, akár a szélsőjobboldali sportelképzelésekben az 1920-as évek óta kiemelt helyen kezelt amatőrizmus

¹² Fodor Henrik az MTK zsidó származású intézője volt a két világháború között, aki elsőszámú közellenségnek számított a szélsőjobboldali sajtóban. Az idézetet lásd: Zsidó üzleti célokot szolgál a magyar labdarúgósport. Magyarország, 1938. október 13. 12.

¹³ Uo.

¹⁴ A DLASZ elnöke az MLSZ közgyűlésén újból követelte [...]. Magyarország, 1938. október 25. 12.; Simán folyt le az MLSZ szombati közgyűlése. Pesti Napló, 1938. október 23. 24.

¹⁵ A lap szerint „Gidófalvy Pál dr-t [...] bátor kiállása, nemzeti szocialista érzelmei és meggyőződése miatt, azért, mert merészen, de sportemberhez méltó önmérséklettel hitet tett a keresztény gondolat mellett, kihagyták az országos elnökségből.” A DLASZ elnöke az MLSZ közgyűlésén újból követelte... Magyarország, 1938. október 25. 12.

¹⁶ Egy cikkben például felszólították az elnököt, illetve az MLSZ vezérkarát, hogy „kotródjanak a magyar közéletből”. A szeptember cseh–magyar labdarúgó mérkőzés ügyének botránja a bíróság előtt. Uj Magyarország, 1939. március 5. 18.

¹⁷ Szűnjék meg a zsidó futball-diktatúra! Magyarország, 1938. október 26. 12.

¹⁸ Érdemes megfigyelni, hogy míg a lap egyik bekezdésében a zsidóság számarányának „igazságos” leszállításáról beszél, addig máshol Gidófalvy *numerus nullus*ra vonatkozó terveit élteti. Keresztény és nemzeti alapon szervezkedik a déli labdarúgószövetség. Uj Magyarország, 1938. december 17. 11.; Nemzeti és keresztény alapokra helyezkedik a DLASZ. Kecskeméti Közlöny, 1939. január 8. 11.

védelme,¹⁹ akár a visszacsatolt felvidéki sportélet ügyében.²⁰ A hódmezővásárhelyi tanácsnoki feladatokat is ellátó Gidófalvy megalakulása után csatlakozott a Magyar Élet Pártja (MÉP) helyi szervezetéhez is, és gyűlésein elmondott beszédeivel tovább építette (sport)politikai imázsát.²¹

1939 februárjában napvilágot láttak a hírek, miszerint „felsőbb körökben nincsenek megelégedve a szövetség elnökének, dr. Usetty Bélának a működésével és a magyar labdarúgást új alapokon akarják megszervezni”,²² illetve az Országos Testnevelési Tanács (OTT) vizsgálatot kezdeményezett a szövetség ellen a felvidéki egyesületek bajnokságba való integrálása és a zsidó vezetőségi tagok magas aránya miatt.²³ A folyamatos támadások következtében Usetty márciusban lemondott ügyvezetői feladatairól, ám elnöki – reprezentatív – tisztségét megtartotta.²⁴

Személye azonban nem csak sportvezetői tevékenysége – vagy tétlensége – miatt volt egyre kényelmetlenebb a magyar sportirányítás és végső soron a kormány számára. A korábban a Nemzeti Egység Pártja színeiben 1935-ben mandátumot szerző politikus egyike volt ugyanis azon 62 képviselőnek, akik 1938 novemberében Imrédy Béla diktatórikus törekvéseire válaszul kiléptek a kormánypártból, majd segítségükkel a képviselőház egy ügyrendi kérdésben leszavazta a kormányt.²⁵ Az 1939-es választások előtt Usetty Zsitvay Tiborral együtt megalapította a Keresztény Nemzeti Függetlenségi Pártot (KNFP), mely Budapesten több kerületben jelöltet állított a kormánypárttal szemben.²⁶ Választási beszédében ígéretet tett a keresztény eszmék védelmére, és erőteljesen bírálta mind a szélsőjobboldali pártokat, mind a kormány zsidóellenes intézkedéseit, ami összecseng MLSZ-elnökként tett lépéseivel.²⁷ A választásokon végül az újonnan alakult párt mindenhol komoly vereséget szenvedett a MÉP-től, így sem Usetty, sem párttársai nem kerültek be a parlamentbe.²⁸

¹⁹ Hírek a DLASZ-ból. Makói Ujság, 1939. február 18. 4.

²⁰ Felvidéki arcképcsarnok (képek a felvidéki értekezletről). Nemzeti Sport, 1939. január 16. 4.

²¹ Történelmi hírek. Ceglédi Függetlenség, 1939. április 30. 2.; Két MÉP-jelölt harca egymás ellen. Magyar Nemzet, 1939. május 18. 5.

²² Az Országos Testnevelési Tanács felül akarja vizsgáltatni az MLSZ ügyvezetését és hozzáértését? Magyar Nemzet, 1939. február 10. 12.

²³ Már a Felvidéket is fel akarják vonultatni az MLSZ ellen. Magyar Nemzet, 1939. február 11. 12.; Az OTT szorosabb kapcsolatot keres a labdarúgó sporttal? 1939. március 4. 12.

²⁴ Új ügyvezetője van a futballszövetségnek... Nemzeti Sport, 1939. március 16. 5.; Usetty nem mondott le. Magyar Nemzet, 1939. március 17. 12.; A Magyar Labdarúgók Szövetsége nyilvános értekezleten... 1939. április 20. 12.

²⁵ Sipos Péter: Imrédy Béla a magyar politikai életben. In: Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk. Uő. Bp. 1999. 11–62. 20–21. – A kilépők teljes névsorát lásd: Kedd estig hatvanhárom képviselő lépett ki a nemzeti egység pártjából. Magyar Nemzet, 1938. november 23. 1–4.

²⁶ A Ház mai ülésén bemutatkozott az új Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt. Kecskeméti Közlöny, 1939. március 10. 1.; Ki hol lép fel a választásokon. Magyar Nemzet, 1939. május 5. 2.; Ignác Károly: Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945. 2013 70–72.

²⁷ Usety a gyűlölködő keresztények ellen. Magyar Nemzet, 1939. május 9. 4.; Usetty Béla erősen bírálta a kormányt. 1939. május 12.; „Teleki Pál és Keresztes-Fischer beszédeiből minisztertársaik is tanulhatnak”. 1939. május 17. 5.

²⁸ Az országos titkos szavazás eredménye... Magyar Nemzet, 1939. május 31. 1–7. Usetty Béla ferencvárosi

Usetty Béla kilépése a kormánypártból, valamint az ellene irányuló támadások kezdetének időpontja látványosan egybeesik, ami a *Magyar Nemzet*nek is felkeltette a figyelmét. Mint írják, „amíg Usetty Béla a MÉP tagja volt, addig rendületlenül bírta a kormánykörök bizalmát, ő volt a legkiválóbb futballszakértő és az ő nevéhez fűződtek a futballsikerek. Attól kezdve, azonban hogy Usetty Béla nem volt hajlandó szarvasgúnyát magára öltetni [...], egyszerre megindult ellene és az MLSZ ellen is a hajsza.”²⁹ A „hajsza” formálisan 1939 júniusában, Gidófalvy miniszteri biztossá történő kinevezésével ért véget, ám valószínűleg igaza volt a *Magyar Nemzet* szerzőjének, amikor kijelentette, Usetty „sorsa azon a napon pecsételődött meg, amelyen megszűnt országgyűlési képviselő lenni”.³⁰ Ha korábban nem, addigra az országos sportirányítás, valamint a politikai elit sportot szívügyének tekintő tagjai számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a hazai futballélet zsidótörvény(ek) szellemében történő átalakítását Usetty nem hajlandó levezényelni, a kormánypárthoz pedig nem kíván lojális maradni. Mire elmozdítására sor került, kihirdették *A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról* címet viselő, úgynevezett második zsidótörvényt (1939. május 5., 1939. évi IV. törvénycikk), amely már faji alapon határozta meg, kit tekintenek zsidónak. Eszerint zsidónak minősült, akinek legalább az egyik szülője, vagy két nagyszülője izraelita vallású volt, a törvény rendelkezéseinek értelmében pedig zsidók nem lehettek lapszerkesztők, színházigazgatók, közép- és szakiskolai tanárok, állami, törvényhatósági, községi vagy köztisztviselői tisztviselők – ami a futballszövetségi tisztségeket is magában foglalta –, az orvosi, ügyvédi, mérnöki, színházi, filmművészeti és sajtókamarák zsidó tagjainak arányát 6%-ra kívánták csökkenteni, továbbá a törvény 12%-os arányt szabott meg az ipari és kereskedelmi tisztviselők, egyéb értelmiségi foglalkozások, illetve az egyesületek, érdekképviselések és alapítványok esetében.³¹ Értelemszerűen az egyesületekre vonatkozó szabályozás hatálya alá estek a sportklubok is, aminek a törvényben megfogalmazottaknál is szigorúbb érvényesítése az újonnan kinevezett miniszteri biztos első feladata lett.

Gidófalvy Pál

Ahhoz, hogy tisztábban lássuk miniszteri biztosi, majd az azt követő, MLSZ-elnöki

népszerűségére utal, hogy veresége ellenére jóval a KNFP átlaga feletti eredményt ért el a IX. kerületben. *Ignác K.*: Budapest választ i. m. 147.

²⁹ A frázisokat már hallottuk, várjuk a sportprogramot! *Magyar Nemzet*, 1939. június 23. 12.

³⁰ Mindenki kíváncsian várja a rendszerváltozás eredményét labdarúgósportunkban. *Magyar Nemzet*, 1939. június 21. 12. Usetty Gidófalvy kinevezésére „válaszul” lemondott az OTT-tagságáról. *Sarusi Kiss Béla – Szegedi Péter: „Zsidómentesen, újjászületve...”* Őrségváltás a magyar labdarúgásban (1939–1944). *Múlt és Jövő* 17. (2004) 3. sz. 82.

³¹ Az 1939. évi IV. tc. 5., 17. és 19. §-a, vagyis a köztisztviselőket, alkalmazottakat és egyesületeket érintő részek vonatkoztak a zsidóság sportbeli arányára. Lásd 1939. évi IV. törvénycikk. A zsidók gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. In: *Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek*. Bp. 1922. 129–148.; *Papp Gábor: Törekvés, Egyetértés, Testvériség: kísérlet sport és hatalom viszonyának elemzésére*. Sic Itur ad Astra. 21. (2011) 62. sz. 96.; *Gyurgyák J.: A zsidókérdés Magyarországon* i. m. 145–158.; *Sarusi Kiss B. – Szegedi P.: „Zsidómentesen, újjászületve...”* i. m. 77–96.

tevékenységének mozgatórugóit, érdemes kitérni Gidófalvy korai szerepére a sportéletben, illetve arra, miként jutott a magyar futball vezető pozíciójába. A Hódmezővásárhelyi Torna és Vívó Egylet (HTVE) egykori vezetője ugyanis egyáltalán nem csak a „zsidótlantást” szolgáiban végrehajtó, parancsokat teljesítő, sportszövetségi báb volt. Az általa meghonosított – vagyis inkább meghonosítani kívánt – „új szellem” szinte valamennyi eleme feltűnik korai sportvezetői és közéleti karrierje során is, amelyek aztán jól illeszkedtek az 1930-as és 1940-es évek magyar sportpolitikájához. Bár később, népbírósi pere alatt – nyilvánvaló okokból – tagadta ideológiai elkötelezettségét, és kizárólag felsőbb utasítást teljesítő hivatalnokként igyekezett feltüntetni magát az ügyben,³² már az 1930-as évek második felétől világosan látszik, hogy személye biztosítékot jelentett az MLSZ zsidótlantására és „hazafias”, „nemzeti” jellegének előtérbe állítására, illetve a sportág amatőr szellemének erősítésére is.³³

Gidófalvy Pál 1900-ban a Kolozs vármegyei Bolgártelkén született, majd 1920 után Magyarországra települt, és Szegeden végezte jogi tanulmányait, ahol az egykori Kolozsvári Egyetemi Atlétikai Club, a trianoni országterületre Kitartás néven áttelepült klub elnöki tisztjét látta el. 1924-től Hódmezővásárhelyen élt, 1927-től városi tanácsnokként is szolgált,³⁴ és 1930–1931 között a *Hódmezővásárhelyi Leventét* szerkesztette, 1926-tól főispáni titkári állást vállalt, majd pedig ezt 1939-ben a MÉP Dél-Pest vármegyei titkári pozíciójára cserélte fel.³⁵ A húszas évek végétől szervezőkészségével fokozatosan Vásárhely egyik legfontosabb sportvezetőjévé nőtte ki magát, szerepet vállalt a HTVE vezetőségében, majd 1931-től a klub ügyvezető elnöke lett.³⁶

Befolyása a sportpolitikában igazán akkor növekedett meg, amikor 1934-ben átvette a *Délvidéki Sport* szerkesztését, amely szinte azonnal a vidéki klubok szócsövénévé vált, illetve hangoztatta, hogy a „sport a nemzeti fejlődésnek és fajmegőrzésnek egyik legkülönb eszköze”.³⁷ A lap 1934 nyaratól rendszeresen bírálta a Délmagyarországi Labdarúgók Alsövetsége elnökének, Tóth Gyulának a tevékenységét, sőt 1935-re alkalmatlannak nevezte a helyi futballélet irányítására.³⁸

Ugyan Gidófalvy gondosan ügyelt rá, hogy 1934. nyári első, sajtópert is maga után vonó támadását követően ne adja a nevét több hasonló cikkhez, felelős szerkesztőként nyilvánvalóan komoly befolyása volt a sportlap írásainak témájára és hangvételére. 1935 szeptemberében,

³² Budapest Főváros Levéltára XXV.1.a. 2198/1946. A jogszolgáltatás területi szervei (1945–2009). Budapesti Népbírósi iratok (1945–1949). Büntetőperes iratok. Gidófalvy Pál (a továbbiakban BFL XXV.1.a. 21/98/1946.) 257–282. Gidófalvy Pál fellebbezései a Népbírósihoz.

³³ Vö. *Sarusi Kiss B. – Szegedi P.: „Zsidómentesen, újjászületve...”* i. m. 77–96.

³⁴ Nem volt magyar állampolgár és nem volt doktor... *Társadalmunk*, 1936. július 17. 9.

³⁵ BFL XXV.1.a. 2198/1946. 59–62. Gidófalvy Pál vallomása.

³⁶ Ragyogó siker jegyében folyt le... *Vásárhelyi Friss Ujság*, 1930. július 29. 1–3.

³⁷ *Hírek. Délvidéki Sport*, 1934. április 16. 1.

³⁸ és Tóth Gyula alsövetségi elnök a szombati rendkívüli közgyűlésen ismét bebizonyította, hogy nem alkalmas az alsövetség élére! *Délvidéki Sport*, 1935. április 15. 2–3.; Még mindig elnöke a DLASZ-nak dr. Tóth Gyula?!? 1935. május 27. 2–3.

Tóth Gyula halála után maga a *Délvidéki Sport* vetette fel Gidófalvynak mint leendő elnöknek a nevét. A lap – későbbi MLSZ-elnöki és hatósági biztosi kultuszához hasonlóan – a sportélet hazafias és nemzeti szellemének egyetlen lehetséges megmentőjeként mutatta be felelős szerkesztőjét. Október végén Gidófalvy meg is kapta a lapja által megelőlegezett tisztséget.³⁹

Gidófalvyt egész pályafutása alatt körülengték a kisebb-nagyobb botrányok. Alig vette át a DLASZ vezetését, a szegedi egyesületek bizalmatlansági indítványt nyújtottak be ellene, majd egy hódmezővásárhelyi törvényhatósági bizottsági tag feljelentette sikkasztás gyanúja, valamint doktori címének jogosulatlan használata miatt. Ugyan a pénzügyekkel kapcsolatos vádpontok alól felmentették, hasonló esetek rendszeresen felmerültek sportvezetői és közéleti pályafutása során.⁴⁰ Az eljárásról tudósító *Társadalmunk* Gidófalvyt antiszemitanak nevezte és az ő számlájára írta, hogy a kormánypárt az 1935-ös választásokon komoly vereséget szenvedett Hódmezővárashelyen, személye tehát már ebben az időszakban is megosztónak bizonyult.⁴¹

1936-tól a későbbi „új szellemhez” hasonló váltás észlelhető az MLSZ közgyűléseiről fennmaradt DLASZ-jelentésekben. A főleg szakmai és gazdasági témájú sportkérdésekkel foglalkozó alszövetségi jelentések mellett a dél-magyarországi volt az egyetlen alszövetség, amely a futballt nyíltan összekapcsolta a politikával, a nemzetneveléssel és a „magyar faj” befolyásának erősítésével.⁴² Ennek megfelelően 1938-ig Gidófalvy is többször szólalt fel az MLSZ tanácsában Usettyt bírálva és a futballélet elüzletiesedett szellemiségének, zsidó túlsúlyának veszedelmességét hangoztatva,⁴³ valamint a *Magyarság* is benne látta a szövetségben belül működő „zsidó klikk” megtörésére legalkalmasabb személyt, egyenesen – elismerésnek szánva – nemzetiszocialistaként jellemezve a DLASZ elnökét.⁴⁴

A déli alszövetség 1939-ben bejelentette, hogy a tavaszi idénytől kezdve csak keresztény sportvezetők lehetnek tagjai, amivel elébe ment az országos sportélet ekkor még csak elképzelések szintjén létező „zsidótlánításának”.⁴⁵ Valószínűleg ez a lépés volt az, ami felkeltette az OTT érdeklődését is Gidófalvy iránt, tavasszal pedig ennek apropóján a Testnevelési Tanács képviselőjében Misángyi Ottó és Pluhár István is meglátogatta a kerületet, ahol egyeztetéseket

³⁹ Újabb játék a DLASZ körül. Délmagyarország, 1934. december 5. 15.; Hírek. Délvidéki Sport, 1935. október 21. 2.

⁴⁰ Nem volt magyar állampolgár és nem volt doktor... *Társadalmunk*, 1936. július 17. 9.; Feltűnő döntés Gidófalvy főispáni titkár fegyelmi ügyében. *Az Est*, 1936. augusztus 30. 15.

⁴¹ Nem volt magyar állampolgár és nem volt doktor... *Társadalmunk*, 1936. július 17. 9.

⁴² Például: „a cél mindig ugyanaz maradt: az amatőr-labdarúgósporthoz legintenzívebb propagálása és ezen keresztül a magyar ifjúság testi-lelki nevelése, megerősítése és a legszentebb nemzeti gondolat megvalósításának szolgálatába állítása. [...] Hitünk és szent meggyőződésünk, hogy a délvidéki amatőr-labdarúgósporthoz oltárán bemutatott annyi áldozat mihamarabb meghozza mindannyiunk szívbeli vágyának beteljesülését: a magyar életnek, s vele együtt a magyar amatőr-labdarúgósporthoz hajnalhasadását.” A Magyar Labdarúgók Szövetsége országos tanácsának 1935/36. évi jelentése a szövetségnek 1936. október hó 24-én tartandó XXXV. évi rendes közgyűléséhez. Szerk. Kenyeres Árpád. Bp. 1936. 96–105.

⁴³ BFL XXV.1.a. 2198/1946. 26–27. Ries István tanúvallomása Gidófalvy Pál és László András népbírói perében.; Zsarnóczay János ma estére értekezletre hívta össze... 8 Órai Ujság, 1938. május 1. 13.

⁴⁴ A DLASZ elnöke az MLSZ közgyűlésén újból követelte... *Magyarság*, 1938. október 25. 12.

⁴⁵ Nemzeti és keresztény alapokra helyezkedik a DLASZ. *Kecskeméti Közlöny*, 1939. január 8. 11.

folytattak a DLASZ vezetőjével.⁴⁶

Közeledve a hatalomváltáshoz érdemes kitérni Usetty Béla és Gidófalvy Pál 1930-as évek végi (sport)politikai pályafutására és az általuk képviselt eszmékre, amelyek éles ellentétei egymásnak. Míg Usetty nyíltan elutasította a magyar labdarúgás zsidótörvények szellemében történő átalakítását, és a kormánypárttal egyre inkább szembehelyezkedett, Gidófalvy antiszemizmusa, sportszemlélete és nemzetpolitikai nézetei mindjobban egymásra találtak az OTT, valamint a magyar kormány sportpolitikai felfogásával. Mire Usetty bukása hivatalossá vált, Gidófalvy a DLASZ elnökeként az OTT előtt bebizonyította, hogy a futballélet „zsidótlánításának” feladatára a lehető legalkalmasabb személy, aki a labdarúgás „keresztény-nemzetítését” nemcsak alaposan, de elég „kreatívan”, a jogi és sportszövetségi szabályzásokat időnként rugalmasan értelmezve képes végrehajtani.

A „zsidótlánítás”

A Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter kérésére Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter által az MLSZ élére 1939. június 20-án kinevezett Gidófalvy első feladata a magyar futball „zsidótlánítása” volt, az egykori hódmezővásárhelyi sportvezető pedig a tőle korábban megszokott lendülettel látott munkához.⁴⁷ Gidófalvynak tisztségét az OTT négyes bizottságának tagjaival, név szerint Misángyi Ottóval, Pluhár Istvánnal, Prém Lóránddal és Arató Gézával együtt kellett ellátnia, azonban az OTT négyese inkább csak ellenőrző és tanácsadó szerepet töltött be a miniszteri biztos mellett. A futballszövetség autonómiájának felfüggesztéséről szinte minden lap beszámolt; a jobboldali–szélsőjobboldali sajtó örömeinek és Gidófalvyval kapcsolatos reményeinek adott hangot, míg más kiadványok inkább a tartózkodó udvariasság kötelező köreit futották. A miniszteri biztos a hivatalos közlemény mellett több nyilatkozatában igyekezett tudatni a sporttársadalommal kinevezésének célját. A lelkesen tudósító *Esti Ujságnak* adott interjújában kijelentette:

„[M]unkámban, amely immár a mai napon megkezdődött, semmilyen más szempont nem fog vezetni, mint a százszázalékos nemzeti és keresztény szempontok. Teljes jobbrafordulást jelent ez, és semmilyen megalkuvást ezzel az elvvel nem fogok eltűrni a szövetség életében. Munkámban a nemzeti és keresztény gondolatok mellett a faj- és honvédelem gondolata vezérel, amelytől sem egyesületi, sem egyéni érdek nem fog tudni eltéríteni.”⁴⁸

⁴⁶ Az Országos Testnevelési Tanács küldöttei városunkban. Csonkamagyarország, 1939. április 23. 1.

⁴⁷ A magyar futball a „zsidótlánításáról” bővebben lásd *Sarusi Kiss B. – Szegedi P.: „Zsidómentesen, újjászületve...”* i. m. 77–96.

⁴⁸ A „halottakat” is feltámasztotta az új idők szellője az MLSZ-ben. *Esti Ujság*, 1939. június 22. 10.

Az MLSZ közleményével összevetve érdemes azonban kiemelni, hogy az egy oldalt kitevő interjúnak egyetlen szava sem említi a futball „keresztény-nemzetiesítésén” túli sportszakmai szempontokat. A Gidófalvy működését már a kezdetektől élesen bíráló *Népszava* is erre mutat rá, amikor megjegyzi, „az MLSZ miniszteri biztosa elég sűrűn nyilatkozik és sehogy sem akar a politikai jelszavaktól közelebb jutni a sportproblémákhoz”.⁴⁹

Mint korábban olvashattuk, Gidófalvy és emberei a zsidóság „futballbeli” arányát 50% fölére becsülték – vagy legalábbis ezt hirdették. Ezt az adatot veszi át később Hegedüs István is 1942-ben kiadott, *Őrségváltás* című kötetében, amelyben megismétli és kibővíti a Gidófalvyék által hangoztatott érveket, miszerint a hazai labdarúgás „elzsidósodott”, és a keresztény érdekeket ellehetetlenítette a „faji összetartozásból fakadó támogatás”.⁵⁰

Ahogy Hegedüs írása, úgy a fejezet elején idézett szöveg is jól felvázolja a korabeli futballirányítás narratíváját, mely szerint a labdarúgás „zsidó szellemiségű” működése fokozatosan a keresztény–nemzeti értékek kivészéséhez, majd ennek következtében a színvonal eséséhez vezetett, tehát a sikerekhez vezető úton az első állomás a sportélet „zsidótlanítása” kell, hogy legyen, majd ezután következhet eszmerendszerének átformálása. Ennek az átszervezésnek a végcélja a sportág nemzeti, keresztény és lovagias szellemének kialakítása volt, ahol a vidéki és főleg az amatőr sportot örvend majd a legnagyobb presztízsnak. Tehát terv szerint a futballt épp az ellenkezője fogja jellemezni mindannak, amit a korszakban a zsidósághoz kapcsoltak.

Bár az OTT már 1938 végén megtiltotta, hogy olaszországi és németországi sporteseményeken zsidó versenyző képviselje a nemzeti színeket, valamint a klubcsapatokkal sem utazhattak ezekbe az államokba, a hazai futballéletben csak a miniszteri biztos működésével vette kezdetét a zsidóság szerepvállalásának nagymértékű korlátozása. Az „árjásítás” szakaszait Sarusi Kiss Béla és Szegedi Péter kutatásai alapján öt egymásra épülő lépés alapján csoportosíthatjuk: 1. a zsidóság sportfoglalkozásokból történő kirekesztése,⁵¹ 2. a sportági szakszövetségekből való kiszorításuk, 3. kizárásuk az egyesületek vezetéséből, 4. sportolástól, klubtagságtól való eltávolításuk, 5. száműzésük a lelátókról és a sportlétesítményekből.⁵²

Az MLSZ autonómiájának felfüggesztése után rövidesen a szövetség alá tartozó többi szervezet élére is Gidófalvy emberei kerültek, ilyen volt a Játékvezetői Testület vezetésével megbízott Gálffy Endre és a BLASZ első embere, Zsarnóczay János is.⁵³ A zsidó származású tagokat szűk egy hónap leforgása alatt kiszorították a labdarúgó-szövetségből, illetve nem sokkal később a Játékvezetői Testületből,⁵⁴ tehát lényegében a felsorolás harmadik eleme, a klubel-

⁴⁹ Az MLSZ miniszteri biztosa elég sűrűn nyilatkozik... *Népszava*, 1939. július 6. 9.

⁵⁰ *Hegedüs István: Őrségváltás*. Bp. 1942. 495–500.

⁵¹ 1939-ben a belügyminisztérium rendeletben írta elő, hogy sportoktatási engedély csak olyan személynek adható ki, aki „nemzethűség szempontjából kifogás alá nem esik”, az 1939. évi IV. tc. hatálya alá tartozás pedig kizáró oknak minősült. Lásd A m. kir. belügyminiszternek 57.037/1939. B. M. számú rendelete. A nyilvános, keresetszerű sportoktatás hatósági engedélyezésének szabályozása. *Belügyi Közlöny*, 44. (1939) 47. sz. 1317–1319.

⁵² *Sarusi Kiss B. – Szegedi P.: „Zsidómentesen, újjászülve...”* i. m. 84–93.

⁵³ Uo. 81.; Itt a labdarúgás új vezérkara! *Nemzeti Sport*, 1939. június 23. 3.

⁵⁴ BFL XXV.1.a. 2198/1946. 71–74. Mándik Béla tanúvallomása Gidófalvy Pál és László András népbírói

nökségek „megtisztítása” volt az, ami az új vezetésnek az első komolyabb akadályt jelentette. A második zsidótörvény ugyanis az egyesületekre vonatkozóan 12%-os arányszámot írt elő, azonban egyértelmű volt, hogy Gidófalvyék terveiben soha nem szerepelt semmiféle arányosítás, csak a „százszázalékos nemzeti és keresztény” futballélet létrehozása.⁵⁵

A labdarúgás „megtisztításához” kiindulásként az MLSZ-nek meg kellett akadályoznia a zsidók bekerülését az egyesületi vezetőségekbe, majd a csapatok zsidó intézőit is eltávolították pozícióikból. A zsidó tagokkal rendelkező klubok egy része igyekezett keresztény vagy legalább kikeresztelkedett személyeket ültetni a vezetőségbe, mint történt ez a Kispestben, a III. kerületi Torna és Vívó Egyletben (TVE) és a debreceni Bocskaiában.⁵⁶ Az átalakításhoz általában elegendő volt egy-egy jó helyen megjelenő cikk – ebben a *Magyarság* járt az élen –, ahol a szerzők bíralták a kiszemelt klub zsidó kötődéseit, esetleg maga a miniszteri biztos hívta fel a figyelmet a vezetőváltás szükségességére. Az eljárás sokszor hatásosnak bizonyult, azonban a döntően zsidó társadalmi bázisú vagy izraeliták által nagy arányban üzött szakmák egyesületei nem tudták elkerülni ellehetetlenülésüket vagy valamilyen indokkal történő feloszlásukat. Több budapesti és vidéki klub is erre a sorsra jutott, többek között a Terézvárosi Torna Club, a Debreceni Torna Egylet és a Debreceni Kereskedelmi Alkalmazottak Sport Egylete, valamint a legtöbb cionista sportegylet is,⁵⁷ de a Gidófalvy-éra leghíresebb áldozata a Magyar Testgyakorlók Köre, közismertebb nevén az MTK volt.

Az MTK társadalmi hátterét a harmincas-egyvenes évek fordulójára döntően zsidó bankárok és vállalatvezetők, illetve kisebb mértékben értelmiségiek adták, ennek következtében – illetve az MTK-nak a magyar sportéletben kiemelt helyének köszönhetően – ideális célpontot szolgáltatott a „keresztény-nemzetiesített” MLSZ számára, hogy példát statuáljon a (kvázi-)zsidó klubokkal szemben.⁵⁸ Az egyesület elleni támadások az MTK első osztályú profi futballklubja, a szélsőjobb oldali lapokban a „zsidóság elitcsapatának” nevezett Hungária ellen indultak meg.⁵⁹ A klub hanyatlását egyrészt a háború kitörését követően a külföldi túralehetőségek korlátozódása okozta, amit a jogszerűtlen eljárások, büntetések és bírói tévedések

perében.

⁵⁵ A „halottakat” is feltámasztotta az új idők szellője az MLSZ-ben. *Esti Ujság*, 1939. június 22. 10.

⁵⁶ *Sarusi Kiss B. – Szegedi P.: „Zsidómentesen, újjászületve...”* i. m. 86–91.; *Szegedi Péter: Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.* Bp. 2014. 204–212.

⁵⁷ *Szegedi Péter: Zsidók a debreceni sportegyesületekben. Múlt és Jövő* 12. (1999) 1. sz. 104–120. A magyarországi cionista klubok eltűnését maga Gidófalvy támasztja alá tárgyalása során, amikor példaként az 1940-ben működő zsidó csapatokra kizárólag frissen „hazatért” egyesületeket tud felsorolni, amelyeket még nyilvánvalóan nem volt idő feloszlanni, mivel alapszabályuk felülvizsgálata több időt vett igénybe. BFL XXV.1.a. 2198/1946. 333–348. Gidófalvy Pál levele a Népbírósághoz.

⁵⁸ Bővebben lásd *Bertalan Dávid: Keresztény vagy zsidó? A Ferencváros és az MTK társadalmi háttere a „labda elrúgásának” pillanatában.* Kézirat. 2016.1–11.; *Barát Bence: Futball, hatalom és társadalom Magyarországon a Horthy-korszakban. Az államilag irányított futball előzményei, kialakulása és működése a két világháború között.* PhD értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp. 2023. 74–148.

⁵⁹ Véglegesen rendezni kell a cégliga és a Hungária ügyét. *Uj Magyarság*, 1940. július 4. 8.

sorozata tetézett.⁶⁰ A pénzügyi gondok következtében – ekkor már 125 000 pengős tartozása volt az egyesületnek – a Hungária 1940. július 8-án feloszlott,⁶¹ így a sportvezetés célkeresztjében egyedül az amatőr MTK maradt.

A támadások hatására Brüll Alfréd lemondott elnöki pozíciójáról az anyaegyesületben, amely így 1940 októberében keresztény vezetőséget választott, klubelnöknek pedig Apponyi Györgyöt szavazták meg.⁶² A változtatások azonban nem elégítették ki az MLSZ-t, az MTK Gidófalvy és köre szemében a zsidóság szimbóluma volt, bárhogyan alakította is vezetőségét, ez nem változtatott. Arra hivatkozva, hogy az MTK „nem idomult hozzá a mai idők kihangsúlyozott nemzeti és keresztény szelleméhez”,⁶³ az 1941 áprilisában lejáró pályabérletet a főváros nem hosszabbította meg.⁶⁴ Mi több, Gidófalvy már 1940 júliusában levélben kérte az ekkor Budapest főpolgármesteri címét viselő Karafiáth Jenőt, hogy mivel a „Magyar Testgyakorlók Köre kimondottan zsidó sportegyesület, mint leány-egyesülete a napokban megszűnt Hungária FC is, ugyanilyen egyesület volt”, a Hungária úti pályát „egy arra érdemes, minden tekintetben alkalmas, kellő anyagi és társadalmi alappal és háttérrel rendelkező keresztény vezetés alatt álló sportegyesületnek” adja, illetve kiemelte, hogy az MTK semennyi pénzt nem fordított a felújításra, így a további használat nem illeti meg.⁶⁵

A Hungária úti pálya sorsa tehát a bérlet lejártának idejére már eldöntetett. A pálya visszavételét a februári, az MTK ügyeiben végzett gazdasági vizsgálat ruházta fel jogalappal, ami megállapította, hogy a sportlétesítmény karbantartását elhanyagolták, ez pedig megsértette a használati jogot átruházó szerződést.⁶⁶ A klub elleni támadássorozatot erősítette Gidófalvy *Magyarságnak* adott interjúja, amelyben azt állította, az MTK vezetői megfenyegették, hogy interpellálnak a képviselőházban, és tönkre fogják tenni őt, illetve kiemelte: „meggyőződésem, hogy rajtam keresztül a magyar labdarúgó sport nemzeti és keresztény irányba való átállítását akarják lehetetlenné tenni.”⁶⁷

Ekkor már kétség sem férhetett az MTK feloszlatásához és pályájának elvételéhez, szabad prédává téve a létesítményt a sportirányítás által támogatásban részesített sportszervezetek,

⁶⁰ Lásd *Sarusi Kiss B. – Szegedi P.*: „Zsidómentesen, újjászületve...” i. m. 87–89.; *Hírek a sportvilágból*. Ujság 1941. március 8. 8.

⁶¹ Uo. 88–89. Azonban a kérdés – nevezetesen, hogy Gidófalvy milyen mértékben volt irányítója a „zsidótlánításnak”, kiemelten a Hungária–MTK feloszlásának – megválaszolását maga elé célul kitűző tanulmány is inkább ködösít, amikor a klub feloszlása konkrét lépéseinek magyarázata következne.

⁶² Apponyi György gróf lett az MTK elnöke. *Nemzeti Sport*, 1940. szeptember 26. 1.

⁶³ A Hungária úti pálya ügye. *Magyar Nemzet*, 1941. március 13. 8.

⁶⁴ Mi lesz az MTK-pályával? *Ujság*, 1941. március 12. 8.

⁶⁵ Budapest Főváros Levéltára. IV. 1407.b. 2721/1911-VI. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok (1528–1992). Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára (1873–1929), (a továbbiakban: BFL IV. 1407.b. 2721/1911-VI.). Gidófalvy Pál levele Karafiáth Jenő m. kir. tanácsosnak. 1940. július 23.

⁶⁶ BFL IV. 1407.b. 2721/1911-VI. Budapest X. kerületének előjárója vizsgálata az MTK gazdasági ügyeiben. 1941. február 26.

⁶⁷ Már terrorizálnak a zsidók, hogy továbbra is vezető szerepet játszhassanak a labdarúgó sportban. *Magyarság*, 1941. április 1. 9.

elsősorban a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) és a leventemozgalom számára. A versenyből végül 1941 júliusában a MOVE került ki győztesen, de a pályakarbantartásról, mint a bérlet odaítélését érdemben befolyásoló tényezőről sokat elárul, hogy a stadion még 1943 májusában is az átvételkor meglévőhöz hasonló állapotban volt.⁶⁸

A magyar labdarúgás „árjásításának” informális része, amit a szabályok rugalmas értelmezésével, vagy másfajta nyomásgyakorlással, jogi kiskapuk kihasználásával értek el, 1941 végére lezajlott, ám ez csak azokat a klubokat érintette, amelyek nagyobb csoportokban tudtak tagjaik között zsidókat, az egyének sportlehetőségét nem tudta korlátozni. Ebben változást a következő év januárjában kiadott 239.000/1942-es számú VKM-rendelet hozott, amely előírta, hogy a harmadik zsidótörvény⁶⁹ hatálya alá eső személyek nem lehetnek tagjai sportegyesületnek, illetve az újonnan elkészítendő alapszabályok mellett a tagnévsort is be kell mutatni a belügyminiszternek.⁷⁰ A rendelet következtében az MTK-t, amely nem volt hajlandó – és valószínűleg nem is tudott volna – alkalmazkodni az új szabályozáshoz, előbb 1941 tavaszán kizárták a másodosztályból, majd 1942-ben feloszlatták, ahogy tették ezt több deklaráltan zsidó egyesülettel is.⁷¹ A futballélet „zsidótlanítása” 1944 májusára – tehát a német megszállás idejére – érte el utolsó szakaszát, amikor a sportesemények látogatásától is eltiltották a zsidónak minősülő személyeket.⁷²

A Cégliga megszüntetése és a vállalati csapatok felemelkedése

Előzmények

Az első világháború előtti évekre az MLSZ egyre inkább fenyegetve érezte saját (amatőr) eszméit a futballistákat álláslehetőséggel magukhoz csábító vállalati egyesületek részéről. A cégcapatok álamatőr működése ellehetetlenítésének, de legalábbis megnehezítésének céljából született az 1910-es évek elején az úgynevezett „gyári paragrafus”, amely kimondta, hogy az intézkedés hatálya alá tartozó egyletek – vagyis a vállalati klubok – számára csak akkor válik egy játékos igazolhatóvá, ha az már legalább egy éve a vállalat alkalmazásában áll. Az MLSZ átigazolási szabályaira válaszul alakult meg 1912. augusztus 13-án a Cégcapatok Labdarúgó Szövetsége (CLSZ), amely saját bajnoki sorozatot írt ki, és ugyan az MLSZ-szel való békés

⁶⁸ BFL IV. 1407.b. 2721/1911-VI. A MOVE Hungária úti pályájának iratai. 1943. május 31.

⁶⁹ 1941. évi XV. törvénycikk. A házassági jog módosításáról és védelméről. In: Magyar Törvénytár. 1941. évi törvénycikkek. Bp. 1942. 56–66.

⁷⁰ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 239.000/1942. V. K. M. számú rendelete a sportszövetségek szervezetének szabályozása tárgyában. Budapesti Közlöny, 76. (1942) 26. sz. 6–7.; lásd még Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. K 720 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár, Országos Sport Központ (1941–1944). 202–210. Sportszövetségek működési szabályzatának irányelvei.

⁷¹ A felsorolást lásd: 124 egyesületet oszlatnak fel. Nemzeti Sport, 1944. május 12. 1.

⁷² Sarusi Kiss B. – Szegedi P.: „Zsidómentesen, újjászületve...” i. m. 93. Az MTK feloszlásának körülményeit vö. Sebes Gusztáv: Örömök és csalódások. Bp. 1981.

egymás mellett élésre, valamint a szövetségek közti igazolásokat szabályozó egyezmények kialakítására törekedett, egyértelművé tette, hogy a vállalati egyletek nem kérnek a Magyar Labdarúgók Szövetsége gyámkodásából. A kezdeti sikerek ellenére azonban a CLSZ hamar elvesztette lendületét, és az első világháborúra a szövetség ülésai elnéptelenedtek, működése stagnált.⁷³

Az 1921-es testnevelési törvény értelmében minden ezer főnél többet foglalkoztató vállalatnak biztosítania kellett dolgozói számára a sportolási lehetőséget. A törvénynek (is) köszönhetően a húszas évekre megszorodtak a főleg magáncégek által alapított, illetve fenntartott futballcsapatok, amelyek a labdarúgás profi–amatőr szétválását követően a CLSZ újjáélesztését tűzték ki célul, erőfeszítéseiket pedig 1926 szeptemberében siker koronázta. Nem telt el azonban egy év sem, mire a régi ellentétek ismét felütötték fejüket az MLSZ és a CLSZ között. Az MLSZ kifogásolta, hogy a vállalati csapatok alkalmazottaik sportlehetőséghez juttatása helyett „társadalmi” egyesületek játékosait igyekeznek szerződtetni, illetve amatőr klubok utánpótlás-futballistáit magukhoz csábítani. A viszony elmérgesedésének első jeleként az országos szövetség eltiltotta a Magyar Futballbírák testületének tagjait a CLSZ bajnoki mérkőzéseinek vezetésétől, majd megtiltotta tagegyesületeinek, hogy pályáikon cégcsapatoknak biztosítsanak játéklehetőséget.⁷⁴

1928 elején az Országos Testnevelési Tanács nem engedélyezte tovább a CLSZ számára a szövetség megnevezést, ezért nevét Cégcsapatok Labdarúgó Ligájára volt kénytelen változtatni. Az 1930-as évek közepéig rendszeresen felmerült a Cégliga integrálása az MLSZ-be, ám a liga csak autonómiájának teljes megtartása mellett lett volna hajlandó az MLSZ zászlaja alatt működni, így a kísérletek rendre kudarcot vallottak.⁷⁵

A Cégliga tehát nem tartozott az országos szövetség kötelékébe, ami fennállása óta szálkának bizonyult az MLSZ szemében, ám centralizálási kísérletei sikertelennek bizonyultak. A helyzet megoldásához egészen Gidófalvy hatalomra jutásáig kellett várnia a szövetségnek, amikor a miniszteri biztos vezette „zsidótlantás” ürügyén a Cégliga az MLSZ célkeresztjébe került. Ugyanis a Cégligában sok magát képviselő vállalatnak zsidó vezetője volt,⁷⁶ amihez hasonlóan a cégcsapatokban és a liga elnökségében is jelentős csoportosulást alkottak a zsidó sportvezetők.⁷⁷

A Cégliga elleni hajsza rögtön 1939 júniusában kezdetét vette, és azonnal felröppentek a hírek a liga megszüntetéséről is,⁷⁸ ekkor azonban a miniszteri biztos még nem látta elérkezettnek

⁷³ Kiss László: Mert kell egy csapat. Bp. 2019. 10–12.

⁷⁴ Uo. 12–15.

⁷⁵ Uo. 15–23.

⁷⁶ Hegedüs István, az Őrségváltásban 92%-ot állapít meg e tekintetben, és ugyan becslése nyilvánvalóan túlzó, mégis érzékletesen szemlélteti, hogyan vélekedtek a szélsőjobboldali statisztikák készítői a Cégligáról. Vö. Hegedüs I.: Őrségváltás i. m. 497.

⁷⁷ Sarusi Kiss B. – Szegedi P.: „Zsidómentesen, újjászületve...” i. m. 83–84.; Kiss L.: Mert kell egy csapat i. m. 21–23.

⁷⁸ A BLASZ-egyesületek örülnek a cégliga megszüntetésének. Sporthírlap, 1939. június 28. 4.

az időt a cégcsapatokkal szembeni fellépésre. Az ügy akkor került napirendre, amikor a Cégliga elnöksége bizalmatlansági indítványt fogadott el Bakos Károly örökös elnökkel és Monoki Lajos társelnökkel szemben, akik igyekeztek elérni, hogy az MLSZ-hez hasonlóan a belügyminiszter hatósági biztost küldjön ki a liga élére, és Gidófalvy példáját követve „keresztény-nemzetiesítse” azt. Ahogy az eseményekről tudósító *Magyarság* fogalmazott, „a cégliga zsidói megkezdték a kíméletlen harcot a keresztények ellen”, ám tudni vélték, hogy Gidófalvy nem sokára „kezébe veszi a Cégliga ügyét és [...] rövidesen elintézi a magyar futball utolsó rákfenéjének sorsát”.⁷⁹

Az *Uj Magyarság* tarthatatlannak nevezte, hogy a tisztikar 80%-át zsidók alkotják és erélyesen követelte, hogy a labdarúgó-szövetség vessen véget a „zsidó diktatúrának”.⁸⁰ Az OTT négyes bizottsága 1940 áprilisában kijelentette, hogy a Cégligát az MLSZ alá rendelik az 1940/41-es szezonról,⁸¹ amit a szélsőjobboldali lapok saját sikerüknek – és a „keresztény-nemzeti” eszme diadalának – könyveltek el.⁸² A küzdelemnek azonban nem lett ennyivel vége, a liga közgyűlése ugyanis – a keresztény Lugossy Géza elnöklésével – jogtalanul nyilvánította az OTT döntését és a „zsidótlantást” nem volt hajlandó végrehajtani.⁸³ Gidófalvy válaszul a belügyminiszter elé terjesztette az ügyet,⁸⁴ aki novemberben a szervezetet az MLSZ hatáskörébe rendelte, mire a Cégliga közgyűlése kimondta feloszlását.⁸⁵

A Cégliga elsősorban azért szúrta Gidófalvy szemét, mert önálló szervezetként, az MLSZ számára ellenőrizhetetlenül működött, ráadásul – mint a fentiekből is kiderült – konokul védte szuverenitását mind a labdarúgó-szövetséggel, mind a hatóságokkal szemben. Az új, „kézi vezérlésű” MLSZ, illetve mögötte az OTT a futballmező átalakítása – és „átideologizálása” – során nyilvánvalóan nem tűrhetett meg egy ellenzéki csoportosulást a sportéletben, felszámolásához pedig kapóra jött a zsidó sportvezetők jelentős aránya a Cégliga vezetésében. A vállalati sportélet fenntartása azonban továbbra is a sportirányítás legfontosabb céljai között szerepelt, hiszen az 1921-es testnevelési törvényben lefektetett gondolat, a munkásság szabadidejének ellenőrzött körülmények között történő megszervezése legalább olyan lényegesnek – sőt, a szélsőjobboldali pártok munkásság körében való előretörése folytán talán még lényegesebbnek is – bizonyult, mint a húszas évek elején. A feloszlott Cégliga feladatainak ellátására jött létre

⁷⁹ A cégliga zsidói megkezdték kíméletlen harcot a keresztények ellen. *Magyarság*, 1940. április 10. 9.

⁸⁰ 100%. *Uj Magyarság*, 1940. április 19. 8.

⁸¹ Jogerős a Nemzeti Bajnokság új rendszere. *Nemzeti Sport*, 1940. április 21. 1.

⁸² Az *Uj Magyarság* akciójának sikere: felszámolják és átszervezik a zsidó vezetőktől előzőlött cégligát. *Uj Magyarság*, 1940. április 24. 8.

⁸³ A Cégliga viharos közgyűlésen nyíltan szembehelyezkedett az MLSZ miniszteri biztosával. *Magyarság*, 1940. április 27. 11.

⁸⁴ A belügyminiszter elé kerül a Cégliga ügye. *Magyarság*, 1940. április 28. 13.

⁸⁵ Feloszlatták a Cégligát. *Esti Ujság*, 1940. november 9. 9.; Az OTT négyes bizottsága... *Magyar Nemzet*, 1940. november 9. 8. Megjegyzendő, hogy a Cégliga nem adta könnyen magát, 1941 elején még bajnokságot próbált szervezni – amire 35 csapat nevezett is –, majd 1941 februárjában a rendőrség oszlatta fel gyűlését. A Cégliga meghal, de meg nem adja magát. *Népszava*, 1941. február 12. 8.; A rendőrség oszlatta fel a volt Cégliga gyűlését. *Esti Ujság*, 1941. február 19. 9.

1941 februárjában a Vállalati Egyesületek Alosztálya,⁸⁶ ám a cégszportok nem csak munkásaik sportolási lehetőségeit biztosították, a harmincas évek közepétől egyre több vállalati csapat jutott fel a Nemzeti Bajnokság I. osztályába, vagyis az NB I-be, mérkőzéseik pedig tömegeknek kínáltak szórakozási lehetőséget.

A vállalati sportmozgalom új korszaka

Ugyan a vállalati sportmozgalmat a Gidófalvy vezette MLSZ csak megörökölte, mégis örömmel állt mögé és tett erőfeszítéseket fejlesztésének érdekében. Az új, irányított sportmező létrehozását kezdeményező sportvezetés az ideális egyesületi formát már nem az alulról szerveződő polgári vagy akár munkásklubokban, hanem a felülről, központi utasításra létrehozott korporatív cégszportegyesületekben látta.⁸⁷ A vállalati sport fő funkciója ugyan továbbra is a munkásság szabadidejének megszervezése volt, de ennek méretei lényegesen megváltoztak egyrészt a győri program által előirányzott hadseregfejlesztésnek és ennek következtében a gyárparba áramló pénz-, illetve embermennyiségnek, másrészt az időszak kormányzatainak – és mint láttuk, a sportpolitikának is – a társadalom ellenőrzése iránti, megnövekedett igényének köszönhetően.⁸⁸ 1937-ben kormányrendelet írta elő minden vállalat számára szportegyesületek alakítását, majd a következő években hatalmas összegeket fordítottak a cégszportegyesületek fellendítésére.⁸⁹ Még az év végén létrejött a Csepel Football Clubot (FC) átvéve, ezt követően pedig a csepeli sportklubok magába olvasztásával a korszak leghíresebb és legsikeresebb vállalati klubja, a Weiss Manfréd Vállalatok Testedző Köre (WMTK), illetve a különálló jogi személyként, de valójában a kötelékében működő proficsapat, a Weiss Manfréd FC (WMFC). Az új egyesület ugyanekkor pályát is kapott, mégpedig egy ekkoriban hatalmasnak számító, 15 000 fő befogadására alkalmas létesítményt.⁹⁰

A WMFC a korszak több csapatához hasonló villámkarriert futott be: a másodosztályból feljutva, három év alatt kétszer megnyerte az NB I-et, amiben segítségére volt, hogy a feloszlott Hungária háromjátékosára is lecsapott, de az Újpestből is igyekeztek több futballistát megszerezni első NB I-es idényük előtt.⁹¹ A klub felvirágzását a *Nemzeti Sport* úgy értékelte, hogy „sorsa

⁸⁶ Sporthírek. Magyar Élet, 1941. február 19. 7.

⁸⁷ Szegedi Péter: „Futball-vidékiség” a két háború között. A keleti régió. Századok 135. (2001) 5. sz. 1157.

⁸⁸ Ginzery Dénes, a magyar válogatott 1939–1941 közötti szövetségi kapitánya úgy fogalmazta meg, hogy a vállalati sport jelentősége abban áll, hogy „a munkavállalók ezrei felismerték a testgyakorlás fontosságát, megbarátkoztak a testkultusz szükségességével, közelebb jutottak testben és lélekben egymáshoz és szorosabbra fűződött közöttük és munkaadóik között a kapcsolat, – következésképp a közösségtudat és az egymásrataltság felismerésének oly példái mutatkoztak meg, melyek hatása a vállalatok keretén túlmenően, általános szociálpolitikai és nemzetvédelmi szempontokból is igen számottevő”. *Máriásy Lajos: A vállalati sport 40 éves története.* Bp. 1941. 138.

⁸⁹ Szegedi P.: Riválisok i. m. 199–201.; A Csepel Sport Club 75 éve 1912–1987. Szerk. Kelemen Gábor – Tózsér László. Bp. 1987. 19.

⁹⁰ *Máriásy L.: A vállalati sport i. m. 321–325.;* vö. *Zeidler Miklós: Sportterek.* Bp. 2000. 24–26.

⁹¹ Szabót, Kist és Négyesit szerződteti a WMFC. *Nemzeti Sport*, 1940. július 11. 1.

ahhoz a szegény emberhez hasonlít, aki hirtelen megnyeri a főnyereményt”,⁹² de kiemelten fontos szerepére enged következtetni Máriásy Lajos 1941-es értékelése is, aki szerint a vállalati sport irányítói „valamennyi alakulatuk között a WMFC-t tekintették édesgyermeküknek és ennek az együttesnek szereplésében látták leginkább kiteljesedni sportelgondolásaikat”.⁹³

Az elmondottak ellenére a WMFC szerepét nem a klubbal kapcsolatban kialakított jelentéstartalmakban kell keresni, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az egyesület egy zsidó iparbáró nevét viselte, aminek használatát külön kérvényezni kellett.⁹⁴ A sportirányítás szándékai valójában egybeestek a vállalatvezetés céljaival, miszerint a dolgozók tömegeinek szabadidejét ellenőrzött körülmények között szervezzék meg, amire a hétfégi futballmérkőzések látogatása – különösen egy bajnokaspiráns klub esetében – kiváló lehetőséget biztosított. A terv sikerét a mérkőzések látogatottsága tükrözi leginkább. A csepeli klub nézőszámai nagyarányú emelkedést mutattak ebben az időben, rendszeresen játszott 10 000 főt meghaladó közönség előtt, messze túlszárnyalva a magyarországi első osztályú egyesületek átlag nézőszámát,⁹⁵ a vállalat pedig egyenesen kezdeményezte egy „Csepel-Közép” létrehozását az FTC keménymagjának mintájára.⁹⁶ Ezt elősegítette, hogy a csapat mérkőzéseire rendkívül alacsony áron lehetett bejutni, a vállalat kötelékébe tartozóknak pedig további kedvezmény is járt. Míg a másodosztályban 60–70 fillér volt egy belépő – ami sok esetben a WMTK amatőrcsapata bajnokijának megtekintésére is feljogosította tulajdonosát –, az NB I-ben is csak 1 pengő körüli értékre emelkedtek, holott az 1930-as években 2–5 pengő között mozogtak az első osztályú összecsapások átlagos jegyárai.⁹⁷

A Gidófalvy vezette MLSZ eleinte gyanakodva figyelte a feltörekvő WMFC-t. Erre utal az is, hogy 1939 júliusában nem hagyta jóvá a WMFC és a Szürketaxi egyesülését, aminek segítségével a csepeli egyesület 1939/40-től az első osztályban szerepelhetett volna. A miniszteri biztos ezen döntését egyébként a hozzá máskor oly hűséges *Nemzeti Sport* is erőteljesen kritizálta.⁹⁸ A WMFC továbbá egy alkalommal figyelmeztetésben részesült, mert még a harmadik zsidótörvényt követően is foglalkoztatta a zsidó származású Faragó Lajost.⁹⁹ Nem állíthatjuk tehát, hogy a WMFC az MLSZ kedvenc klubja lett volna, ahogy azt sem, hogy a vállalat

⁹² Szegedi P.: Riválisok i. m. 200.

⁹³ Máriásy L.: A vállalati sport i. m. 115.

⁹⁴ A WMTK nevét csak a német megszállás után, 1944 áprilisában változtatták meg. A Csepel Sport Club 75 éve i. m. 21., 336.

⁹⁵ A továbbiakban a nézőszámokhoz lásd Barát B.: Futball, hatalom és társadalom i. m. 310–326.

⁹⁶ B-közép. A Weiss Manfréd Vállalatok Testedző Köre Hivatalos Közlönye 1938. február 26. 1., B-közép. 1938. március 12. 1. A vállalat dolgozói sport iránti érdeklődésének felmérésére több ezer kérdőívet osztott ki közöttük, ezzel is megalapozva sporteseményeinek magas látogatottságát. A Csepel Sport Club 75 éve i. m. 336.

⁹⁷ Az árak klubonként és a különböző rendű helyek árai között jelentősen eltértek egymástól, ezért csak becslést viszonyítási értékkel számolhatunk. Az általános jegyárakra a *Nemzeti Sport*, a *Sporthírlap*, a *Magyar Labdarúgók Szövetsége Hivatalos Közlönyének*, a *Weiss Manfréd Vállalatok Testedző Köre Hivatalos Közlönyének* számaiban megjelent adatok, Szegedi P.: Riválisok i. m. 155. alapján következtettem.

⁹⁸ Szórszálhasogatás! *Nemzeti Sport*, 1939. július 14. 1.

⁹⁹ Az MLSZ nem tűri a strohmann-rendszert. *Nemzeti Ujság*, 1942. augusztus 8. 8.

a „keresztény-nemzetesített” sportélet elkötelezett támogatójának számított, azonban hamar kiderült, hogy céljaik több területen egybeesnek. Ennek köszönhetően Gidófalvy azt is eltúrte, hogy Weiss Manfréd monogramja – mert teljes nevét csak a legritkább esetben használták – ott díszeljen a tabella élén.

A WMFC mellett két másik vállalati klub is hasonló utat járt be ebben az időben. Egyikük, a Gamma Finommechanikai és Optikai Rt. csapata, a Gamma FC 1939-ben megvette a Budafok FC-t, majd gyakorlatilag egy nyár alatt „bevásárolt” jó játékosokból. Mérkőzéseinek látogatottsága a WMFC-éhez hasonló, vagy még annál is magasabb volt, a megnövekedett szurkolótábor befogadására pedig a korábban használt, a Budapesti Egyetemi Atlétikai Club (BEAC) pályája már nem volt alkalmas, ezért 1942-ben a MOVE engedélyezte számára, hogy meccseit az egykori MTK-stadionban, a Hungária úton játssza le.¹⁰⁰

A vidék legnépszerűbb vállalati csapata a Diósgyőri Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak Sport Clubja (/Di/MÁVAG SC) volt.¹⁰¹ A vasgyári csapat szintén a környező klubok összevonásából jött létre 1938-ban, és már 1939-ben – másodosztályú egyletként – 8000 fős stadiont épített, majd 1940 nyarán annak ellenére, hogy a második vonal felvidéki csoportjában csak ezüstérmes lett, „sportszerű működéséért”¹⁰² az első osztályba osztották be a feloszlott MTK helyére.¹⁰³ A DiMÁVAG nézőszámai ugyan valamelyest elmaradtak fővárosi társaiétól, de vidéken messze a legtöbb szurkolót vonzotta.

A vállalati klubok szerepe tehát a negyvenes évek elejére megnövekedett és kiterjedt az 1920-as évekhez képest. Immár nemcsak a dolgozók sportolását támogatták, hanem megjelent az igény a munkásság szervezett keretek között történő tömeges szabadidős programjainak megszervezésére, ami persze ugyanúgy a munkásmozgalommal való kapcsolatok kiépülését akarta megakadályozni, mint korábban a testnevelési törvény, azonban sokkal nagyobb léptékben. A jelképes összegű jegyek és a szervezett szurkolói csoportok pedig mind a népes, de végig kontrollált szurkolást igyekeztek előmozdítani, amiben a Gidófalvy vezette MLSZ teljes mértékben partner volt.

Az „új szellem”

Gidófalvy Pál és az MLSZ „zsidótlánításában” közreműködő kollégái, illetve az intézkedéseiket helyeslő publicisták előszeretettel hangoztatták, hogy a magyar labdarúgás 1939-ben teljes személyi, szakmai, ideológiai és sporteszméi változáson ment keresztül, aminek csak első

¹⁰⁰ Magyarországi sportegyesületek története. Szerk. Pluhár István. Bp. 1942. 406–407. Érdekes, hogy a lapok a Gamma otthonát csak a legritkább esetben nevezik régi nevén „Hungária út”-nak, helyette az MTK-ra semmennyire sem emlékeztető „MOVE-pálya” elnevezés volt jellemző.

¹⁰¹ Misángyi Ottó látogatása alkalmával a *Magyarság* beszámolója szerint „elragadtatással nyilatkozott az ottani nagyszerű sportmunkáról”. Jogtalanul szerepelt... *Magyarság*, 1939. július 15. 12.

¹⁰² Magyarországi sportegyesületek története i. m. 399.

¹⁰³ *Máriásy L.*: A vállalati sport i. m. 109.; 162–164.

lépése volt a minden probléma okozójának kikiáltott zsidóság kizárása a futballélet valamennyi területéről. Hogy valójában miként is definiálható az „új szellem”, azt azonban igyekeztek minél inkább homályban tartani. Az *Uj Magyarság* például 1939 októberében már múlt időben beszélt az „új szellem” meghonosításáról, tehát a – cikk publikálása idején még javában zajló – „zsidótlánítás” kezdetéhez és Gidófalvy hatalomra jutásához köti annak sikerét,¹⁰⁴ míg az OTT képviselőjében beszédet tartó Pluhár István 1939 augusztusában az előtte megjelent utánpótlás-játékosoknak címezve kijelentette, csak velük teljesebben be majd az „új szellem” sikere a magyar labdarúgásban.¹⁰⁵

Annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy az „új szellem” központjában elsősorban a nemzeti érzés erősítése, a lovagias küzdelem meghonosítása és a 20. század elején, az élsport üzletággá válásával letűnt *gentleman*-sporteszmé felelevenítése állt. Ahogy az MLSZ közlönye a sporttársadalomra vonatkozóan megfogalmazta, „számunkra a labdarúgás csak eszköz arra, hogy belőled jellemes, kemény, öntudatos, hazájához hű magyart faragjunk.”¹⁰⁶ A futballszféra keresztény–nemzeti jelentéstartalmakkal való felruházását – illetve a zsidósághoz való kötődéseinek megszüntetését – szolgálta a labdarúgás „zsidótlánítása”, majd a bajnokság reprezentatív kereteinek, szimbolikus tartalmainak átalakítása. Utóbbi célból rendelte el az MLSZ, hogy a futballpályákon ki kell helyezni a nemzeti lobogót, az összecsapások előtt bevezették a „Szebb jövőt!” és az „Adjon Isten!” üdvözlési formákat, a mérkőzések díszleteinek tartalmát pedig nagymértékben szabályozták, és később külön felszólítást küldtek a kluboknak a legminimálisabb formai változtatások, eltérések esetén.¹⁰⁷ A bajnokság alsóbb osztályait történelmi személyiségekről nevezték el, így kapta nevét például a Mátyás-, a Zrínyi- vagy a Rákóczi-csoport.¹⁰⁸

A lovagias sportfelfogás egyfelől a futballpályákon mind a játékosok, mind a közönség részéről a korábbi időszakban egyre inkább elterjedt durvaságok ellen irányult. Gidófalvy kinevezésétől kezdve többször figyelmeztetett a szabályok betartására és az ellenfelekkel szembeni kemény, de lovagias viselkedésre, 1940 májusában pedig a *Magyarság* által csak „drákóiként” jellemzett szabálymódosításokat fogadott el. A miniszteri biztos rendelkezései értelmében szándékos sérülés okozásáért a játékos ellen bűnvádi eljárást kell indítani, és örökre el kell til-

¹⁰⁴ Új játékvezetőket avattak. *Uj Magyarság*, 1939. október 20. 4. Hasonlóan múltidőben ír a *Függetlenség* is az „új szellem” meghonosításáról. 1940 nyarán úgy fogalmaz, hogy „amikor az új szellem jutott labdarúgósportunkban uralomra, Gidófalvy Pál dr. rábízta az utánpótlás irányítását [Fábián Józsefre].” *A labdarúgó pihenője az atlétika. Függetlenség*, 1940. július 26. 10.

¹⁰⁵ Megnyitották a budapesti ifjúsági edzőtábort. *Nemzeti Sport*, 1939. augusztus 31. 1.

¹⁰⁶ Lásd pl. *A Magyar Labdarúgók Szövetsége Hivatalos Közlönye*, 1942. november 6. 1.

¹⁰⁷ Az új előírás szerint az „Adjon Isten!”-t el kell hagyni, viszont a mérkőzések előtt a *Hiszekegyet* is el kell mondani minden alkalommal. Közlemény. *A Magyar Labdarúgók Szövetsége Bácskai Kerülete Szabadkai Alosztály Hivatalos Közlönye*, 1943. május 7. 1–2. Egy másik alkalommal az MLSZ vezetése elrendelte, hogy a pályán hangszórókat kell felszerelni, amelyekből kizárólag magyar dallamok szólhatnak. *Az MLSZ hírei. Magyarság*, 1942. augusztus 7. 8.; lásd még *A magyar sport nagy erősödését jelenti Erdély sportjának bekapcsolódása. Nyírvidék*, 1940. szeptember 5. 4.

¹⁰⁸ *Sarusi Kiss B. – Szegedi P.: „Zsidómentesen, újjászületve...”* i. m. 84–86.

tani a futballtól. Amennyiben a szurkolótábor sértegeti a játékvezetőt, a lelátót karhatalommal kell kiűrtetni, a vétkes együttes pályaválasztói jogát pedig örökre felfüggeszteni, továbbá a bírói döntés ellen tiltakozásképpen a pályáról levonuló csapatot törölni kell a bajnokságból.¹⁰⁹

Van azonban egy másik értelmezése is a lovagias sporteszmének, amely kapcsolódik a futball üzleties (profi) szellemének felszámolására tett kísérletekhez, valamint a *gentleman*-sportolói felfogás kialakításához. A profizmus a huszadik század elején valósággal szitokszóvá, erkölcsi – jobban mondva erkölcstelenségi – minősítéssé vált, amelynek elterjesztésében a húszas évek elején komoly szerepet vállaltak a szélsőjobboldali sajtóorgánumok, illetve Gömbös Gyula vezetésével a fajvédő politikusok.¹¹⁰ A hivatásos sporttal szembeni ellenszenvük összekapcsolódott antiszemita nézeteikkel, amit az álamatőr kluboknál – főleg az MTK-nál – szerepet vállaló zsidó sportvezetők nagy száma is táplált. Meglátásuk szerint a futball a harmincas évek végére „zsidó üzleti célokat” szolgált,¹¹¹ ez pedig szemükben a *fair play* elve ellen elkövetett méltánytalanságnak minősült. Az esélyek kiegyenlítésére és a futballéletben kialakult aránytalanságok felszámolására megoldásként az amatőrizmust látták egyedül üdvözítőnek, amely mellett a Gidófalvy-féle MLSZ is minden adandó alkalommal hitet tett.¹¹²

1940 szeptemberében a frissen „hazatért” Észak-Erdélyben például *Vissza az amatőrsporthoz!* néven mozgalmat indított karöltve a szövetség és az OTT.¹¹³ Ebben a gondolatrendszerben megismétlődik mindaz, ami a hazai labdarúgás profi-amatőr szétválása idején az amatőrizmus védelmezőinek részéről elhangzott, annyi különbséggel, hogy a hivatásos sportot már nemcsak a sporterkölccsel, hanem az „új magyar (sport)embertípussal” és így a nemzeti célokkal is összeegyeztethetetlennek minősítette a sportirányítás. Az amatőrizmus így Gidófalvyék szótárában a magyar nemzeti hagyományokhoz való hűség, a profizmus pedig azok megtagadásának szinonimájává vált. Annak ellenére azonban, hogy nyilatkozataiban az MLSZ mind Gidófalvy idejében, mind lemondása után harcosan amatőrpartí volt, az amatőrizmus – egyébként többször beígért – kötelezővé tételét egyre inkább halogatta, kiemelten támogatott klubjai pedig többségében profi vagy álamatőr csapatok voltak.

1939-től a magyar futballt övező, évek óta húzódozó taktikai vita, a „magyaros”, szabad rendszerű játék, illetve az Angliából kiinduló és egyre inkább teret hódító WM-rendszer¹¹⁴

¹⁰⁹ Drákói szigorúsággal vet véget [...]. Magyarország, 1940. május 11. 9.; *Sarusi Kiss B. – Szegeci P.*: „Zsidómentesen, újjászületve...” i. m. 85. Megjegyzendő, hogy főleg a Vasas esetében, a szurkolói rendbontásokkal a valóságban nem volt olyan egyszerű leszámolni, mint azt Gidófalvy papírra vetette.

¹¹⁰ Lásd pl. Gömbös Gyula. Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk. Vonyó József. Bp. 2004. 230–238.; *Vonyó József*: A magyarországi fajvédők és a sport. In: Hindu istenek, sziámi tigrisek. Balogh András 70 éves. Szerk. Antal Gábor et. al. Bp. 2014. 547–557.

¹¹¹ Zsidó üzleti célokat szolgál a magyar labdarúgóspport. Magyarország, 1938. október 13. 12.

¹¹² Lásd pl. A profifutball megszüntetéséről szóló híreknek semmi alapjuk nincs!! Sporthírlap, 1939. június 24. 1.; Meddig tarthat még a miniszteri biztis megbízatása az MLSZ-ben? Nemzeti Sport, 1940. január 25. 1.

¹¹³ Erdély sportja jelentkezik! Keleti Ujság, 1940. szeptember 17. 11.

¹¹⁴ A WM-rendszer az 1920–1930-as évek fordulóján Angliában, Herbert Chapman által megalkotott játérend, amely a korábbi taktikai felállásoknál védekezőbb felfogású és nagyobb taktikai fegyelmet igényel a játékosok részéről. Nevét a tíz mezőnyjátékos W és M betűket formázó elhelyezkedéséről kapta. Bővebben lásd *Jonathan*

is politikai értelmezést kapott. Gidófalvy vezetésével az MLSZ értekezlete kijelentette, hogy központilag meg kell állapítani „az egyedül üdvözítő harci modort”,¹¹⁵ amit a nyugatról importált WM-játékrendszerrel szemben az egyéni kezdeményezésre nagy hangsúlyt fektető „magyaros” taktikában jelöltek meg, kijelentve, hogy „keresztény és nemzeti, tehát magyar érdekeket csak a magyar rendszer visszaállításával lehet szolgálni”.¹¹⁶ A „magyaros” taktika sikerességének alátámasztására bemutatómérkőzéseket is rendeztek, azonban a meghívott klubok gyaníthatóan nem voltak egy súlycsoportban, ahogy ezt például a Nagyvárad Atlétikai Club („magyar” stílus) és Erdély válogatottja (WM-rendszer) összecsapásának 8:0-s végeredménye is mutatja.¹¹⁷

Jól kivehető, hogy Gidófalvy az „új szellem” alapvető vonásainak lefektetésében kis módosításokkal újra elővette, leporolta a fajvédő politikusok által a húszas évek elején hangoztatott jelszavakat. Erre utal a vidéki sporthoz való viszonya is. A későbbi miniszteri biztos már DLASZ-elnöksége idején hangos szószólója volt a vidéki labdarúgás érdekeinek, illetve az MLSZ-ben megalakult Vidéki Blokkban is vezető szerepet töltött be.¹¹⁸ A vidéki erők élharcosának szerepe ideálisnak bizonyult Gidófalvy számára, hiszen amellet, hogy a programmal egy vidéki alszövetség elnökeként könnyen népszerűsége tehetett szert, a szélsőjobboldali sportfelfogásba (tisza, keresztény, amatőr, vidéki szemben a bűnös, zsidó, profi, fővárosi sporttal) is jól illeszkedett. A futbalszövetség élére történt kinevezését a *Kecskeméti Közlöny* úgy kommentálta, hogy az „a vidéki sport elismerése és annak igazolása, hogy minden megújulásnak a sportban is vidékről kell kiindulnia,”¹¹⁹ ám kérdéses, Gidófalvy milyen mértékben törekedett a vidék tudatos felemelésére.

Míg ugyanis valóban születtek kezdeményezések a vidék labdarúgásának fejlesztésére, és a miniszteri biztos a rendszeresen megrendezett Budapest–Vidék találkozókra mindig hitet tett a vidéki sport támogatása mellett,¹²⁰ az NB I mezőnyének „vidékiesedését” mégsem a trianoni országterületen régóta működő vidéki klubok – vagyis amelyeknek védelmezőjeként Gidófalvy a harmincas évek második felében országos ismertségre tett szert – tömeges feljutása idézte elő. Helyettük a területvisszacsatolások következtében „hazatért” egyesületeket részécsatolt kitüntetett bánásmódban az MLSZ, több alkalommal előbbieik kárán feljuttatva az első

Wilson: Futballforradalmak. A foci története és taktikai fejlődése az angliai kezdetektől a 2014-es brazíliai vb-ig. Bp. 2014.; *Hadas Miklós*: Stílus és karakter. Futballhabitológiai traktátus. Replika 10. (1999) 36. sz. 125–144.

¹¹⁵ Jegyzetek a labdarúgóparlament első ülésén. Képes Sport, 1939. november 28. 3.

¹¹⁶ Keresztény és nemzeti, tehát magyar érdekeket... Képes Sport, 1941. május 6. 2.

¹¹⁷ A szabadszelleme magyar futball az MLSZ vezérkara előtt... Képes Sport, 1941. május 27. 8.

¹¹⁸ Leszerelt „forradalom” a JT-ben. Esti Ujság, 1939. január 11. 10.; Felbomlik a Vidéki Blokk? Kecskeméti Közlöny, 1939. január 14. 6.; A magyar sport életkérdéseit így látják a déli végeken. Uj Magyarország, 1939. február 26. 18.; Mindent el fogunk követni, hogy lelkes magyar keresztény tömegsportot teremtsünk. Szegedi Uj Nemzedék, 1939. április 15. 8.

¹¹⁹ Az országos sajtó nagy örömmel fogadta Gidófalvy Pál kinevezését. Kecskeméti Közlöny, 1939. június 22. 6.

¹²⁰ Lásd pl. Hogyan biztosítják a magyar futball utánpótlását? Magyar Élet, 1939. július 7. 2.

osztályba a magyar labdarúgás vérkeringésébe visszailleszteni kívánt klubot.¹²¹ Az NB I vidéki túlsúlyát tehát nem Gidófalvy vidékprogramja hozta el a negyvenes évek elejére, hanem az „új szellem” meghonosítási kísérletének melléktermékeként, több budapesti, zsidónak bélyegzett egyesület feloszlatásával, valamint a „hazatért” (vidéki) csapatoknak a „trianoni vidéki” klubok háttérbe szorulását eredményező feljuttatásával következett be.

Ahogy a Gidófalvy kinevezéséről tudósító cikkekből is kitűnik, a miniszteri biztost a sportlapok többsége – különösen a *Nemzeti Sport* – és a szélsőjobboldali sajtó is a hazai labdarúgás megváltójának igyekezett beállítani, akinek intézkedései biztosítják Magyarország futballnagy hatalmi státusát. Ennek megfelelően Gidófalvynak a magyar sportéletben addig soha nem látott személyi kultusza alakult ki, melynek logikája alapján minden siker a miniszteri biztos érdeme, és a labdarúgás problémáiért a régi vezetést terheli a felelősség. Ilyen elvárások közepette az eredményeket kellett felmutatni, a Gidófalvy-párti sajtó pedig szállította is a sikerekről szóló cikkeket. 1940-es évértékelőjében a *Függetlenség* például nem állít kevesebbet, mint hogy az átalakított MLSZ alig több, mint egyéves működése során kifizette elődei által felhalmozott adósságait, felújította a szövetség székházát, átalakította a játékvezető- és edzőképzést (utóbbi pedig már állítólag látszott is a válogatott teljesítményén), jelentősen növelte az első osztályú mérkőzések látogatottságát, megreformálta a bajnoki rendszert, illetve annak gazdasági viszonyait, sikerrel integrálta az erdélyi csapatokat a magyar futballéletbe, teljesen új alapokra helyezte az utánpótlásképzést, valamint gyökeresen átformálta a játékosok és a sportvezetők gondolkodását, illetve magatartását, minek következtében a korábbiaknak a tizedére csökkent a fegyelmi ügyek száma a szezonban.¹²²

Az NB I közönsége és az „új szellem”

A magyar labdarúgás „új szellemének” meghonosítása csak akkor lehetett sikeres, ha a futball megváltozott jelentéstartalmai tömegeket érnek el, ám a harmincas évek első osztályú összecsapásainak nézőszámai folyamatos csökkenést mutatnak. A futball iránti fizetőképes kereslet elapadásának veszélyeivel a frissen kinevezett miniszteri biztos is tisztában volt, és jól látta, hogy a lelátók elnéptelenedése a futballmező átalakításának kudarcát jelentené, mivel arra lenne bizonyíték, hogy az „identitáspiacon” nem akadt „vevője” a Gidófalvy-éra eszméinek. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban, hogy a mérkőzések nyújtotta propagandalehetőségek kétélű fegyvernek bizonyulhatnak, ugyanis a stadionok biztosította – arctalan – nyilvánosságot ugyanúgy fel lehet használni az ellenzéki vélemények kifejezésére, ahogy a hatalom céljaira is. Amennyiben azonban a negyvenes évek elején a sportpályákon megjelenő jelentéstartalmi rendszert akarjuk megvizsgálni, elengedhetetlen, hogy figyelmet fordítsunk arra, változott-e – és ha igen, hogyan, illetve miért – az 1939 utáni időszakban a

¹²¹ A jelenségre kitér Szegedi Péter is, lásd *Szegedi P.*: „Futballvidékiség” i. m. 1158–1159.

¹²² Sportéletünk gazdagodása Erdély hazatértével. *Függetlenség*, 1940. december 25. 18.

futball iránti érdeklődés.¹²³

Megnézve az egyes klubok mérkőzéseinek, illetve az egész NB I éves nézőátlagait, két dolog azonnal megállapítható. Az egyik, hogy a meccsek látogatottságának semmi köze a magyar futball nemzetközi eredményességéhez, vagyis az egyetlen dologhoz, amely a labdarúgás színvonalát tükrözheti ilyen távlatból. A válogatott 1938-as világbajnoki ezüstérme pont arra az időpontra esett, amikor a legkevesebben jártak az első osztályú mérkőzésekre, és az azt követő szezonban sem figyelhető meg jelentős javulás, vagyis a világ élvonalához tartozó nemzeti tizenegy sem volt elég, hogy általános „futballázt” okozzon Magyarországon. Másodsorban kiemelendő, hogy a közönség nem tűnt vevőnek a kiélezett küzdelemre sem, mivel az éves nézőátlagok mélypontja éppen arra az évre tehető, amikor egyszerre három klub, a Ferencváros, a Hungária és az Újpest is az utolsó fordulóig harcban volt a bajnoki címért, majd akkor kezdett emelkedni, amikor egy-egy csapat hatalmas különbséggel nyerte a ligát. Sőt, mintha a Gidófalvy vezette irányzat hatalomátvétele és a futballmező átideologizálása több embert csalt volna ki a lelátókra hétvége.¹²⁴

A mérkőzések átlagos látogatottsága a gazdasági válság óta lassú csökkenést mutatott, az 1929 előtti 5000–5500 között mozgó átlagos nézőszám 1932/33-ra 3200-ra esett vissza. A következő pár évben észlelhető 3500–4000 közötti ingadozás után végül 1938-tól nagyarányú fogyásnak indult és 1939-ben érte el mélypontját, amikor az őszi forduló összecsapásaira átlagosan mindössze 2500 ember volt kíváncsi. Ekkortól azonban az 1940 őszi minimális visszaesést¹²⁵ kivéve folyamatosan és nagy léptékben növekedett, 1943 tavaszára elérve a 6500-as értéket. 1941/42-re a két évvel azelőtti duplájára nőtt az össznézőszám és bár a bajnokság létszámát 14-ről 16 csapatra emelték, ez semmiképpen sem lehet a drasztikus növekedés oka, különösen, hogy a következő évre majdnem még egyszer ugyanannyival, 300 000 fővel gyarapodott az NB I közönsége.¹²⁶

Úgy tűnik tehát, a Gidófalvy-éra a nézőszámok terén látványos változásokat hozott, a látogatottság növekedését pedig elsősorban a jegyárak drasztikus csökkentése okozta. Ugyan a „keresztény–nemzetiesített” MLSZ már a kezdetektől támogatta a mérkőzések belépőinek leszállítását, főpróbának az 1940 tavaszán megrendezett Magyarország–Svájc összecsapás bizonyult. Ekkor a szövetség 40%-kal csökkentette a jegyek árát, aminek köszönhetően már egy pengőtől be lehetett jutni a találkozóra.¹²⁷ Az MLSZ közlése szerint a meccset kiemelkedően

¹²³ Röviden kitér a jegyárak kérdésére *Szegedi Péter*: Stadionok, nézők, jegyárak. *Rubicon* 29. (2018) 6. sz. 24–25.

¹²⁴ A nézőszámok meghatározásánál elsődleges forrásként a *Nemzeti Sport* számaint használtam fel, mivel a lap 1926–1944 között minden héten közölte a mérkőzések látogatottságára vonatkozó adatokat. Ezeket igyekeztem kiigazítani, illetve összehasonlítani más, kevésbé rendszeresen tudósító sportlapok számaival. Bővebben lásd *Barát B.*: Futball, hatalom és társadalom i. m. 310–326.

¹²⁵ Ez nyilvánvalóan a Hungária fordulónkénti 6-8000 nézőjének kiesésével magyarázható, azonban figyelemre méltó, hogy ez alig 12%-os visszaesés, pedig a klub átlagosan a hétfégi fordulók nézőinek harmadát, negyedét szórakoztatta.

¹²⁶ *Barát B.*: Futball, hatalom és társadalom i. m. 310–326.

¹²⁷ A jegyek között jelentős volt a különbség, míg az „A” lelátóra 2 és 5 pengő közti jegyeket árultak, a „B”-re 1 és 3,50 pengő közötti összegért lehetett bejutni a hely minőségétől függően. A helyszínen az 1,20 pengős jegy 1

soknak számító, 32 000 néző tekintette meg, és a szövetségnek 36 000 pengő összevétele származott belőle (1,125 pengő/fős átlagár), amiből jól kirajzolódik, hogy a növekedést elsősorban a kispénzű futballdrukkerek stadionba csalogatása okozta.¹²⁸

Ez a kísérlet inspirálta az MLSZ jegyárpolitikáját a későbbiekben,¹²⁹ amikor belefogott a klubcsapatok mérkőzéseire jogosító belépők árának leszállításába, amit a Gidófalvyt éltető szélsőjobboldali lapok régóta sürgettek.¹³⁰ 1939/40-ben több cikk is foglalkozott a jegyárak mérséklésével,¹³¹ a Ferencvárosról pedig hosszabb tudósításban emlékezett meg a *Nemzeti Sport*, kiemelve, hogy a klub már 1939 nyarától 1,60 pengőre csökkentett, teljesárú jegyeket kínált.¹³² A Ferencvárost követte a Gamma is 1939 novemberében,¹³³ majd az Újpest, legolcsóbb jegyeiért mindössze 40 fillért kérve 1941 februárjában.¹³⁴ A sportvezetés végül 1943 augusztusában, Gidófalvy lemondása után állapított csak meg kötelező díjszabást a mérkőzések belépőire, ami valószínűleg hozzájárult az 1943/44-es szezon rekordnézőszámához is.¹³⁵

Azt, hogy az új vezetőség tervszerűen, számadatokra alapozva látott neki a jegyárak leszállításának, bizonyítja Pálfai János írása, aki az OTT hivatalos lapjában publikált tanulmányában a hazai viszonyokat az angol lelátókkal összehasonlítva arra a megállapításra jutott, hogy a magyarországi nézőhiányt elsősorban a kereseti viszonyokhoz képest magas jegyárak okozzák.¹³⁶ Vagyis a magyar futballélet irányítóit is foglalkoztatta a nézőkérdés, és a jegyárak mérséklésével ennek megfelelően alakította azt. Erre egyébként kifejezetten büszke is volt a miniszteri biztos, illetve az intézkedéseit helyeslő szélsőjobboldali lapok is. Az *Esti Ujság* például rendszeresen kimutatásokat közölt az éves nézőszámokról, összehasonlítva azokat a „rég MLSZ” utolsó néhány szezonjának adataival, ami alapján a lap az „új szellemű” labdarúgóélet népszerűségét látta bizonyítottnak.¹³⁷

A negyvenes évek irányított futballjának vezetői tehát nem pusztán a sportrendezvények kereteinek átalakításával próbálták kialakítani az „új szellemet”, hanem figyelmet fordítottak

pengőbe került. Svájc–Magyarország... *Nemzeti Sport*, 1940. március 29. 1.

¹²⁸ A számok beszélnek. *Esti Ujság*, 1940. április 5. 9.

¹²⁹ Gidófalvy népbíróági perében is említést tesz a jegyárcsökkentésekről, szintén megerősítve, hogy az NB I-es összecsapások belépőit az egyesületek az MLSZ közbenjárására csökkentették. BFL XXV.1.a. 2198/1946. 344. Gidófalvy Pál levele a Népbíróshoz. Vö. Máris nagy érdeklődés mutatkozik a magyar–horvát mérkőzés iránt. *Nemzeti Sport*, 1940. április 21. 1.

¹³⁰ Szállítsák le a labdarúgó mérkőzések jegyeinek árát. *Függetlenség*, 1940. március 8. 10.

¹³¹ Például a *Nemzeti Sport* megemlíti, hogy a jegyárak 0,80 és 3,50 pengő között fognak mozogni, holott korábban 5-6 pengőt is elkértek egy jobb helyért. *Nemzeti Sport*, 1939. október 27.

¹³² A Ferencváros leszállítja a belépőjegyek árát (?) *Nemzeti Sport*, 1939. augusztus 11. 1.

¹³³ A hét tizenegye. *Nemzeti Sport*, 1939. november 27. 5.

¹³⁴ Reszkess B-közép! *Nemzeti Sport*, 1941. február 11. 2.

¹³⁵ Egységesen rendezték a footballmérkőzések belépődíjait. Dunántúl, 1943. augusztus 24. 7.; Egységesen rendezték a futballmérkőzések belépődíjait. *Ellenzék*, 1943. augusztus 24. 7.

¹³⁶ *Pálfai János*: Élet és lélek az angol labdarúgásban. *Testnevelés* 12. (1939) 11. sz. 846–855.

¹³⁷ Lásd pl. Egyre emelkedik a labdarúgómérkőzések nézőszáma. *Esti Ujság*, 1941. szeptember 25. 7.; 480.200 nézője volt az őszi NB I. küzdelmeknek. 1941. december 12. 7.

arra is, hogy az általuk rendezett „előadásoknak” közönsége is legyen. Ennek megvalósításához előbb sugallták, majd elrendelték a kluboknak a követendő díjszabást, illetve a potenciálisan tömegeket vonzó csapatokat esetleg szövetségi hátszélben is részesítették. Egy klub azonban pont népszerűsége miatt okozott fejfájást a hatalomnak, ez pedig a Vasas volt. A kék–piros egyesület két évig tartó, kifejezetten közepesnek, vagy inkább gyengének mondható szereplése ellenére majdnem a Ferencvároséhoz mérhető táborral rendelkezett, ami nyilvánvalóan nem játékereje, hanem ellenzéki szerepe miatt alakulhatott így.¹³⁸ A sportvezetésen keresztül az állam tehát sikerrel toborzott szurkolókat vagy legalábbis befogadóközönséget saját ideológiájának, de akár ellendrukkereket is.

Összefoglalás

A Gidófalvy Pál nevével fémjelzett időszakban alapvető változások következtek be a magyar futballban. A miniszteri biztos 1939. júniusi kinevezése bár elsődleges célként a zsidóság kizorítását szolgálta a labdarúgószférából, azonban ez csak a kezdőlépés volt a klubok, lelátók, jelszavak, tabellák *gleichschaltolása* felé vezető úton, amelyben a módszerek a finom tanácsadástól és az anyagi támogatások biztosításától az ellenségesnek minősített klubok felosztatásáig, az ideológiailag szembenálló szurkolótáborok akár karhatalommal történő megrendszabályozásáig terjedtek. A futball „keresztény–nemzeti” „új szelleme” nem tűrt semmilyen konkurenciát, viszont a felülről szervezett vállalati klubok vonzotta nézősereget az új vezetés nemhogy nem tartotta veszélyforrásnak, hanem kifejezetten bennük látta a tömegek ellenőrzött körülmények között történő feszültségvezetésének legjobb eszközét, így egyenesen támogatta a cégsportegyesületeket, még ha az egyik ilyen egyesület a Weiss Manfréd nevet viselte is.

Az „új szellem” azonban korántsem volt olyan „új”, mint ahogy azt Gidófalvyék hirdették, hiszen több eleme visszaköszön az 1920-as évek eleji – az olasz fasiszta sportmozgalmat példaként maga elé állító – fajvédő elképzelésekben, vagy a Gömbös-kormány sportprogramjában. Ilyen volt a sport nemzetnevelő és nemzeti identitást építő funkciójának központba állítása, valamint a – lehetőleg vidéki – amatőr sport világnézeti alapokon nyugvó támogatása a profizmussal szemben. Míg azonban a fajvédő tervek a zsidó, illetve a keresztény sportélet elkülönülésére helyezték a hangsúlyt, Gidófalvy már a harmincas évek közepén is egyedül a zsidóság futballpályákról való teljes kizárását tartotta elfogadhatónak.

Ugyan Gidófalvy Pál 1942 őszén lemondani kényszerült MLSZ-elnöki tisztségéről, az általa elindított folyamatok mit sem vesztek lendületükből. A helyére kinevetett Juhász István azonban tartózkodott attól, hogy a Gidófalvyéhoz hasonló, „futballmessiási” személyi kultuszt építsen ki. Mint 1945-ben kiderült, saját kultusza Gidófalvynak is hamar teherré vált, mivel a Népbíróság az egykori miniszteri biztos személyén keresztül kívánta a vádlottak padjára he-

¹³⁸ Barát B.: Futball, hatalom és társadalom i. m. 206–209.

lyezni a késő Horthy-kor MLSZ-vezetését. Bár Gidófalvy ügye 1946-ban felmentéssel zárult, a kommunista hatalomátvételt követő perújrafelvétel során, 1949-ben két és fél év börtönbüntetéssel sújtották a szövetség egykori teljhatalmú vezetőjét a magyar futball ársításának megtervezésében és végrehajtásában játszott szerepéért, amelyet azonban a bíróság az előzetes letartóztatásban töltött időt beszámítva kitöltöttnek vett.¹³⁹

Gidófalvy esetében ez már csak a „ráadás” volt, mivel 1948 májusában valutarejtegetés, csempészás és közokirathamisítás vádjával letartóztatták az országot a Dunán, teherhajóval elhagyni próbáló egykori MLSZ-elnököt, majd nyolc hónapnyi börtönre ítélték. A lapok folyamatosan közöltek információkat az eset részleteiről, Gidófalvyt mindig – egyébként pártállását tekintve tévesen – „nyilas sportdiktátor”-ként emlegetve, ám nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy „diktatori” szerepe helyett kistílú, kudarcot vallott bűnözőként ábrázolják.¹⁴⁰ Ezzel Gidófalvy MLSZ-elnöki hitelének maradékát is elvesztette, az 1949-ben kapott két és fél éves börtönbüntetés már csak szimbolikus jelentőségű volt, azt sugallva, hogy senki nem úszhatja meg büntetés nélkül a negyvenes évek sportvezetői közül.¹⁴¹

¹³⁹ *Barát B.*: Futball, hatalom és társadalom i. m. 234–237.

¹⁴⁰ Lásd pl. Teherhajóvá alakított jachton [...] Szabad Szó, 1948. május 22. 5., Elítélték Gidófalvy Pált. Független Ujság, 1948. november 9. 3.; Ítélet Gidófalvy és társai bűnügyében. Népszava, 1948. november 9. 4.

¹⁴¹ *Barát B.*: Futball, hatalom és társadalom i. m. 234–237.

Tóth Nikolett

„[C]SAK EGY KIÚT VAN...”

**A MAGYAR NŐK DEMOKRATIKUS SZÖVETSÉGÉNEK
KAPCSOLATA A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRTTAL A
VÁLASZTÁSI KÜZDELMEK SZEMSZÖGÉBŐL^{1*}**

Az 1945 és 1947 közötti koalíciós évek választási harcairól már számos történeti feldolgozás született, amelyek különböző aspektusból vizsgálták ezen eseményeket.² Jelen tanulmányban új szempontból szeretnék betekintést nyújtani a témába azáltal, hogy a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) szerepét elemzem az 1945-ös és az 1947-es választási kampányban.

Előzmények

1944. november 5-én Szegeden megalakult az Antifasiszta Dolgozó Nők Szövetsége, amely még abban az évben nevet változtatott, és mint a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége jelent meg a magyar közéletben. 1945. január 25-én az MNDSZ előkészítésére a Magyar Kommunista Párt (MKP) budapesti székházába meghívták a párt kerületi szervezeteinek nőmegbízottait, ahol lefektették az egyesület későbbi működésének alapjait: „Nem kommunista nőmozgalomra, hanem egy demokratikus nőszövetségre van szükség, amely magában foglalja a párt és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül az összes nőket, akik nem fasiszták, nem nyilasok, németek melletti kiállásukkal nem kompromittálták magukat.”³

Ennek a napnak a jelentősége abban állt, hogy meghatározásra került a nőszervezet pártoktól való függetlenségének kihirdetése. Ezzel ellentétben a gyakorlatban és a köztudatban is éppen ennek a fordítottja valósult meg, és hamarosan úgy tekintettek rájuk, mint az MKP nőszervezetére. Maga a pártvezér, Rákosi Mátyás is rámutatott erre a problémára az 1945 augusztusában tartott nőaktíván, amikor kifogásolta az MNDSZ leplezetlen kötődését a párthoz:

¹ A tanulmány alapja a XI. Eötvözet Konferencián (Szeged, 2023. március 31–április 1.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

² A teljesség igénye nélkül: Parlamenti választási kampányok Magyarországon. Szerk. Feitl István. Bp. 2016.; Ignác Károly: A választói magatartás vizsgálatának kérdései, 1945–1947. In: Régi és új világ határán – 1945 történetei. Tanulmányok. Szerk. Feitl István – Ignác Károly. Bp. 2018. 190–204.; Szerencsés Károly: Kékcédulás hadművelet. Választások Magyarországon 1947. Bp. 1992.

³ Sipos Levente: A magyar nőmozgalom történetéről (1944–1956). In: Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára. Szerk. Izsák Lajos – Stemler Gyula. Bp. 1996. 321.; Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948. Vál. és jegyz. összeáll. Sipos Levente. Tatabánya. 2014. 31.; Az idézet forrása: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M-KS 274. f. 19 Nőtítkárság (1945–1948) 1. ö. e. Nőmozgalom szervezésével foglalkozó testületek, szervezetek iratai (1945). Jegyzőkönyv az MKP budapesti kerületi szervezetei női megbízottjainak az MNDSZ megalakítása tárgyában tartott értekezletről, 1945. január 25. – Megjegyzés: a levéltári források egy része a fent jelölt forrásgyűjteményben is megtalálható, ebben az esetben az ott használt címet választottam, a többi iratnak magam adtam leíró jellegű elnevezést.

„Az elvtársnők a szövetségből ezt csinálták, egy fedőszervet, amelyből mindig kibújít a kommunista szög.”⁴

A két intézmény közötti szoros kapcsolat rekonstruálására kitűnő lehetőséget ad az MNDSZ szerepének vizsgálata a koalíciós időszak választásaiban. A kutatások során elsősorban azt vizsgáltam, hogy a nőszövetség milyen módon és milyen eszközökkel vette ki részét a politikai küzdelmekben és hogyan támogatta a kommunisták érdekeit. Mindeközben törekedtem annak bemutatására, hogy maga az MKP hogyan próbálta meg irányítani a háttérben a tőle elméletileg független nőegyesületet. Elsősorban az 1945-ben és 1947-ben megtartott választások feldolgozására teszek kísérletet, ugyanis az 1949-es szavazásra ezek a kérdések érvényüket veszítették a pártállami diktatúra kiépülésének előrehaladása miatt.

Ahhoz, hogy a fent említett kérdésekre megfelelő választ tudjak adni – a vonatkozó szakirodalom áttekintése mellett – elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában megtalálható anyagokat dolgoztam fel. Emellett pedig az MNDSZ képes folyóiratát, az *Asszonyokat*,⁵ illetve az MKP napilapját, a *Szabad Népet* vizsgáltam.

A választójogi törvények változásai 1918 és 1945 között

Ahhoz, hogy átlássuk, mekkora jelentősége van a választási harcokban egy női szervezet jelenlétének, szükséges áttekinteni a női választójog rövid történetét.

Magyarországon első alkalommal az 1918. november 23-i I. néptörvény határozott meg általános és titkos, már a nőkre is kiterjedő választójogot, amely szerint minden huszonnégy év feletti, hat éve magyar állampolgársággal rendelkező, írni és olvasni tudó nő szavazati jogot kapott. Azonban a Tanácsköztársaság létrejötte miatt nem került sor választásra e törvény alapján. A kommunista rezsim szintén módosította a választásra jogosultak körét. Az új rendelkezés szerint tizennyolc éves kortól, nemtől függetlenül választójogot kapott a lakosság, ugyanakkor nem lehet általános választójogról beszélni, mert politikai okokból többeket kizárták eme „privilegiumból”, például a papokat vagy azokat a vagyonosokat, akiket kizsákmányolóknak bélyegeztek.⁶

⁴ MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ö. e. Jegyzőkönyv a nőaktíva ülésről, amelyen Rákosi elvtárs beszélt, 1945. augusztus 3.

⁵ Az *Asszonyok* első kiadása 1945 júniusában látott napvilágot és egészen 1949 októberéig létezett, amikor felváltotta a mai napig megjelenő *Nők Lapja*. Szervezésében elévülhetetlen része volt Fái Borisnak, illetve Aranyossi Magdának, aki egyben a folyóirat főszerkesztője is lett, mindketten szorosan kötődtek a szervezethez. A lap az MNDSZ egy kiváló propagandaeszközeként funkcionált. Az *Asszonyoknak* nagy szerepe volt a nők politikai nevelésében. A sajtóorgánum különféle témákat dolgozott fel, kezdve a hagyományos női témáktól, mint a háztartásvezetés vagy a gyermeknevelés, de nem kerülték el a figyelmét a hazai és nemzetközi történések sem. *Zsófia Lóránd*: International Solidarity as the Cornerstone of the Hungarian Post-War Socialist Women's Rights Agenda in the Magazine *Asszonyok*. *International Review of Social History*. 67. (2022) 104–108.

⁶ *Palasik Mária*: A női egyenjogúság szabályozása Magyarországon a 20. század második felében. In: *A Nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Szerk. Palasik Mária. Bp. 2007. 91.; *Pető Andrea* – *Szapor Judit*: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben. In: *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához*. Szerk. Sajó András. Bp. 2004. 142.; *Simándi*

Az 1919. április 7-i tanácsválasztás volt tehát az első alkalom, hogy a nők a választóurnák elé járulhattak. A szélsőbaloldali diktatúra bukása után, 1919. november 17-én az 5985. számú kormányrendelet új szabályozást vezetett be, amely szerint minden férfi, aki a huszonegyedik életévét betöltötte, hat éve magyar állampolgár, fél éve egy helyen él, vagy ott lakása van, voksolhat. A nők választójogát hasonlóan határozták meg, azzal a kikötéssel, hogy rendelkezniük kellett az írás és olvasás képeségével. E meglehetősen széleskörű választójogot biztosító rendeletnek a kibocsátásában komoly szerepe volt a nemzetközi nyomásnak, amelynek az volt a célja, hogy Magyarországon minél hamarabb helyreálljon a rend, és olyan, erős legitimitációval rendelkező kormány alakuljon, amely a győztes hatalmak számára is elfogadható.⁷

1920. január 25–26-án választották meg az új – ekkor még ideiglenes – határok közti magyar állam nemzetgyűlését. Az 1920-as pótválasztás pedig történelmi jelentőségű volt, mert első nőként bejutott a magyar törvényhozásba Slachta Margit. A Horthy-korszakban először Bethlen István miniszterelnök változtatott a választójogi szabályozáson. Az 1922. évi 2200. számú rendelet több szempontból is visszalépésnek számított: egyrészt – Budapest és a törvényhatóságú városok kivételével – visszaállította a nyílt szavazást, másrészt jelentősen korlátozta azok körét, akik jogosultak voltak a választásra. Minden férfi, aki betöltötte a huszonegyedik életévét, tíz éve magyar állampolgár volt, két éve ugyanabban a községben élt vagy az adott helyen lakással rendelkezett és elvégezte az elemi népiskola négy osztályát, választójoggal rendelkezett. A nőkkel szemben viszont magasabb követelményeket állítottak, kezdve az életkori cenzus megemelésével, ugyanis be kellett tölteniük a harmincadik életévet, tíz éve kellett magyar állampolgársággal rendelkezniük, két éve ugyanazon községben kellett tartózkodniuk vagy ott lakhellyel bírniuk, és emellett az elemi népiskola hatodik osztályáig volt szükséges tanulniuk ahhoz, hogy megkaphassák a szavazati jogot. Azoknak az asszonyoknak, akik feleségként három vagy több gyermeket hoztak a világra, vagy képesek voltak saját keresetükből fenntartani önmagukat, elegendő volt az elemi iskola első négy tagozatát elvégezniük ahhoz, hogy választójogot kapjanak. Abban az esetben, ha egy nő egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezett, a férfiakkal egyenlő életkori cenzust alkalmazták rá. Ezekkel a feltételekkel a korábban választójoggal bíró nők 40%-át fosztották meg politikai jogaiktól.⁸

1925-ben fogadta el a parlament az új választójogi törvényt (XXVI. törvénycikk), amelyben a választásra jogosultak körét hasonlóan határozták meg, mint 1922-ben. Ezt követően 1938-ban a XIX. törvénycikk elfogadásával és hatályba lépésével történt újabb változás, amellyel merevebbé tették a korábbi rendelkezést. A törvény egyrészt keményebb feltételeket

Irén: Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon 1848–1938. Bp. 2009. 140., 146–147.

A választójogi törvényt lásd részletesebben: 1918. évi I. néptörvény a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogokról. Ezer év törvényei. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91800201.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum=38/> (Utolsó meglejtetés: 2023. szept. 9.)

⁷ *Palasik M.:* A női egyenjogúság i. m. 92.; *Romsics I.:* Magyarország története Bp. 2010. 134–137.; *Simándi I.:* Küzdelem a nők parlamenti választójogáért i. m. 146–147., 149–150.

⁸ *Palasik M.:* A női egyenjogúság i. m. 92–93.; *Romsics I.:* Magyarország története a XX. században. i. m. 137.; *Simándi I.:* Küzdelem a nők parlamenti választójogáért i. m. 150.

szabott mindegyik cenzusnál – műveltség, vagyoni, helyben lakás –, viszont bevezette a titkos választójogot. Megmaradt az a korábbi rendelkezés, hogy azon nők, akik az elemi népiskola első hat osztályát végezték el, csak harmincadik életévük betöltése után kaphattak szavazati jogot a következő feltételek teljesítése mellett: tíz éve magyar állampolgársággal kellett bírniuk, hat éve ugyanazon lakhelyen volt szükséges élniük, saját vagyonukból vagy fizetésükből kellett eltartaniuk magukat, vagy ha ezt nem tudták teljesíteni, akkor választójoggal rendelkező férjjel kellett rendelkezniük. Megkaphatta még a választójogot az az édesanya, aki tudott írni és olvasni és legalább három gyermeke volt. Kivételt képeztek azok a hölgyek, akik középiskolai tanulmányaikat befejezték, ők már huszonhat éves koruktól jogot formálhattak a választásokon való részvételre, ha viszont felsőfokú oktatásban részesültek, életkoruktól függetlenül az urnák elé járulhattak, ha emellett teljesítették az állampolgársági és a helyben lakás követelményeit is.⁹

Lényegében tehát a Horthy-korszakban végig korlátozták a nők, nemcsak a fent bemutatott politikai jogait, hanem a gazdasági és oktatási lehetőségeit is. Ennek háttérében részben az az egyszerű indok állt, hogy ezekben az évtizedekben a közéletben és a retorikában is a konzervatív női szerepek hangsúlyozása és támogatása vált fontossá, amely ellentétben állt a politikai és hétköznapi életben aktívan és önállóan szerepet vállaló asszonyok képével.¹⁰

A Nőszövetség szerepe az 1945-ben megtartott választásokban

A második világháborút követően, 1945-ben nemzetközi nyomás hatására Magyarországon megszületett a lehető legdemokratikusabb választójogi törvény, amelyet a nemzetgyűlés szeptember 13-án fogadott el. A VIII. törvénycikk bevezette az általános, titkos és egyenlő választójogot. Természetesen a választóknak bizonyos feltételeknek ekkor is meg kellett felelniük: teljesülnie kellett az életkori cenzusnak, azaz be kellett tölteniük a huszadik életévüket – kivéve azoknak, akik fegyveresen részt vettek az antifasiszta ellenállásban –, továbbá az 1937. december 31-i határon belül kellett élniük.¹¹

A törvénycikk alkalmazásával viszonylag új helyzet teremtődött a politikában, ugyanis a pártoknak innentől kezdve arra is koncentrálniuk kellett, hogy propagandájuk segítségével

⁹ *Pető A – Szapor J.*: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása i. m. 143–144.; *Simándi I.*: Küzdelem a nők parlamenti választójogáért i. m. 206–207., 233., 235–236.

A választójogi törvények részletesebben olvashatók: 1925. évi XXVI. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92500026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1925.%2520XXVI.%2520t%25C3%25B6rv%25C3%25A9nyicikk/> (Utolsó megtekintés: 2023. szept. 9.); 1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800019.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1938.%2520XIX.%2520t%25C3%25B6rv%25C3%25A9nyicikk/> (Utolsó megtekintés: 2023. szept. 9.)

¹⁰ *Szapor Judit.*: A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története Magyarországon a kezdetektől 1945-ig. In: *A nő és a politikum* i. m. 143.

¹¹ *Palasik M.*: A női egyenjogúság szabályozása i. m. 93–94.; *Pető A. – Szapor J.*: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása i. m. 164.

A törvény további pontos részleteit lásd: 1945. évi törvénycikk a nemzetgyűlési választásokról. In: *Ezer év törvényei.* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1945.%2520VIII.%2520#lj0idd0f/> (Utolsó megtekintés: 2023. dec. 3.)

a nők tömegeit is meg tudják nyerni. Ez a szempont azért is volt kiemelten fontos, mert a lakosság jelentős hányadát adták a nők (kb. 51-52%), tehát nagy befolyást gyakorolhattak a választások kimenetelére, így megindult a harc a női szavazatokért. A különféle pártok más és más programmal fordultak a nők felé, ugyanakkor ezek a tervek számos hasonlóságot is tartalmaztak.¹²

A Független Kisgazdapárt (FKGP) megteremtette saját nőmozgalmát Stühmerné Oberschall Ilma¹³ vezetésével, amelybe a korábbi konzervatív, anyai alapú feminizmus megtestesítőit verbuválták. A szervezet legfőbb eszköze a nők megszólítására a *Magyar Nő* (1945–47) című lapjuk volt, amelyet sokat sejtető alcíme – *Választási értesítő* – is utal a céljára: minél több nőt mobilizálni annak érdekében, hogy az FKGP-re szavazzanak. Propagandájukban elsősorban a falusi asszonyokra koncentráltak, ugyanis ez volt az a réteg, amely a kisgazdák korábbi nőideálját, a csak a családért élő nő eszményképét reprezentálta.¹⁴

A Szociáldemokrata Párt (SZDP) a nők megnyerése érdekében Kéthly Annára, a szociáldemokrata nőmozgalom kiemelkedő alakjára helyezett nagy hangsúlyt a kampányban, aki a párt egyik parlamenti képviselője is volt. Az SZDP meglátása szerint Kéthlyben a demokrácia biztosítékát láthatták a nők, ami nagy vonzerőt jelentett.¹⁵

Ebbe a küzdelemben lépett be az MNDSZ is az MKP oldalán. Mielőtt ennek az ismeretetésére rátérnék, fontos megjegyezni a következőt: míg az MNDSZ – egyfajta árnyékszervezetként – a háttérből segítette a kommunistákat választási céljaik elérésében, addig a párt egy frissen megalakított intézménye nyíltan a zászlajára tűzte az MKP érdekeinek képviselését. Tehát a kommunisták nem egyedül szálltak be a nők megnyeréséért folytatott versenybe, a párt központjában – úgymond „szárnységédként” – megalakították a Nőtítkárságot, amely 1945 áprilisa és 1949 februárja között működött. Ennek a szervezetnek elsődleges feladata az MKP nőpolitikájának kidolgozása és gyakorlati végrehajtása volt. Meghatározónak tekinthetjük a létezését az MNDSZ és a szakszervezeti nőmozgalom szempontjából is, számukra elvi és politikai támogatást adott. A nőszövetség politikai irányításánál az adott gazdasági és politikai helyzetből indult ki, mindig a nők legsürgetőbb gondjaira próbálta megadni a választ, egyúttal az MKP, majd a Baloldali Blokk állásfoglalását támogatta.¹⁶

¹² *Pető A. – Szapor J.*: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása i. m. 164–167.; *Valuch Tibor*: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. 2001. 30., 38.

¹³ Stühmerné Oberschall Ilma (1907–?) 1945-től a kisgazdák női szervezetének első elnöke. 1946. március 11-én jobboldali politikai magatartása miatt kizárták a pártból. Nem sokkal később, 1947-ben az Amerikai Egyesült Államokba emigrált. *Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m.* 144.

¹⁴ *Pető A. – Szapor J.*: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása i. m. 166.

¹⁵ *Pető A. – Szapor J.*: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása i. m. 167.

¹⁶ MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ő. e. A nőmozgalom szervezésével foglalkozó testületek, szervezetek iratai (1947–1948.) Az MKP országos Nőtítkárságának jelentése munkájának eredményeiről és hiányosságairól a párt Szervező Bizottságához, 1947. [január]; *Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m.* 18.

A nőszövetség felkészülése a választásokra

Azonban nemcsak a pártok számára teremtett új helyzetet az 1945-ös választójogi törvény, hanem maguknak a politizáló nőknek is, amivel tisztában volt az MNDSZ. A szervezet tevékenységét végig egyfajta bizonyítási vágy jellemezte, hogy megmutassák, a politikai jogokat nem véletlenül, nem értelmetlenül kapták meg a nők, ők is érettek a feladatra, hogy véleményt nyilvánítsanak az ország és a társadalom jövőjéről. „A magyar nő nem vak bábu”¹⁷ – hirdette a *Magyar család, magyar jövő!* című röpirat, vagyis a nők tisztában vannak az országban zajló eseményekkel és azok fontosságával, emiatt megérdemlik a jogot arra, hogy politikai véleményt nyilvánítsanak. Ugyanakkor az egyesület ezt feltehetően nem az egész nőtársadalomra gondolta érvényesnek, hiszen aggodalmát fejezte ki például amiatt, hogy többek között a fiatal nők politikailag még nem látták elég tisztán a dolgokat, azt, hogy milyen fontos történelmi hivatást töltenek be.¹⁸

A politikai tudatosság elmélyítésére a nőtársadalomban nagy szükség volt, mivel állásfoglalásuk a választásokon döntő érvényűnek számított, köszönhetően magas létszámuknak. Emiatt az MNDSZ munkájában kiemelt szerepet kapott a nők közötti agitáció megindítása, egyrészt azzal az egyszerű céllal, hogy a nők éljenek újdonsült jogaikkal, menjenek el szavazni, tehát hogy felébresszék bennük a közügyek iránti felelősségérzetet. Másrészt nem lehetett megfélemlíteni arról sem, hogy mindezt olyan formában kellett véghez vinni, ami elősegíti azt, hogy a megfelelő párt, vagyis a kommunisták mellett tegyék le a voksukat.¹⁹

Ennek jelentőségét Járó Miklósné²⁰ fogalmazta meg előadásában: „mi kommunista agitátornők milyen mértékig tudjuk a nők politikai érettségét fokozni; milyen mértékben tudjuk őket az Egységlista mellett mozgósítani.”²¹ Tehát a választók befolyásolása már a kezdettől része volt az MNDSZ programjának,²² amire szintén jó példa Fái Borisnak,²³ a nőegyesület titkárának 1945 szeptemberében megjelent írása az *Asszonyokban*: „csak egy kiút van: az, ame-

¹⁷ MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. A nőtitkárság és a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége választásokkal kapcsolatos iratai (1945, 1947.) *Magyar család, magyar jövő!*

¹⁸ MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. A Nőtítkárság választással kapcsolatos gondolatai, 1945. szeptember 17.

¹⁹ MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. A Nőtítkárság választással kapcsolatos gondolatai, 1945. szeptember 17.

²⁰ Járó Miklósné (1911–1989) eredeti nevén Jungreis Miklósné, de általában Járó Dóráként találkozhatunk vele. 1937–1944 között napköziben dolgozott mint tanítónő, emellett az SZDP nőbizottságának volt a tagja. A zuglói MNDSZ titkára, majd 1945 közepéig a nőszövetség budapesti titkára lett, ezután a központban helyezkedett el. A Szociális Osztály, ezt követően 1949-től a Nevelésügyi és Kulturális Osztály élén állt. 1953–1971 között az Országos Pedagógiai Intézetben munkálkodott. Járónak egész életében elsődrendű szerepet töltött be a gyermekvédelem. Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 51.; Járó Miklósné, Járó Dóra (1911–). Pedagógiai lexikon I–IV. Főszerk. Nagy Sándor. Bp. 1977. II. 276.

²¹ MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. A nők szerepe a választásokban. Járó Miklósné elvtársnő előadása 1945. október 5-én.

²² *Acsády Judit*: A hazai nőszervezetek 1945-től a rendszerváltás időszakáig. In: *Női civilszervezetek az illiberális demokráciában*. Szerk. Fejős Anna – Szikra Dorottya. Bp. 2020. 65.

²³ Fái Boris (1908–1982) fiatalon a feminista mozgalomban dolgozott. 1932-ben lépett be a Kommunisták Magyarországi Pártjába (KMP), majd Franciaországba emigrált és bekapcsolódott a francia nőmozgalom magyar részébe. 1945 februárja és 1946 áprilisa között az MNDSZ országos titkára, majd az országos Titkárság tagja lett 1949-ig, az 1946–1948 közti években főtitkárhelyettes volt. Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 41.

lyik már eddig is csodákat művelt, megmentett bennünket és gyermekeinket az éhhaláltól, a járványoktól, megmentette a nemzet becsületét, hazahozza hadifoglyainkat és építi, minden pusztítás és szenvedés után is építi a dolgozó nép új Magyarországot.”²⁴

Ezzel az utalással feltehetően ő is az MKP mellett foglalt állást,²⁵ annak ellenére, hogy az MNDSZ állítása szerint nem folytatott pártpolitikát, csak felhívta a nők figyelmét a különböző pártokra, miközben felvilágosító és oktató munkáját végezte. Tény, hogy kommunista politikusok is jelentős szerepet tulajdonítottak a nőknek, amikor például arról beszéltek, milyen komoly kötelesség ezekben az időkben anyának, dolgozó asszonynak lenni, ezért vállalták, hogy maguk is harcolni fognak értük.²⁶

Az MNDSZ felvetette azt a lehetőséget is, hogy külön női listával kellene indulni a választásokon, azonban ez nem történt meg, mert Rákosi elvetette ezt, és inkább arra sarkallta a szervezetet, hogy forduljanak a pártokhoz annak érdekében, hogy vegyenek fel közülük nőket saját listájukra. A szövetség ekkor felhívást intézett a pártokhoz, hogy fogadják el nőjelöltjeit, és tüntessék fel maguknál mint az MNDSZ választottjait. Az Országos Nemzeti Bizottság elfogadta a nőszervezet kérését és felszólította a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjait, hogy vegyenek fel MNDSZ-tagokat választási listáikra, erre azonban csak a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt volt hajlandó, a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt elhárította kérésüket.²⁷

A gyakorlatban mindez úgy történt, hogy az MNDSZ minden területen kiválogatta azokat a tagokat, akik a legtehetségesebbek, leglelkesebbek, legtapasztaltabbak voltak, és az így kialakult listát elküldték a pártoknak.²⁸ Az összeállítás során kiemelt figyelmet kellett fordítani Rákosi útmutatására: „Semmi esetre sem szabad azt a látszatot kelteni mintha csak a kommunisták döntöttek volna a jelölésen, ennek a látszatát is kerülni kell.”²⁹

²⁴ Fái B.: Választani fogunk i. m. 7.

²⁵ Fái gondolatai egy bizonyos pártra vonatkoznak, amit több minden is bizonyít. Egyrészt egyes számban írta, másrészt, ami ténylegesen konkretizálja, hogy kiről beszélhet, az a hadifogoly kérdés. 1945-ben minden párt fontosnak érezte ennek az ügynek a megoldását. Azonban az MKP minden erejét latba vetette, hogy a foglyok hazaszállításában elévülhetetlen és egyedüli szerepet játsszon. A kommunista párt taktikájának köszönhetően egyre nagyobb teret hódított, míg végül 1946 nyarára már lényegében az irányítás csak az ő kezében összpontosult. Nem véletlen az sem, hogy az 1945-ös nemzetgyűlési választások előtt nem sokkal 150 000 hadifoglyot engedtek haza, ezzel növelve a Szovjetunió tekintélyét és az MKP esélyeit a szavazáson. *Bognár Zalán: A magyar hadifoglyok ügye, sorsa 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében.* Actas 25. (2010) 1. sz. 131–132.

²⁶ MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. A Magyar Kommunista Párt felhívja a nők figyelmét a magyar család, magyar jövő című írásában a választás fontosságára.; A nők szerepe a választásokban. Járó Miklósné elvtársnő előadása 1945. október 5-én.; Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 120–121.

²⁷ Sz. n.: Hét párt vesz részt a választásokon. Szabad Nép, 1945. szeptember 18. 2. – 1945 november elején az *Asszonyok* szerkesztősége az MNDSZ képviselőjelöltjeinek egy részével készített interjút jelentetett meg arról, milyen célokat akarnak majd megvalósítani, ha bekerülnek a parlamentbe. Ebben a szövegben találkozhatunk egy jelölttel, K. Balajthy Eszterrel, aki a Radikális Párt színeiben indult volna, de végül a párt minden előzmény nélkül nem vette fel listájára. *Osvát Zsuzsa: Ha megválasztanak... Asszonyok 1. (1945) 7. sz.*

²⁸ MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ö. e. Rákosi Mátyás elvtárs válasza a nőaktíva felszólalóinak, 1945. augusztus 3-án.; Jegyzőkönyv az MKP Nőtítkárságának értekezletéről, 1945. szeptember 10. – Arra vonatkozóan, hogy ez konkrétan mely személyeket jelenti még nem találtam forrást.

²⁹ MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ö. e. 1945. augusztus 17-i aktíva.

A szövetség az októberi választásra programot is készített, ebben megfogalmazta azokat a kulcsfontosságú kérdéseket és célkitűzéseket, amelyekért küzdeni kívánt. A legfontosabb témák az anya- és gyermekvédelem tényleges megvalósítása, az egyenlőség kivívása az oktatás és a munka területén, illetve a nők közéleti jelenléte volt.³⁰ Emellett a szervezet folyóiratában röviden ismertették saját jelöltjeik egy részét,³¹ így az olvasók képet kaphattak az indulók múltjáról, pártállásáról, munkásságáról és az MNDSZ-szel való kapcsolatáról, a szervezetben kifejtett tevékenységéről.³²

Az MNDSZ agitációjának különböző formái voltak, külön szempontokat dolgoztak ki a vidéki és a fővárosi viszonyokra. A nőszövetség számos propagandaeszközt bevetett azért, hogy a szervezet saját jelöltjeit támogassa, valamint, hogy a nők minél nagyobb számban jelenjenek meg a választásokon és ezzel részt vegyenek a döntéshozatalban. Ide sorolandó többek között a sajtóhirdetések megjelentetése. Ezekben a közleményekben arra törekedtek, hogy az MKP vidéki szervei és a hozzá közel álló lapok nyissanak a nők felé azzal, hogy állandó rovatot hoznak létre a nők számára.³³

Mivel a mindennapi nehézségek több oldalról is sújtották a nőket, így ahhoz, hogy a sajtóban megragadják a figyelmüket, érezzék a szervezet és a kommunista párt oldaláról érkező segítségnyújtást, a szerzőknek az asszonyok különböző specifikus problémáira kellett a fókuszot helyezniük. Ilyen volt például a téli időszak gondjaival szembenező és megharcoló nő képének bemutatása.³⁴ Nemcsak az újságok hasábjain lehetett az imént felidézett, jellegzetes nőalakokkal találkozni, ugyanígy fontos szerepet kapott számos, a választást előkészítő előadáson, a nőgyű-

³⁰ Sz. n.: Szavazzunk programunkra – jelöltjeinkre! Asszonyok 1. (1945) 5. sz. 8–9.

³¹ Az sajnos nem derül ki, hogy mi volt a szelektálás alapja, de az valószínűsíthető, hogy a szervezet társadalmi sokszínűségének bemutatása és képviselete egyfajta cél lehetett, ugyanis többféle életúttal és múlttal rendelkező nő került fel az MNDSZ-jelöltek listájára. Az egyik „csoportot” alkották a híresebb szövetségi tagok, akik főként az alapításhoz köthetőek, például Fái Boris, Gárdos Mariska. Emellett kiemelésre került több értelmiségi, aki doktori címmel rendelkezett, ilyen volt dr. Kenyeres Ágnes, dr. Simon Béláné, Dobos Anni. De feltűnt az orgánumban például Gobbi Hilda is, aki a színházi életben betöltött szerepvállalásának köszönhetően közismertnek számított. Itt kell megjegyezni, hogy a korábban említett Dobos Anni is színésznőként dolgozott, mielőtt a családi élet miatt visszavonult egy időre a munkától, majd a gyógyszerészi szakmát választotta. Sz. n.: Szavazzunk programunkra i. m. 8–9.

³² A jelöltek (részleges) névsora a következő: Alb Istvánné; Dési-Huber Istvánné; Gárdos Mária; Gobbi Hilda; dr. Kenyeres Istvánné, Bolgár Ágnes; Láncozné, Fái Boris; dr. Majláth Jolán, Pándy Ferencné, Radó Ilona; Rudas Béláné; Sásdy Károlyné, Németh Irma; dr. Simon Béláné, Dobos Anni; Stiasny Éva; Szerémi Borbála. Sz. n.: Szavazzunk programunkra i. m. 8–9. Ezek közül a nevek közül a következő lapszámban „városanyákként” üdvözlik: Láncoznét, Fái Borist, Gárdos Máriát, Gobbi Hildát, dr. Kenyeresné Bolgár Ágnes, Szerémi Borist és ezenkívül még két személyt, Tildy Zoltánnét és Tóth Lajosnét. Sz. n.: A mi asszonyaink. Asszonyok 1. (1945) 6. sz. 4.

³³ MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. A Nőtítkárság választással kapcsolatos gondolatai, 1945. szeptember 17., A Nőtítkárság választási munkaprogramja, 1945. szeptember 19.

³⁴ Sz. n.: Ruha! Élelem! Fűtés! Asszonyok 1. (1945) 5. sz. 3.; Sz. n.: Budapest népe megmenti a tél hidegétől a gyermekeket. Szabad Nép, 1945. október 7. 4. Ezt a képet viszont inkább a téli hónapok alatt szemléltetik jobban a lapok, amikor a választások már lezajlottak, például: Sz. n.: Ruha, fűtés, élelem! Asszonyok 1. (1945) 8. sz. 4.; Sz. n.: Kemény tél és éhség fenyeget: Mentsük meg a gyerekeket! Szabad Nép, 1945. november 22. 2.; Sz. n.: Négyszobás lakásban melegednek a gazdagok, nincs fűtött szoba a proli-gyerekeknek. Szabad Nép, 1945. december 18. 3.

léseken³⁵ és a nőnapokon.³⁶

A sajtó anyagoknál viszont több problémával is kellett számolni. Egyrészt ott volt a háború után megmaradt papírhiány. A papírdeficit az MKP esetében eleinte kevésbé volt érzékelhető, hétköznaponként a *Szabad Nép* 137 000, hétvége pedig 150 000 példányban jelent meg. Később az infláció és a lap kibővülése miatt a példányszámok csökkentek.³⁷

Ezzel szemben viszont a frissen megalakult *Asszonyok* szerkesztősége, amely elsődlegesen a nőszövetség, de részlegesen az MKP szócsövének is számított, komoly anyagi nehézségekkel küszködött, ami akadályozta a folyóirat megjelenését. Ezt a helyzetet később még tetézte az infláció berobbanása, amely ideiglenesen az orgánum leállítását eredményezte.³⁸

A propaganda fontos eszközét jelentették még a röplapok, amelyekben felhívták a figyelmet a választáson való részvétel fontosságára és arra, hogy az újdonsült választópolgárok jól fontolják meg, kit támogatnak. Hasonló jelentőséggel bírtak a különféle jelszavakat használó, színes plakátok is, például a „Helyet a nőknek az ország vezetésében” üzenettel kampányoló poszter. Ezeknek a jelentősége abban állt, hogy a hétköznapok során úton-útfélen láthatta őket a lakosság, így széles tömegeket tudtak elérni egyszerű, néhány szavas szövegükkel és erős vizuális hatásukkal.³⁹ Ugyan csak egy szűkebb közönséget érintettek, de szintén fontos elemei voltak az agitációnak az MNDSZ által rendezett gyűlések, ahol a jelöltekről kis életrajzot, fényképes röplapot osztogattak, riportokat készítettek velük.⁴⁰ Jól látható tehát, hogy a szövetség lényegében a korszakban adott összes fórumon jelen volt, ahol megszólíthatta és meggyőzhette a választópolgárokat, közülük is elsősorban az asszonyokat.

A választási vereség és annak tanulságai

Az előkészületek és az agitáció ellenére az MKP-t vereség érte, először az 1945. október 7-i budapesti törvényhatósági választásokon, ahol a kiszáradt abszolút többséget szereztek 121

³⁵ Az MNDSZ természetesen ezekben is részt vállalt. 1945. szeptember 22-én tartotta nagygyűlését Budapesten a Sportszarnokban, amelynek hármasszója a „Ruha! Élelem! Fűtés!” volt. Ennek célja elsősorban az volt, hogy elérjék, az ország területén a gyermekek e három legfontosabb és legalapvetőbb szükségletben ne szenvedjenek hiányt. *Orosz Júlia: A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének szerepe Magyarország újjáépítésében a második világháború után (1945–1946). Debreceni Szemle 22. (2014) 4. sz. 305.*

³⁶ MNL OL M-KS 274. f. 19/7. ö. e. A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Országos Központja üléseinek jegyzőkönyvei, (1945–1947). Az MNDSZ Kulturális Osztályának jelentése a szeptemberben végzett munkájáról és október havi munkaterve, 1945 október eleje.; MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. A Nőtítárság választással kapcsolatos gondolatai, 1945. szeptember 17., A Nőtítárság választási munkaprogramja, 1945. szeptember 19.

³⁷ *Horváth Attila: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején. Bp. 2013. 21.*

³⁸ MNL OL M-KS 274. f. 19/15. ö. e. Az *Asszonyok* szerkesztésével kapcsolatos iratok (1945. április 5., 1946. október 16., 1947. április 1.). Az *Asszonyok* levele az MKP Főtítárságának, Farkas elvtársnak, 1945. június 14.; Aranyossi Magda az *Asszonyok* szerkesztőjének levele az MKP Tömegszervezeti Osztályának, 1946. október 16. – Arra vonatkozó adatot még nem találtam, hogy pontosan mekkora példányszámban jelent meg az MNDSZ folyóirata, egyedül Aranyossi levelében van arra való utalás 1946 októberében, hogy szeretnék elérni három hónap alatt az 50 000-es számot. MNL OL M-KS 274. f. 19/15. ö. e. Aranyossi Magda az *Asszonyok* szerkesztőjének levele az MKP Tömegszervezeti Osztályának, 1946. október 16.

³⁹ MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. A Nőtítárság választással kapcsolatos gondolatai, 1945. szeptember 17.

⁴⁰ MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. A Nőtítárság választással kapcsolatos gondolatai, 1945. szeptember 17.

mandátummal, viszont az MKP–SZDP közös listájának csak 103-at sikerült elérnie. A kommunisták köreiben azonnal megkezdődött a bűnbakkeresés, és a felelőst hamar meg is találták a női választópolgároknál. Ekkoriban külön jelölést kaptak a nők és férfiak által leadott szavazatok, emiatt pontosan tudták, milyen arányban oszlottak meg a rájuk beérkező voksok a két nem között. A férfi szavazatok arányosan oszlottak meg a két nagy tábor között (46,69% FKGP, 46,08% MKP–SZDP), azonban a női szavazók magasabb lélekszáma miatt az ő döntésük volt a meghatározó, 53,09%-uk a kisgazdákat támogatta, míg csupán 40,57%-uk adta a voksát a munkáspártokra, azaz MKP-ra és SZDP-re. Emiatt kézenfekvő volt, hogy az MKP elsősorban a nőket okolja a választási kudarcért, akiket – meglátásuk szerint – a reakció sikeresen befolyásolt, ennek következtében nem voltak tisztában azzal, hogy milyen döntést hoztak.⁴¹

A nyilvános érvelésben nem merülhettek fel azok az elrettentő tényezők, amelyek nagy mértékben befolyásolhatták a nők döntését a fővárosi választáson. Az MKP feltehetően elriasztotta magától a lakosságot azzal, hogy közismerten szoros kapcsolatot ápolt a Vörös Hadsereggel. Elméletileg ez nem jelentett volna problémát, azonban a gyakorlatban az emberek, és különösen a nők tudatában erőteljes élményként élt a szovjet katonák által okozott számos testi és lelki sérülés, elsősorban a tömeges nemi erőszak és civilek hadifogságba való elhurcolása. Ekkoriban erről nyíltan nem lehetett beszélni, mégis valószínűsíthető, hogy szerepe lehetett a kommunisták elutasíthatóságában.⁴²

Az MNDSZ sem volt elégedett az eredményekkel, a hibát abban látta, hogy a pártok nem indították megfelelő számban a szervezet jelöltjeit, illetve a választási listán szereplő nők neve mellől lemaradt az MNDSZ jelzés.⁴³

A választási kudarc után számos meghatározó kommunista politikus szólalt fel a nőket kárhóztatva a választási fiaskó miatt, köztük Farkas Mihály belügyi államtitkár és Révai Józsefné,⁴⁴ a párt nőtitkára. Utóbbi a következő lesújtó véleményt fogalmazta meg nőtársairól: „[a] nők nemcsak politikailag, hanem szellemileg is elmaradtak.”⁴⁵ Ugyanakkor többen fel-

⁴¹ Ignác Károly: Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban 1920–1945. Bp. 2013. 155., 159–160.

⁴² Erényi Tibor: Többpárti választások és parlamentarizmus Magyarországon 1920–1947. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010. Szerk.: Földes György – Hubai László. Bp. 2010. 277.; Ignác Károly: 70 éve rendezték az 1945-ös önkormányzati választást Budapesten. 2015. <http://polhist.hu/programok2/70-eve-rendeztek-az-1945-os-onkormanyzati-valasztast-budapesten/> (Utolsó letöltés: 2023. szept. 5.); Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. Történelmi Szemle, 41. (1999) 1–2. sz. 99. – Az erőszak és annak elhallgatása kérdésköréről többek között lásd még: Pető Andrea: Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt. Bp. 2019.; Uő: A második világháborús nemi erőszak emlékezete Magyarországon. In: Elhallgatva. A háborús nemi erőszaktétel története és megjelenítése. Szerk.: András Edit – Mélyi József – Pető Andrea. Bp. 2022. 59–72.

⁴³ Sz. n.: A mi asszonyaink. Asszonyok 1. (1945) 6. sz. 4.

⁴⁴ Révai Józsefné szül. Grünwald Livia (1905–1990) 1932-ben lépett be a KMP-be. 1945–1949 felváltva dolgozott a Központi Vezetőség Nőtítkárságának nőtitkárjaként vagy helyetteseként. Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 113.

⁴⁵ Révainé felszólalása. Jegyzőkönyv az MKP Nőtítkárságának üléséről a fővárosi törvényhatósági választások tanulságairól, valamint a pártnak az MNDSZ-hez való viszonyáról, 1945. október 10.

léptek ennek a nőellenes hangulatnak az ellensúlyozása érdekében is, mint például Bíró Lívia,⁴⁶ a Nőtítkárság munkatársa, aki nem értett egyet azzal az állásponttal, hogy a nők miatt következett volna be az eltolódás. Bíróéhoz hasonló véleményt fogalmazott meg Döbrentei Károlyné,⁴⁷ nemzetgyűlési képviselő, aki szintén nem látta olyan komornak a kialakult helyzetet, mint azt sokan tették, és úgy gondolta, hogy a novemberi választásokon a nők korábbi „tévedésüket” még jóvá tehetik.⁴⁸

Ezt az álláspontot osztotta Sebes István is, a Tömegszervezetek Osztályának helyettes vezetője, aki ugyan egyetértett azzal, hogy a nők miatt kerültek a kisgazdák többségbe, de azzal már nem azonosult, hogy ennyire felszítsák ellenük a hangulatot. Sőt, túlzásnak ítélte azt is, hogy bűnbakként a nők mellett az MNDSZ-t is megjelölték, ugyanis meglátása szerint a szervezet rossz munkája nem befolyásolhatta százezres számban az eredményt. Sebes indítványozta az MNDSZ munkájának megváltoztatását azáltal, hogy oda a legerősebb kommunistákat delegálják.⁴⁹

Az országos választás

Annak érdekében, hogy az országos választásokon elkerüljék az újabb lesújtó eredményt, az MKP iránymutatása szerint még nagyobb hangsúlyt igyekeztek fektetni az egyéni agitációra. A legjobb módszernek a párt az aprómunkát tekintette, amely során külön figyelmet kellett szentelni arra, hogy a meggyőzés során nőket lehetőleg nők agitáljanak, mondván, ők jobban meg tudják velük értetni magukat. Ez a fajta gondolkodásmód a későbbi Magyar Dolgozók Pártja ideológiájának is alapját képezte. Az asszonyok megnyerésére alkalmazták továbbá az anyagi támogatás eszközét is. Ennek keretében például a rászorulóknak számára melegedőket akartak létrehozni, együttműködve a nőegyesülettel, illetve eszközként használták fel a gyermekeket is, akiknek megsegítésén keresztül szintén az asszonyokhoz akartak eljutni.⁵⁰

⁴⁶ Bíró Lívia, szül. Holstein Lívia (1920–1995) 1941-ben belépett az SZDP-be, majd egy év múlva a KMP-be. 1945 októbere és 1946 januárja között az MKP Nőtítkárságának propaganda és kulturális kérdéskörével foglalkozott. 1946 novembere és 1947 augusztusa között az MNDSZ Központ propaganda osztályának vezetője volt. Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 119.

⁴⁷ Döbrentei Károlyné, szül. Némety Aranka (1913–1987) 1934-ben került kapcsolatba az illegális kommunista párttal, 1937-ben utasításukra belépett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba. 1944-ben részt vett az újpesti partizán mozgalomban. 1945 márciusában tagja lett a Magyar Kommunista Pártnak. 1945-ben nemzetgyűlési, majd később országgyűlési képviselővé választották. 1945 januárjától ő is alapítói munkálatokat végzett az MNDSZ-ben, majd 1946–1948 között a szervezési osztálynak volt a vezetője. 1948 májusától 1950 júniusáig Újpest polgármesteri székét töltötte be. Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlés almanachja 1945. november 29 – 1947. július 25. Főszerk. Vida István. Bp. 1999. 119–120.

⁴⁸ Jegyzőkönyv az MKP Nőtítkárságának üléséről a fővárosi törvényhatósági választások tanulságairól, valamint a pártnak az MNDSZ-hez való viszonyáról, 1945. október 10.

⁴⁹ Jegyzőkönyv az MKP Nőtítkárságának üléséről a fővárosi törvényhatósági választások tanulságairól, valamint a pártnak az MNDSZ-hez való viszonyáról, 1945. október 10.

⁵⁰ MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ő. e. Jegyzőkönyv az MKP Nőtítkárságának üléséről a fővárosi törvényhatósági választások tanulságairól, valamint a pártnak az MNDSZ-hez való viszonyáról, 1945. október 10.; Jegyzőkönyv a kerületi nőtitkárok 1945. október 11-én megtartott gyűléséről.; *Huhák Heléna: Agitátorok. Kommunista mozgósítás a pártállam kiépítésének mindennapjaiban (1948–1953).* Bp. 2022. 138.

Rákosi beszédet tartott a budapesti nők nagygyűlésén az asszonyok szerepéről az országos választásokon. Feladatul jelölte meg, hogy a jelenlévő elvtársnőkön keresztül az aktuális helyzeten változtassanak és alakítsák át Nagy-Budapest lakosainak a politikai véleményét. Alapos aprómunkával kívánta meglátásukat módosítani, aminek keretében ki kellett hangsúlyozni, hogy mi történne akkor, ha nem ők (vagyis az MKP) töltenék majd be a vezető szerepet. Arra ösztönözte a már öntudatos demokratikus nőket, hogy menjenek el szavazni és vigyék magukkal családtagjaikat, valamint győzzék meg környezetüket is arról, hogy miért áll érdekében az MKP támogatása.⁵¹

Azonban hiába irányozták elő a vezetésen belül az agitáció megerősítését, túl kevés idő állt rendelkezésükre ahhoz, hogy nagyobb változtatásokat érjenek el, s ez meg is látszott az 1945. november 4-i választási eredményeken, ugyanis a szavazatok abszolút többségét, 57%-ot az FKGP kapta, az MKP viszont csupán a voksok 17%-át szerezte meg.⁵² A választáson ismét különböző színű szavazólapot kaptak a férfiak és a nők, így egyértelműen megállapítható, hogy a női választópolgárok többsége – 59,8%-uk – a kiszáradtnak szavazott bizalmat. Mindemelllett a kommunista vezetést még jobban lesújthatta, hogy nemcsak a várt elsöprő győzelem maradt el, hanem 15,4%-kal utolsóelőttiként szerepeltek a nagyobb pártok között a női szavazatok tekintetében.⁵³ Az eredmények ellenére az MKP mégis bekerült a Tildy Zoltán vezette kormányba, amikor az FKGP szovjet nyomásra úgy döntött, hogy a további együttműködés érdekében többek között a kommunistákat is bevonja, a szociáldemokraták és a parasztpártiak mellett.⁵⁴

A Parlamentbe a ciklus végéig, 1947 augusztusáig 16 nő jutott be képviselőként. Az MNDSZ szemszögéből a legismertebb jelölt, aki mandátumhoz jutott, Tildy Zoltánné volt.⁵⁵

Az eredmények láttán a kommunista párt a korábbiakhoz hasonlóan – más bűnbakok mellett – ismét a nőket hibáztatta. A választás kimenetelének okai között számos tényező felmerült. Egyrészt problémát jelenthetett, hogy az MKP (nem alaptalanul) a vallásellenességet reprezentálhatta, ami a korabeli magyar társadalomban, különösen a nők körében hátránynak számított. Ezt tovább erősíthette, hogy a szövetség kommunista tagjai között – érthető módon – kevés keresztény volt, ami szintén ellenszenves lehetett a vallásos nők számára. Másrészt

⁵¹ MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ö. e. A nők szerepe az országos választásokban. Rákosi Mátyásnak a budapesti nők nagygyűlésén elmondott beszéde 1945. október 21-én.

⁵² Romsics I.: Magyarország története i. m. 286.

⁵³ Balogh S.: Szabad és demokratikus választás, 1945. In: Parlamenti választások i. m. 241.

⁵⁴ Romsics I.: Magyarország története i. m. 286–287.

⁵⁵ Palasik Mária: A nők a parlamentben (1920–1990). In: A Nő és a politikum i. m. 234. – Az MNDSZ saját hatáskörében húsz személyt jelölt, de ezek közül nem mindenki került be a törvényhozásba. *Osvát Zsuzsa*: Ha megválasztanak... Asszonyok, 1. (1945) 7. sz. Az előbb említett nők közül ketten kerültek be a nemzetgyűlésbe: Majláth Jolán pótképviselő (NPP), Tildy Zoltánné Gyenis Erzsébet (FKGP). Ugyan az említett listán az *Asszonyokban* nem szerepelnek, de szintén kötődnek, vagy kötődtek az MNDSZ-hez a következő nőképviselek: Döbrentei Károlyné Némety Aranka (MKP), Ratkó Anna (MKP), Szabó Piroska (MKP). Az MNDSZ listáról való lemaradásuk esetében lehetséges indoknak tűnik, hogy korábban ugyan részt vettek a szövetség munkájában, de ekkora már ezt elhagyhatták. Ennek pontosítása további kutatásokat igényel. Az 1944. évi december hó 21-re Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja 1944. december 21 – 1945. november 29. Főszerk. Vida István. Bp. 1994. 111., 275. 368., 424–425.; Az 1945. évi november 29-re i. m. 119–120., 472–473., 552–553., 608–609.

úgy vélték, hogy a nők többsége nem ért a politikához, sőt egyenesen alacsonyabb szellemi színvonalon áll, mint férfitársai, s ez vezetett ahhoz, hogy nem a megfelelő politikai erőt támogatták a választásokon. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy ezeket a tényezőket nemcsak a hétköznapi nők körében fedezték fel, hanem a párt és a szövetség agitátorainak között is. A problémával még a kommunista hatalomátvétel után is küzdenie kellett a pártnak. Ugyanakkor a szervezetnek szembe kellett néznie azzal a ténnyel is, hogy a kisgazdák „reklámozásában” is szerepet vállaltak azzal, hogy Tildy Zoltánnét⁵⁶ az MNDSZ országos elnökét folyamatosan népszerűsítették.⁵⁷

Ezenfelül Rákosi a már korábban említett aktíván kritizálta az MNDSZ választási szerepét is, szerinte csődöt mondott a szervezet, amely gondolatot az országos választás megerősíthetett a párt tagjai között. A kudarcok következtében sokan úgy gondolták, hogy többé nincs szükség az MNDSZ-re. Meglepő módon azonban mégis a szervezet fenntartása mellett álltak ki, ilyen volt például a korábban éles kritikát megfogalmazó Révai Józsefné, amikor következőképp nyilatkozott:⁵⁸ az „[o]któberi választás után a változás nem csak azt jelenti, hogy nyíltabban fellépünk a kisgazdákkal szemben, hanem azt, hogy az MNDSZ-ből olyan tömegszervezetet teremtsünk, amelynek motorja a kommunista párt, illetve a kommunista tagság.”⁵⁹

Összességében ahogy Pető Andrea fogalmazott, a választások végére a pártok eljutottak odáig, hogy „[v]alóban minden párt felismerte, hogy a politikai palettán önállóan eddig nem szereplő, csak retorikai fordulatként létező erő, »a magyar nők« létező politikai erőként jelent meg”.⁶⁰ Ezzel a tudattal készülhettek a következő választásra. A pártok és szervezeteik azt gondolhatták, hogy négy évük van mind erre, ezzel szemben mintegy két év múlva újra a választóurnák elé kellett járulni.

Politikai változások 1945 után

Mielőtt rátérnék az 1947. évi választásra, és abban az MNDSZ szerepvállalására, szükséges röviden kitérni a két választás közötti időszak politikai változásaira, ami megmagyarázza, mi állt annak háttérében, hogy a választásokat előrehozták. A belpolitikai változások fő mozgatórugója az MKP volt, amely az 1945-ös választási fiaskót követően elsősorban a legerősebb koalíciós párt, az FKGP kiszorítására és ellehetetlenítésére törekedett. Az elszigetelés érdekében 1946.

⁵⁶ Tildy Zoltánné Gyenis Erzsébet (1896–1985) 1916-ban házasodott össze Tildy Zoltán későbbi miniszterelnökkel, majd köztársasági elnökkel, akitől három gyermeke született. 1945-ben nemzetgyűlési képviselő lett, majd 1946-ban lemondott róla. 1945-től kezdve az MNDSZ elnöke, majd 1947–1948 nyara között díszelnöke. Az 1945. évi november 29-re i. m. 608–609.

⁵⁷ *Pető Andrea*: Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből (1945–1951). Bp. 1998. 102–103.; *Huhák H.*: Agitátorok i. m. 138.

⁵⁸ MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ö. e. A nők szerepe az országos választásokban. Rákosi Mátyásnak a budapesti nők nagygyűlésén elmondott beszéde 1945. október 21-én.

⁵⁹ MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ö. e. Jegyzőkönyv a kerületi nőtitkárok 1945. november 10-én megtartott üléséről.

⁶⁰ *Pető A.*: Nőhistóriák i. m. 104.

március 5-én a kommunista párt együttműködve a parasztpártiakkal és szociáldemokratákkal megalakította a Baloldali Blokkot, amelynek fő feladata a kispárt semlegesítése és felszámolása volt. Ennek a szervezetnek a Nagy Ferenc miniszterelnök vezetésével működő kormány mindenben engedett. Az egyik meghatározó, s egyben szimbolikus pillanat az volt, amikor a Baloldali Blokk megalakulása után egy héttel, a blokk nyomására hús reakciónak bélyegzett nemzetgyűlési képviselőjét kizárta a pártból. Ugyanezen a napon szavazta meg a nemzetgyűlés a VII. törvénycikket, amely a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről rendelkezett.⁶¹ (A későbbiekben ez a cikkely sokszor szolgált alapul a koncepciók megkonstruálásában).

A belpolitikai helyzet tovább fokozódott, amikor 1947. február 25-én Kovács Béla kispárt vezetőjét letartóztatták, majd szovjetellenes szervezkedéssel vádolták meg és végül a Szovjetunióba hurcolták. Ennek hatására Pfeiffer Zoltán országgyűlési képviselő közel ötven társával kilépett az FKGP-ből és megalakította a Magyar Függetlenségi Pártot.⁶²

További kulcsfontosságú momentum volt 1947 május vége, amikor a kommunisták nyomást gyakoroltak az éppen Svájcban tartózkodó Nagy Ferencre, hogy mondjon le posztjáról, ezzel együtt emigrációra is kényszerítve őt. Nem sokkal később kizárták pártjából, ősszel pedig megfosztották állampolgárságától is. Ezt követően az MKP új követelésekkel állt elő, minél hamarabb újabb választás kiírását akarta elérni, hogy a törvényhozásban is megszerezze a többséget. A cél elérése érdekében új választójogi törvényt fogadtak el, amely mintegy félmillióval csökkentette a választásra jogosultak körét. Megfosztotta a szavazati jogától a Horthy-korszakban működő jobboldali pártok és szervezetek közép- és alsó szintű vezetőit, azokat a személyeket, akiket politikai indokok miatt B-listára tettek. Emellett egy külön csoportot képeztek azok, akikre hamarosan ki- vagy betelepítés várt az országban, – Németországba a magyarországi németeket, Csehszlovákiából Magyarországra az ott élő magyarokat – tőlük szintén elvették választói jogosítványukat.⁶³

Az MNDSZ és az 1947-es választás

Mindeközben az országos eseményeket a nőszövetség is figyelemmel kísérte, és már nagyon korán hozzájárult a következő választásokra való felkészüléshez. Az MNDSZ kommunista vezetői 1946 őszén javaslatot tettek arra, hogy a szövetség feladatai között a követeléseiben és akcióiban a Baloldali Blokk, elsősorban az MKP politikájának népszerűsítése legyen.⁶⁴ A nőszövetség az

⁶¹ Romsics I.: Magyarország története i. m. 288–290.

Részletesebben lásd: 1946. évi VII. törvénycikk a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről. In: Ezer év törvényei. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1945.%2520VII.%2520/>, letöltés 2023. szept. 27.

⁶² Romsics I.: Magyarország története i. m. 291.

⁶³ Romsics I.: Magyarország története i. m. 291–292.

⁶⁴ MNL OL M-KS 274. f. 19/2. ö. e. A nőmozgalom szervezésével foglalkozó testületek, szervezetek iratai, (1946). Az MNDSZ kommunista vezetőinek javaslata a nőszövetség három hónapos munkaprogramjára, 1946. október 15.

MKP melletti nyílt agitációját csak a párt utasítására végezhette. Az MNDSZ-nek oda kellett figyelnie, hogy ne kompromittálja magát ezzel, de ahol lehetett, közvetlenül kiállt az MKP mellett. Amennyiben viszont a vezetés úgy ítélte meg, hogy ez túl feltűnő, akkor indirekt agitációt folytatott a demokrácia eddigi eredményeinek bemutatásával, a „reakciós rémhírek” megcáfolásával, a nőszövetség addigi produktumainak ismertetésével és abban a kommunisták segítségének kihangsúlyozásával.⁶⁵

Ennek a munkának részeként az egyesület vállalta, hogy felvilágosítja az asszonyokat az általuk, vagyis inkább a kommunista párt által reakciónak minősített személyek szabotáló és bomlasztó szerepéről. Az, hogy ez pontosan kiket és mit jelentett, nehéz volt meghatározni. Amíg 1945-ben a Horthy-korszak híveit illették ezzel a fogalommal, addig rövid időn belül új tartalommal töltötték meg és lényegében bárki ellenségévé válhatott. A legtömörebben azonban Révai József, a későbbi népművelési miniszter fejtette ki a politikai fogalom tartalmát, amikor minden olyan személyt, aki nem kommunista, megbélyegzett a „reakciós” jelzővel.⁶⁶

Emiatt a nőszövetségnek is folyamatosan figyelnie kellett a párt retorikájára, és ahhoz alkalmazkodva kellett az agitációs tevékenységét alakítania. A szervezet kiemelten fontos feladata maradt, hogy a baloldal mellé állítsa a nőtársadalmat. A szövetség javaslatot tett arra, hogy nagyobb számban indítsanak nőket, mint az előző választáson, elsősorban azokra a személyekre gondolva, akik az elmúlt egy évben népszerűsége tettek szert. Emellett újra indítványozták az MNDSZ külön listán való indulását,⁶⁷ azonban erre ismét nem került sor, megint csak a pártok listáin lehetett MNDSZ-tag jelöltekkel találkozni.⁶⁸

A nőszövetségben a választási munkálatokat a titkárság irányította, amelynek tagjai mind kommunisták voltak.⁶⁹ Az előkészületek ezúttal sokkal professzionálisabban zajlottak, mint 1945-ben. Az országos választási apparátus mellett alakítottak egy választási nőbizottságot, amelynek tagjai között számos MNDSZ-tag szerepelt.⁷⁰ Emellett megyei szinten létrehozták az agitációs nőbizottságokat, a fővárosban pedig a budapesti agitációs bizottságot. A szövetség pontos tervet készített a propaganda különböző részeinek megvalósítására. Ahogy az előző

⁶⁵ Az MNDSZ feladatai az országgyűlési kampányban. Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 350–352.

⁶⁶ MNL OL M-KS 274. f. 19/2. ö. e. Az MNDSZ kommunista vezetőinek javaslata a nőszövetség három hónapos munkaprogramjára, 1946. október 15.; *Standeisky Éva: Kik voltak a „reakciósok”? In: Az 1944–1949 közötti magyar történelemről. Szerk. Feitl István. Budapest. 2016. 130–131.*

⁶⁷ MNL OL M-KS 274. f. 19/2. ö. e. Az MNDSZ kommunista vezetőinek javaslata a nőszövetség három hónapos munkaprogramjára, 1946. október 15.; Az MNDSZ feladatai az országgyűlési kampányban. Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 350–352.

⁶⁸ Az MKP listáján összesen 17 MNDSZ-tag neve szerepel. *Sz. n.: A Magyar Kommunista Párt képviselőjelöltjeinek névsora. Szabad Nép, 1947. augusztus 1. 5–6.* Közülük csak ketten jutottak be a Parlamentbe, de ennél jóval több kommunista és MNDSZ tagságú nő került be, aminek hátterében az állhat, hogy ezen a jegyzéken többen nem úgy jelentek meg, mint a nőegyesület jelöltjei, hanem más funkciójuk vagy tisztségük alapján kerültek fel a lajstromra. Jelenleg még nem találtam forrást arra vonatkozóan, hogy kik indultak a többi párt színeiben, viszont később lehet látni az országgyűlés új képviselői között NPP, SZDP tagsággal és egyben MNDSZ-kapcsolattal bekerült pót- és rendes képviselőnőket. Lásd a későbbi lábjegyzetben (84) az 1947-es választások megválasztott női képviselőinél.

⁶⁹ MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. Az MNDSZ magatartása a választásokat illetően, 1947. július 25.

⁷⁰ Többek között például Bíró Vera, Döbrentei Károlyné, Rajk Lászlóné, Tóth Matild. MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ö. e. A Nőtítkárság általános választási munkaterve 1947-ben.

választási kampány során, ekkor sem csupán az egyszerű MNDSZ-tagok, hanem külön erre a célra felkészített „nőagítátorok” is dolgoztak. Bevetették az egyéni meggyőzés differenciált módszereit az élet minden területén, főleg ott, ahol nagy számban találkozhattak nőkkel, mint például a kórházlátogatásokon, piacokon, tömegközlekedésen vagy épp a gyerekneveléshez kapcsolódó tevékenységek alkalmával. Mindeközben pedig odafigyeltek arra, hogy az eltérő társadalmi státuszú és szakmájú asszonyokat különböző módokon közelítsék meg, így külön koncepciókat alakítottak ki a sikeres meggyőzés érdekében. Felhasználták még az ünnepélyes keretek között megtartott nőnapokat, amelyeken az MNDSZ burkolt választási műsorral és az MKP mellett agitáló hadifoglyokkal és hozzátartozóikkal jelent meg. Emellett ezeken a rendezvényeken beszámoltak a kommunisták kezdeményezésére indított hároméves terv sikereiről is. Ezenfelül fontos helyszíneknek számítottak, nagy-, kis- és nőegyesületi gyűlések, ahol szintén lehetőségük volt széleskörben terjeszteni az asszonyoknak szánt üzeneteket.⁷¹

A propaganda központi elemei és eszközei

Az MNDSZ-propaganda két legfontosabb eszköze a szervezetnek az 1947-es hadifogolyszolgáltatásban és az 1946 és 1947 közötti egészségügyi vándorautó akcióban betöltött szerepvállalása volt. A két akció célja egyrészt a rászorulókon való segítség, másrészt az MKP népszerűségének növelése volt. Az egészségügyi vándorautó akció kitűnő alkalom volt arra, hogy – miközben egészségügyi ellátásban részesítették a vidék lakosságát – a nőszövetség asszonyai a kommunista párt mellett agitáljanak. A siker érdekében ráadásul elsősorban a párthoz tartozó nőszervezeti asszonyokat igyekeztek alkalmazni, akik ellentétben az autóval érkező orvosokkal és védőnőkkel, egyértelműen kapcsolódtak a kommunista párthoz. A hatékonyságot erősítette, hogy a csapatban kommunista propagandisták is helyet kaptak, akik az MKP addig elért sikereit kommunikálták a helyi lakosság felé. A propagandában felhasznált eredmények közé tartozott többek között az asszonyok terheinek könnyítése, a gyermekügyi intézmények (napközik és bölcsődék) felépítése. Világossá tették azt is, hogy ezek a fejlesztések akkor folytathatók, ha a választásokon a kommunista pártot támogatja a lakosság. Azoknak a személyeknek a levelezési címeit, akik az egészségügyi vizsgálaton részt vettek, átadták a pártnak, aminek köszönhetően számosan bekerültek az MKP propagandagépezetének látókörébe. Az autók mellett beállították az egészségügyi megbízottakat és népegészségőröket is, akik szintén szoros kapcsolatot ápoltak az MNDSZ-szel. Ezen szakmák képviselőinek a bevonása szinte nélkülözhetetlennek számított, mivel a társadalomnak egy jelentős részéhez eljutottak, emiatt egyéni agitációjuk nagyban befolyásolhatta az emberek gondolkodását.⁷²

⁷¹ MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ö. e. A Nőtítkárság általános választási munkaterve 1947-ben. A nőagitációs hét 1947 nyarán Jóború Magda aláírásával.; MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. Az MNDSZ magatartása a választásokat illetően, 1947 július vége.; Az MNDSZ feladatai a választási harcban, 1947. július vége.; Az MNDSZ feladatai az országgyűlési választási kampányban, 1947. július vége. Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 350–352.

⁷² MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ö. e. Az MNDSZ magatartása a választásokat illetően, 1947 július vége.; Az MNDSZ feladatai a választási harcban, 1947 július vége.; Az MNDSZ feladatai az országgyűlési választási

A másik fontos terület, amelyet az MNDSZ fel tudott használni a választási propagandához, a hadifogollyszolgálat volt. 1947-ben a párizsi béke aláírása előtt a Szovjetunió hozzájárult 31 000 magyar hadifogoly hazatéréséhez. A szerződés kötelezte a magyar államot a győztes hatalmakkal való megállapodásra a foglyok hazaszállításának ügyében. Az MNDSZ szerepvállalása ebben tagadhatatlan, ugyanis – amikor a tárgyalások még csak folyamatban voltak – levelet intéztek Sztálinhoz, amelyben arra kérték őt, engedje haza a fogságban élőket.⁷³ Ahhoz, hogy ez eljusson a Szovjetunió első emberéhez, egy 100 tagú küldöttség kérte fel Rákosit mint államminisztert⁷⁴ a közreműködésre és az irat továbbítására. Sztálin engedélyével végül már májusban megindult a foglyok hazaszállítása.⁷⁵

A munka megkönnyítésére az MNDSZ megindította hadifogoly-akcióját és a központjában még ebben a hónapban megalapította a Hadifogoly Osztályt, amelynek feladata a munka központi irányítása volt. Emellett úgynevezett hadifogoly bizottságokat alakítottak, részben az MNDSZ-tagjaiból.⁷⁶ Az akció részét képezte a hazatért személyek fogadásában való részvétel, az élelmezés biztosítása, az egészségügyi ellátásról és majdani beilleszkedésről való gondoskodás.⁷⁷ Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a valóságban ez csak egy megkonstruált színjáték volt, amelyet a két szervezet (MKP, MNDSZ) hasznosítani tudott a választási kampányban.⁷⁸ A hadifoglyok hazahozatalának kérdésében végig kiemelt figyelmet fordítottak arra, hogy az egész ország tisztában legyen azzal, kinek is köszönhetik szeretteik hazatérését, így került reflektorfénybe ennek kapcsán (is) a nőszövetség és Rákosi.⁷⁹

Mindezek mellett az MNDSZ saját kiadványait szintén bevetette jelöltjeinek népszerűsítésére és az MKP szolgálatára. Plakátokat adott ki a hadifoglyok támogatása érdekében rendezett gyűjtésről és gyűlésekről (például július 28-án Budapesten nagygyűlést tartottak Rákosi szónoklatával), valamint külön Rákosiról és az ebben betöltött szerepéről is, a hároméves tervről, az egészségügyi autókról és az MNDSZ képviselőjelöltjeiről, akiket meghatározott terv

kampányban, 1947. július vége. Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 350–352. – Az egészségügyi vándorautók jelentőségét mutatja még, hogy több alkalommal is készítettek róla filmhíradót. A korszakban ugyanis ez a híradási eszköz szintén fontos szerepet töltött be a közvélemény befolyásolásában. Például: Az MNDSZ egészségügyi vándorautóinak ünnepélyes indulása, Mafirt Krónika, 82. 1947 augusztus. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6486> (Utolsó megtekintés: 2023. máj. 7.); Az MNDSZ egészségügyi autói vidéken, Mafirt Krónika, 86. 1947. szeptember. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6514> (Utolsó megtekintés: 2023. máj. 7.)

⁷³ Az MNDSZ levele Sztálinhoz a hadifoglyok hazatéréséért. Asszonyok 3. (1947) 10. sz. 2.; Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 326.

⁷⁴ 1947. június 1. Az MNDSZ-központ a hadifogoly-akció feladatairól. Dokumentumok a magyar nőmozgalom 343.

⁷⁵ Ennek a jelentősége abban állt, hogy nem várta meg a béke ratifikálását és életbe lépését, hanem már ebben a hónapban jóváhagyta a hadifoglyok elengedését. MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ő. e. Az MKP KV Nőtítkárság levele a kommunista elvtársakhoz, 1947. május 15.

⁷⁶ 1947. június 1. Az MNDSZ-központ a hadifogoly-akció feladatairól. Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 343–345.

⁷⁷ [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége]: Az MNDSZ szociálpolitikai, egészségügyi feladata és munkája. Tanulj velünk könyvtár. Bp. [1948.] 7.; Orosz J.: A Magyar Nők i. m. 306–307.; Pető A.: Nőhistóriák i. m. 111.

⁷⁸ Bognár Z.: A magyar hadifoglyok ügye i. m. 131–143.

⁷⁹ MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ő. e. Az MKP KV Nőtítkárság levele a kommunista elvtársakhoz, 1947. május 15.

szerint tovább reklámozott még a sajtóban, rádióban. Hasznát vette saját képes folyóiratának, az *Asszonyoknak*, amelyben a nőszövetség által támogatott jelölteket mutatta be, vagy épp a fenti akciók sikerét hangsúlyozta. Szintén jó szolgálatot tett a *Tudnál-e rá felelni? című* periodikája, amely ugyancsak értékes információkat tartalmazott az akciók jelentőségéről.⁸⁰

Az 1947-es választás

A választás napján elérkezett a lehetőség, hogy a nők megszabaduljanak a rájuk ragasztott negatív jelzőktől: „a politikai elmaradottság és a reakció szekértolónak a skarlát betűjelét viselték magukon, melyet az egyre izmosodó Kommunista Párt ragasztott rájuk. A Kommunista Párt fejlett öntudattal rendelkező nőpolitikusai gyakorolták leginkább ezt a megbélyegző minősítést”.⁸¹

Az 1947. augusztus 31-én megtartott választáson azonban ismét csalódnuk kellett a kommunistáknak, hiába a gondos előkészítés, a választási csalás, mégsem értek el olyan eredményt, amelyet szerettek volna, a korábbi 17%-ról csak 22%-ra tudták növelni a szavazatok arányát, ezzel 100 mandátumot szereztek. A Baloldali Blokk viszont összesen 45%-ot ért el, és egyben sikerült a Kisgazdákat kiszorítani azok mindössze 15%-os szereplésével.⁸²

Ismét kisgazda vezetéssel alakult meg tehát a kormány, de szemben az 1945-ben kinevezett Tildy Zoltán miniszterelnökkel, vagy a később ugyanezt a posztot betöltő Nagy Ferencel, a kommunistákkal feltétlen együttműködésre hajlandó Dinnyés Lajos vezetésével jött létre az új kabinet.⁸³ Ekkor összesen 22 női képviselő⁸⁴ került be a Parlamentbe, ez a szám a választási ciklus folyamán további három fővel egészült ki. Az egyesület nézőpontjából a

⁸⁰ MNL OL M-KS 274. f. 19/13. ő. e. Az MNDSZ magatartása a választásokat illetően, 1947. július vége; Az MNDSZ feladatai az országgyűlési választási kampányban, 1947. július vége. Dokumentumok a magyar nőmozgalom i. m. 352.

⁸¹ *Pető Andrea*: Politikai pártok és nőmozgalmak Magyarországon 1945–1951 között. In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Szerk. Gyáni Gábor – Nagy Beáta. Debrecen. 2006. 284–285.

⁸² *Izsák Lajos*: Pártok és politikusok Magyarországon 1944–1994. Bp. 2010. 130.; *Romsics I.*: Magyarország története i. m. 292.

⁸³ *Romsics I.*: Magyarország története i. m. 292.

⁸⁴ *Palasik M.*: A nők a parlamentben i. m. 235.; *Pető A.* – *Szapor J.*: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása i. m. 165. – Fontos, hogy a következő lista az 1947. szeptember 16 – 1949. április 12. közti állapotot mutatja. Újra megválasztották az MNDSZ-tagjai közül Döbrentei Károlynét (MKP), Szabó Piroskát (MKP) és emellett három új női szereplőt, akik különböző társadalmi rétegekből – Jóború Magda értelmiségi (MKP), Ríz Jánosné Antal Mária (MKP) munkás, Szegedi Albertné Klenki Ilona (MKP) parasztasszony – származtak. *O. Zs*: Demokratikus nők az élen. *Asszonyok* 3. (1947). 17. sz. – Az előző cikkben nem kerültek említésre Füredi Sándorné Jancsecz Magdolna (SZDP), Magyar Józsefné Kiss Krisztina (MKP), aminek az oka valószínűleg az, hogy ekkor még pótképviselő funkcióval rendelkeztek, majd csak 1948-ban lettek rendes tagjai az országgyűlésnek. Hasonló a helyzet Majláth Jolánnal (NPP), aki csak pótképviselőként szerepel. Bár nem feltétlenül kell ezt a logikát követni, ugyanis Rízné is hasonlóan első alkalommal, csak pótképviselőként szerepelt, majd később behívták a törvényhozásba. Kimaradt a felsorolásból Ratkó Anna (MKP), Reissinger Mária (SZDP), Szomolyai Ágostonné Vincze Mária (MKP). Az MNDSZ listáról való lemaradásuk esetében lehetséges oknak tűnik, hogy korábban ugyan részt vettek a nőszövetség munkájában, de ekkora már ezt elhagyhatták. Ennek pontosítására további kutatások szükségesek. Az 1947. szeptember 16-ra Budapestre összehívott Országgyűlés almanachja 1947. szeptember 16 – 1949. április 12. Főszerk. Vida István. Bp. 2005. 126., 252–253., 356., 345–346. 348., 409–410.

legemblematikusabb és legjelentősebb személyek, akik helyet kaptak az országgyűlésben Döbrentei Károlyné és Jóború Magda voltak.⁸⁵ Az eredmények láttán azonban hasonló elkeseredettség és meghurcolás várt a nőkre, mint a közelmúltban.⁸⁶

Összegzés és kitekintés

A vizsgált dokumentumok alapján megállapítható, hogy a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége és a Magyar Kommunista Párt közötti kapcsolat – hiába próbálták meg leplezni – egyértelműen létezett. Az MKP és az MNDSZ kapcsolatát az MNDSZ 1948 áprilisában megtartott II. kongresszusáig ugyanis titkolni kellett, ekkor viszont kihirdették a „női egység” megvalósulását, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy minden más nőszervezetnek döntenie kellett arról, hogy belépnek-e az MNDSZ-be vagy felosztatják önmagukat.⁸⁷ A folyamatot tovább erősítette júniusban a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) megalakulása. Így hamarosan már ténylegesen lehullhatott a lepel, és a nőszervezet nyíltan képviselhette a kommunisták érdekeit.

Ahogy láthattuk, az MNDSZ sokoldalúan részt vállalt a választási kampánymunkában, nagy erőket mozgósított, és minden rendelkezésre álló eszközt bevetette annak érdekében, hogy a kommunista párt érdekeit képviselje és iránymutatásainak megfeleljen, akkor is, ha ez csak felemásan sikerült. A kommunisták részéről egyértelmű elégedetlenség fogalmazódott meg a nőszervezet választási munkájával kapcsolatban mindkét koalíciós időszakban tartott választást követően.

A következő, 1949-es választás már egészen más politikai környezetben zajlott, tulajdonképpen a kommunista hatalomátvételt jóváhagyó népszavazássá degradálódott szavazásról beszélhetünk csupán. Az MKP Sztálin utasítására 1947 őszén meggyorsította a szovjetizálás folyamatát, így új irányt vettek a munkálatok. Az 1948 áprilisában létrejött „női egység” ennek egy részét képezte, majd a helyzetet tovább fokozta a június 12-én megalakult Magyar Dolgozók Pártja (MDP), amely megindította az áttérést a többpártrendszerből az egypártrendszerre. Természetesen az MNDSZ az 1949-es szavazáson is részt vállalt a nők meggyőzésében – hasonló formában és eszközökkel, mint azt korábban tette, azzal a különbséggel, hogy ekkor már nyíltan a kommunisták mellett foglalt állást. Az 1949. május 15-én megtartott választás kimenetele tökéletesen visszatükrözte az MDP akaratát, ekkor már nem pártok, hanem a Magyar Függetlenségi Népfront jelöltjei indultak a parlamenti képviselői helyekért. A választhatók kö-

⁸⁵ *Palasik M.*: A nők a parlamentben i. m. 235.

⁸⁶ *Pető A.*: Nőhistóriák i. m. 114.

⁸⁷ A női egyesületek további sorsát tekintve 1945–1951 között közel 100 nőegylet létezett, amelyek különböző célkitűzésekkel alakultak meg, más és más réteget képviseltek és így eltérő feladatokat végeztek. Többek között találkozhatunk egyházi és jótékonyági női mozgalmakkal, de találhatunk szakmai vagy épp oktatási alapon létrejött szervezeteket is. A nők feletti teljes kontroll megszerzése végül 1951-ig elhúzódott, ekkorra sikerült az utolsó nőszervezeteket is felszámolni. Azonban ezen az intézmények történetének az ismertetésére még nem került sor. Jelenleg csak a szociáldemokrata nőmozgalom, illetve a Feministák Egyesülete és az izraelita nőegyesületek kapcsán kaphatunk egy tömörebb képet a szakirodalomból. *Pető A.*: Nőhistóriák i. m. 19., 23., 46–70., 118., 122–140., 180–183. A nőszervezetek felsorolását lásd: Uo. 180–183.

rét a kommunisták határozták meg, vagyis lényegében egyetlen listára lehetett szavazni, amely végül a voksok 96,27%-t nyerte el, a megválasztott képviselők 71%-a MDP tag volt,⁸⁸ ezzel elindítva a kommunisták negyvenéves egyeduralmát.

⁸⁸ *Bihari Mihály*: Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok. Bp. 2005. 80.; *Izsák L.*: Pártok és politikusok i. m. 133.; *Romsics I.*: Magyarország története i. m. 294–296.

Nagy Eszter

AZ IPARMŰVÉSZET MEGÚJÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGE AZ IPARMŰVÉSZETI TANÁCS (1954–1975) KERETÉBEN

Bevezetés

Az iparművészek körében 1940-ben egy társadalmi felelősséget vállaló, szociálisan érzékeny kis csoport jelent meg a Magyar Iparművészek Országos Egyesületében (MIOE), amely az új gyártási lehetőségekre és a társadalmi változások igényére reagálva az ipari tervezőművészet önálló alkotó tényezővé tételét tűzte zászlajára.¹ Az öntudatra ébredő művészek az *Új magyar iparművészet* felé című programadó röpiratukban elutasították a 19. századi „képzőművészekkel kacérkodó öncélú iparművészkedést,” és a Werkbund „iparnemesítő” mozgalomát, mivel az iparművészetet nem a képzőművészet vagy a mérnöki munka alárendeltjének tekintették, hanem önálló alkotó tényezőnek.² A baloldali érzelmű, haladó szellemű iparművészek tehát meg akarták szüntetni az iparművészet alárendelt („cseléd”) szerepét, hogy elfoglalhassa a méltó helyét a jövő társadalmában. Az iparművészek hivatását abban látták, hogy részt vegyenek az új társadalmi struktúra” és életforma előkészítésében, illetve „a magyar ízlés” alakításában – szerepet vállalva a tömegcikkgyártásban és a kereskedelmi életben – korszerű, esztétikailag igényes, olcsó mindennapi használati eszközök („életeszközök”) előállításával. A kézműves technológiára épülő, képzőművészeti igényű, szűk társadalmi réteget szolgáló iparművészettel szemben tehát az iparművészetet az egész társadalom szolgálatába kívánták állítani, azaz létre akarták hozni a *szociális iparművészetet*.

A *szociális iparművészet* programjának megvalósítására azonban várni kellett, mivel csak 1945 után alakult ki olyan helyzet – a politikai, gazdasági és társadalmi feltételek átrendeződésével –, hogy megkezdődhessen a munka. Ekkor a modern tárgykultúra megteremtésének igényével fellépő iparművészek igyekeztek minden lehetőséget megragadni, hogy részt vegyenek az új szocialista társadalom és életforma alakításában, és ezáltal elismerést szerezzenek az új iparművészetnek. A *szociális iparművészet* híveinek azonban szembe kellett nézniük az iparművészet megújítását és önállósodását elutasító, képzőművészeti szemléletét megőrző művészeti irányító szervek – a Népművelési Minisztérium és az 1949-ben, a minisz-

¹ A MIOE köreiben szerveződő csoportnak tagjai közé tartozott a modern ipari tervezőművészet alakításában fontos szerepet betöltő Schubert Ernő (1903–1960) festő, textiltervező, aki az 1948-ban létrejövő Iparművészeti Főiskola igazgatójaként részt vett az ipari tervezőművész-képzés megszervezésében, valamint Juhász László (1906–1978) belsőépítész, aki az 1954-ben megalakuló Iparművészeti Tanács titkáráként részt vett a modern tervezőművészet kibontakoztatásában. Csaba Rezső – Juhász László – Szűcs Pál: *Új magyar iparművészet felé* (röpirat). 1940. In: *Új magyar iparművészet felé: Válogatás a magyar iparművészet dokumentumaiból 1899–1947*. Szerk. Ferkai András – István Mária – Slézia József. Bp. 1991. 161–186.

² Az iparművészet megújítására, az ipar „megnemesítésére” több kísérlet is történt a német és osztrák Werkbund mintájára a 20. század első felében Magyarországon: a Magyar Művészi Munka (1913) és a Magyar Műhely-Szövetség (1932) is hasonló céllal alakult meg. Ernyey Gyula: *Tárgyvilágunk 1896–1996*, Bp. 1998. 39–48.

térium intenció szerint létrehozott Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége (a továbbiakban Szövetség, MKISZ) – ellenállásával, valamint azzal, hogy a szocialista társadalom és gazdaság nem volt felkészülve arra, hogy az iparművészek gazdasági szerepet vállalva részt vegyenek a modern tárgykultúra alakításában. Az ipar őrizte a régi bevált módszereket, a külföldi minták utánzását, és a régi kézműves szemléletet „majdnem kizárólagosan a régi, megszokott kézművességi formában tudtak csak gondolkodni és tenni” – így tehát általában ellenséges légkör fogadta az ipari tervezőművészeket.³

A kitzűzött célok megvalósításában kulcsszerepet játszó – az önálló iparművészet megteremtésének előfeltételeként számon tartott – önálló felsőfokú iparművészképzés megvalósítása is csak a kulturális tárca törekvéseivel szemben tudott létrejönni. 1945-ben ugyanis csak az Iparművészeti Iskola tanári karának tiltakozása révén (nagy részben az iparművészet gazdasági jelentőségére hivatkozva) tudták elérni, hogy a minisztérium ne olvassa be az Iparművészeti Iskolát a Képzőművészeti Főiskolába,⁴ hanem önállóságát fenntartva főiskolai rangra emelje 1948-ban.⁵ Az ipari tervezőművészet bázisintézményeként létrejövő főiskolán azonban hiába kezdődött meg 1949-ben Schubert Ernő igazgató irányításával a „művésztechnológusok,” majd 1950-ben – nemzetközi viszonylatban is elsők között – kísérleti jelleggel az ipari formatervezők képzése, a háború után az államosítások révén kialakuló szocialista nagyipari termelésben a mennyiségi szempontok váltak uralkodóvá, így a tervezőművészek munkájára nemigen tartottak igényt. A minőségi (és egyben esztétikai) szempontok háttérbe szorulásával tehát az ipari tervezőművészet megvalósításának folyamata az 1950-es évek elején elakadt. Újabb előrelépés csak akkor történt, amikor a Szövetségben, a főiskola tanárainak – feltehetően a Schubert Ernő által közvetített brit mintát szem előtt tartó Kaesz Gyula – kezdeményezésére megalakult az első politikai enyhülés alkalmával az Iparművészeti Tanács (Tanács).⁶

Az 1954-ben „a tömegcikk művészi színvonalának emelésére” létrehozott, gazdasági és művészeti delegáltakból álló Iparművészeti Tanács jelentős előrelépést jelentett az ipari tervezőművészet számára,⁷ azonban a szocialista országokban úttörőnek és egyben mintának számító tárcaközi intézmény mégsem vált sikertörténétté, mivel a működésében jelentkező problémák – aminek legszembeötlőbb megnyilvánulása az volt, hogy a Tanács hozzávetőleg húszéves fennállása (1954–1975) alatt mindössze kilencszer sikerült összehívni a tanácsülést,

³ Iparművészeti Múzeum Adattár [a továbbiakban: IMM Adattár] Juhász László hagyatéka KLT 3934. Juhász László, Hazai ipari formatervezés 1945-től napjainkig, [1968 után].

⁴ *Dokumentumok a Magyar Iparművészeti Főiskola életéből: 1945–83.* Szerk. Bodor Ferenc. (A Magyar Iparművészeti Főiskola Kiadványa 1.) Bp. 1983. 17–21. Jegyzőkönyv az Országos Magyar Iparművészeti Iskola tanári karának és szakoktatói karának 1945. november 12-i közös értekezletéről.

⁵ Előbb, 1946-ban Akadémiává szervezték az Iparművészeti Iskola felsőbb osztályait, majd ezt követően emelték 1948-ban főiskolai rangra.

⁶ Kaesz Gyula (1897–1967), az Iparművészeti Iskola belsőépítész tanára, majd az Iparművészeti Főiskola főigazgatója (1952–1958). *Ernyey Gy.: Tárgyvilágunk* i. m. 69, 88; *Schubert Ernő: Ipar és művészet.* In: Ferkai A. – István M. – Slézia J.: *Új magyar iparművészet felé* i. m. 187–192; IMM Adattár KLT 3934. Juhász László, Hazai ipari formatervezés 1945-től napjainkig, [1968 után].

⁷ 1049/1954 (VI. 26.) sz. Mt. határozat. *Magyar Közlöny* 1954. 45. sz.

– nem tették lehetővé, hogy beváltsa a hozzáfűzött reményeket.⁸

Jelen tanulmány célja, hogy ezeknek a működési problémáknak az okait feltárva magyarázatot találjon arra, hogy miért nem tudott megfelelően működni az ipari tervezőművészet szempontjából ígéretesnek tűnő intézmény. Ennek kapcsán a tanulmány egyrészt vizsgálja a Tanácsot létre hozó határozat keletkezésének körülményeit, illetve azt, hogy a határozatban szereplő működést szabályozó tényezők (hatáskör, felügyelet) milyen lehetőséget adtak a kitűzött célok megvalósítására. Másrészt a tanulmány vizsgálja a Tanács működésében (különösen a művészeti irányításban) részt vevő intézmények konfliktusait is. A téma kidolgozásához forrásként elsősorban az Iparművészeti Tanács, illetve a művészeti irányításban részt vevő intézmények (MKISZ, Népművelési, majd 1957-től Művelődésügyi Minisztérium Képzőművészeti Főosztálya) levéltári iratanyaga szolgál.

Az Iparművészeti Tanács megalakulása

Az Iparművészeti Tanács létrehozását megelőző tárgyalásokon elsősorban az intézmény felügyelete körül alakult ki vita az ipari tervezőművészetben érintett gazdasági és művészeti felek között. A határozat előterjesztője, a Népművelési Minisztérium, a Tanács felügyeleti szervének és elnökének egyaránt a könnyűipari tárcaát javasolta,⁹ mivel a Tanács döntéseinek végrehajtását csak úgy látta garantálhatónak, ha a tömegcikkgyártó üzemek zömét (80%) felügyelő minisztérium tölti be ezt a feladatot. Ez azonban a művészeti oldal képviselői számára nem volt elfogadható, mivel az egyfelől a gazdasági képviselet túlsúlyát eredményezte volna, másfelől a művészet képviselői a gazdasági tárca alárendeltjévé váltak volna. Ezért Kaesz Gyula az előterjesztés véleményezésekor egyrészt azt javasolta, hogy az alá- fölérendeltségi viszony elkerülése végett az Iparművészeti Tanácsot egy független kormányzati szerv, a Minisztertanács felügyelete alatt hozzák létre,¹⁰ másrészt a gazdasági és a művészeti delegáltak egyensúlyának megteremtése érdekében biztosítsanak egyenlő arányú képviseletet a két érdekelt fél számára. Továbbá azt is ajánlotta – arra való tekintettel, hogy a gazdaság és művészet képviselői nem képviselnek azonos súlyt –, hogy a művészeti érdekek érvényesülését egy művész elnök által is biztosítsák be. A népművelési tárca azonban csak részben értett egyet ezekkel a javaslatokkal,

⁸ SZM KEMKI IP 16. d. Az Iparművészeti Tanács munkájának értékelése és javaslatok a hatékonyabb működés feltételeinek biztosítására, [1973].

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL] XIX-I-3-o Az államigazgatás felsőbb szervei, Kultúra, Népművelési Minisztérium, Miniszterhelyettesi értekezletek (1953–1956) [a továbbiakban XIX-I-3-o] 1. d. A Képzőművészeti Osztály feljegyzése az iparművészet problémáiról, az 1953. szeptember 7-i miniszterhelyettesi értekezlet kapcsán.

¹⁰ Kaesz Gyula Minisztertanács felügyeletére vonatkozó javaslata a Szovjet Iparművészeti Tudományos Kutatóintézet (1952) példája nyomán fogalmazódott meg, azonban a szóban forgó szovjet intézmény nem állítható párhuzamba a magyar Iparművészeti Tanáccsal, mivel az nem az ipari tervezőművészet irányításával foglalkozott, hanem a népművészeti szervek központi koordinálásával. MNL OL XIX-I-3-o 1. d. Kaesz Gyula: A Népművelési Minisztérium *Az iparművészet problémáiról* című tervezetéről. 1953. július 27.; SZM KEMKI IP 12. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1955. június 22-i üléséről; *Kresz Mária: Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai. Ethnographia* 63. (1952) 10–43.

csupán a gazdasági és a művészeti felek egyenlő arányú képviselőire vonatkozó felvetést illesztette be a végleges előterjesztés szövegébe.¹¹

Az Iparművészeti Tanács létrehozásáról szóló határozati javaslatot a Minisztertanács 1954. június 15-én vitatta meg, ahol szintén a Tanács irányítása került a vita középpontjába, miután a tervezetben felügyeleti és elnöki feladatokra javasolt könnyűipari tárca vezetője, az építésügyi miniszterrel egyetemben, a művészeti kérdésekben illetékes népművelési tárcára kívánta bízni az elnöki feladatokat. Ekképpen tehát a könnyűipari és a népművelési tárca kölcsönösen egymásra hárította a terület irányításának felelősségét, arra hivatkozva, hogy az inkább a másik kompetenciájába tartozik. A kormány ugyanakkor úgy tűnik, hogy a kialakult helyzetet látván, az előterjesztésben szereplő hivatali hatáskör megadását nem tartotta lehetségesnek: az eredetileg tervezett, hivatali jogkörrel felruházott, könnyűipari tárca felügyeletével létesítendő Tanács helyett csak egy, a népművelési tárca elnökletével működő, tanácsadó, javaslattevő tárcaközi szerv megalakításához járult hozzá.¹² A felügyeletre vonatkozóan viszont nem fogalmazott meg változtatást, ami némi zavart idézett elő. A határozat hivatalosan közzétett szövegében ugyanis a Tanács felügyeleti szerveként a Könnyűipari Minisztériumot nevezték meg, míg a Tanács elnökének a népművelési tárcát.¹³ A kormányülésen a két gazdasági tárca módosító javaslata valóban az elnökre vonatkozott, de a Magyar Közlöny 47. számában történt helyreigazítás után, miszerint gépelési hiba történt, egyértelművé vált, hogy ez a felügyeletre is vonatkozott. Persze azt sem lehet kizárni, hogy a Népművelési Minisztérium tiltakozása, a két tárca alá-fölérendelése miatt, vezetett a helyreigazításhoz.

Összességében az 1049/1954 (VI. 26) számú kormányhatározat alapján tehát egy olyan tárcaközi szerv jött létre a népművelési miniszter felügyeletével és elnökletével, valamint az általa kinevezett iparművész titkár, Juhász László,¹⁴ vezetésével, amely nem kapott megfelelő jogkört ahhoz, hogy a tervutasításos gazdaságban érvényre tudja juttatni a művészeti szempontokat. Ráadásul a Tanács összetételében történt változtatások folytán (a kormány szükségesnek tartotta az Országos Kisipari Szövetkezetek /OKISZ/ és a Szövetkezetek Országos Szövetsége /SZÖVOSZ/ bevonását is) ismét megbillent a Tanácson belüli egyensúly a gazdasági oldal felé, ami a későbbiekben, a Tanács bővítésével, tovább fokozódott. (1. táblázat) Ebben a formában tehát az Iparművészeti Tanács nem tudta betölteni azt a szerepet, amit az előterjesztés kezdeményezői szántak neki.¹⁵ Sem a hatásköre, sem a felügyelete nem bizonyult megfelelőnek

¹¹ MNL OL XIX-I-3-n Az államigazgatás felsőbb szervei, Kultúra, Népművelési Minisztérium, Kollégiumi értekezletek (1949–1956) [a továbbiakban XIX-I-3-n] 5. d. 1953. november 4.

¹² MNL OL XIX-A-83-a Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek, Minisztertanács (testület), Jegyzőkönyvek és mellékleteik [a továbbiakban: XIX-A-83-a] 540615. jkv. Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1954. június 15-i elnökségi üléséről.

¹³ A Magyar Közlöny 1954. 45. számában jelent meg az 1049/1954 (VI. 26). sz. határozat.

¹⁴ Juhász Lászlót 1954. november 10-én bízták meg a titkári feladatokkal. Kinevezését feltehetően az is segítette, hogy Darvas József népművelési miniszter személyesen is ismerte a népi írók csoportján keresztül, illetve, hogy korábban a Budapesti Műbútorasztalosok Szövetségének ügyvezetőjeként gazdasági tapasztalatokra is szert tett. *Ernyey Gy.*: Tárgyvilágunk i. m. 88.

¹⁵ Juhász úgy fogalmazott, hogy „mire a MT határozat megszületett, nem ismertünk rá az évekig dédelgetett »álmunkra«.” IMM Adattár KLT 3934 Juhász László, Hazai ipari formatervezés 1945-től napjainkig. [1968 után].

a célok eléréshez. Így tehát lényegében az intézmény fennállásáig napirenden maradt az alapító határozat módosítása.

1. táblázat Az Iparművészeti Tanács összetételének bővülése a tanácsulések jegyzőkönyvei alapján¹⁶

1954	Könnyűipari Minisztérium
	Belkereskedelmi Minisztérium
	Külkereskedelmi Minisztérium
	Népművelési Minisztérium
	Építésügyi Minisztérium
	Magyar Építőművészek Szövetsége
	Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége (3 fő)
	SZÖVOSZ
	OKISZ
1955	Kohó- és Gépipari Minisztérium
	Pénzügyminisztérium
	HISZÖV
1963	Nehézipari Minisztérium
	Országos Tervhivatal
	Kereskedelmi Kamara
	Képzőművészeti Alap
	MSZMP KB Ipari Osztály (meghívott)
1973	Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság
	Művészeti Szakszervezetek Országos Szövetsége

Nemzetközi viszonylatban az Iparművészeti Tanács irányítása kapcsán érvényre jutó álláspont megfelelt a korabeli szocialista országok ipari formatervező szemléletének, azaz a tervezőművészetet alapvetően kulturális kérdésnek tekintették, nem gazdaságinak, mint nyugaton.¹⁷ Ennél fogva az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején a szocialista és a tőkés országok formatervezési szervei eltérő jellegű intézmények – a kapitalista országokban általában gazdasági, a szocialista országokban (Lengyelország, NDK, Magyarország) kulturális szervek – irányításával alakultak meg. Az 1960-as években azonban – amikor a nagyhatalmi versengés

¹⁶ SZM KEMKI IP 13., 81. d.

¹⁷ Ez nem azt jelentette, hogy a nyugati design-intézmények ne foglalkoztak volna az ízlésnevelés és a modern életmód alakításával. Sőt Angliában és Hollandiában egyfajta „esztétikai diktatúra” alakult ki a negyvenes-ötvenes években. *Jonathan M. Woodham: An episode in post-Utility design management: the Council of Industrial Design and the Co-operative Wholesale Society.* In: *Utility Reassessed: the role of Ethics in the Practice of Design.* Ed. Judy Attield. Manchester–New York 1999. 39–57.; *Javier Gimeno-Martínez: The Netherlands design;* Stichting Goed Wonen, Instituut voor Industriële Vormgeving. In: *The Bloomsbury Encyclopedia of Design I–III.* Ed. Clive Edwards. London 2015. 444–450.

a fogyasztói kultúra területére is kiterjedt –¹⁸ a szocialista formatervezői szemlélet közelebb került a nyugatihoz, miután a formatervezést műszaki kérdésként kezdték kezelni és megpróbálták beilleszteni a tudományos technikai forradalom keretei közé. Ennek következtében a formatervezési intézmények felügyeletében is változás történt: az új alapítású intézmények már mind műszaki fejlesztéssel foglalkozó kormányzati szervek irányításával alakultak meg (Szovjetunió, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia), a régebbi, kulturális irányítással létrejövők pedig gazdát cseréltek, hol előbb, hol később. Magyarországon csak jóval később, mint másutt, a hetvenes évek közepén történt meg ez a fordulat.

2. táblázat Formatervezési szervezetek néhány szocialista és kapitalista országban¹⁹

ORSZÁG	INTÉZMÉNY NEVE	ALAPÍTÁS	IRÁNYÍTÓ INTÉZMÉNY
USA	American Designers Institute	1938	---
Nagy-Britannia	Council of Industrial Design	1944	Kereskedelmi Minisztérium
Hollandia	Instituut voor Industriële Vormgeving	1950– 1976	Gazdasági Minisztérium és Oktatási, Művészeti és Tudományos Minisztérium
Franciaország	Institut d'Esthétique Industrielle	1951	---
NSZK	Rat für Formgebung	1953	Bundestag
Belgium	Ipari Formatervezési Intézet	1956	Gazdasági Minisztérium
Kanada	National Design Council	1961	Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium
Norvégia	Norvég Design Központ	1963	Iparügyi Minisztérium, Norvég Exporttanács, Ipari Szövetség
Lengyelország	Biuro Nadzoru Estetyki Produkcji (Eszttikai Termelésfelügyeleti Hivatal)	1947	Kulturális és Művészeti Minisztérium
	Instytut Wzornictwa Przemysłowego (Ipari Formatervezési Intézet)	1950	Könnyűipari Minisztérium, 1960-tól Minisztertanács 1965-től Tudományos és Technológiai Bizottság
	RWiEEP (Ipari Formatervezési Esztetikai Tanács)	1959	Minisztertanács

¹⁸ Ennek kezdetét az 1959-es moszkvai Világkiállításon elhangzott Hruscov–Nixon konyhavita jelentette. *ANDRÁS Edit: A kávédarálótól a szputnyikig: tárgykultúra és nő az ideológia szolgálatában. Ars Hungarica 39. (2011) 3. sz. 38–61.*

¹⁹ A formatervezés szerkezetei néhány szocialista országban. *Ipari Forma 1. (1976) 3. sz. 12–18.*; A formatervezés szervezetei tőkés országokban, *Uo. 19–23*; *Bloomsbury Encyclopedia of Design I–III. Ed. Clive Edwards. London 2015.*

NDK	Institut für industrielle Gestaltung (1952-től Institut für angewandte Kunst)	1951	Állami Művészeti Bizottság, 1954-től Kulturális Minisztérium
	Zentralinstitut für Gestaltung	1962	Kulturális Minisztérium, 1965-től Német Mérésügyi és Minőségellenőrzési Hivatal
	Amt für Industrielle Formgestaltung	1972	Minisztertanács
Magyarország	Iparművészeti Tanács	1954	Népművelési Minisztérium
	Ipari Formatervezési Tanács	1975	Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság
Szovjetunió	VNIITE (Össz-szövetségi Műszaki Esztétikai Kutató Intézet)	1962	Minisztertanács Tudományos és Műszaki Állami Bizottsága
Jugoszlávia	Műszaki Esztétikai Tanács	1963	Szövetségi Gazdasági Tanács
Bulgária	Iparesztétikai Tanácsadó Bizottság	1963	Minisztertanács Általános Tudományos Tanácsa
Csehszlovákia	Rada Vytvarne Kultury Vyroby (Ipari Formatervezési Tanács)	1964	Beruházási és Műszaki Fejlesztési Minisztérium

Az Iparművészeti Tanács művészeti irányításának konfliktusai

A Tanács működése során igen hamar felszínre kerültek a felügyeletből és jogkörből adódó problémák. A Tanács titkára már 1956-ban bírálta, hogy a Tanácsot létrehozó határozat nem nyújtott elegendő jogkört a Tanács határozatainak végrehajtásához, és hogy a felügyeletet és elnöki feladatokat ellátó minisztérium sem „törődött a határozat tárcaközi érvényének biztosításával.”²⁰ Ilyen körülmények között a Tanács munkája nem bizonyult elég hatékonynak, ami a Tanács működésére is hatással volt, megritkultak a tanácsulések, és helyette a Juhász László vezetésével működő titkárság (1954–1968) vette át az irányítást.²¹

Ezt azonban a felügyeletet ellátó minisztérium és annak iparművészeti tanácsadó szerve, a Szövetség,²² nem nézte jó szemmel, mivel a Tanács titkársága nem abban a szellemben irányí-

²⁰ MNL OL XIX-G-4-aaa Az államigazgatás felsőbb szervei, Kereskedelemügy, Belkereskedelmi Minisztérium, Vas-műszaki főigazgatóság (1955–1967) (a továbbiakban: XIX-G-4-aaa) 131. d., Juhász László: Az Iparművészeti Tanács és A Tanács Titkársága működéséről és feladatairól, 1956. május 14.

²¹ A kilenc alkalomból az első három 1955-ben volt. Ezt követően csak rendszertelenül ült össze a Tanács, többnyire akkor, amikor a működési feltételek megváltoztak. 1958-ban a szakterületek felmérése (1956–57) alapján új munkaforma kialakításáról tárgyaltak, de a tervbe vett változtatásokat csak a hatvanas évek elején (1963, 1964), a gazdasági átszervezések (vállalatösszevonások) alkalmával tudták megvalósítani. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése szintén új feltételeket teremtett, ami igényelte volna a centralizált szervezeti rendszerre épülő munkaforma átalakítását, azonban ez az 1966-ban ismét összeülő tanácsülésen nem járt eredménnyel. Így az utolsó tanácsülésen (1973) már a hetvenes évekre eljelentéktelenedő Tanács megmentése vált fő témává.

²² A Minisztérium a Szövetség működését a 1956. október 1-jén politikai okok miatt felfüggesztette, és a hosszú ideig elnyúló újjászervezés csak 1959. június 22-én zárult le a közgyűlésen elfogadott új alapszabály elfogadásá-

totta a Tanács munkáját, mint ahogyan azt a minisztérium elvárta volna (erről még később lesz szó). Ennélfogva nem meglepő, hogy a minisztérium – sem 1956-ban, sem 1958-ban – nem támogatta Juhász javaslatát, hogy intézkedési jogkörrel felruházva alakítsák operatív szervvé a Tanácsot. A minisztérium nem akarta az irányítása alól kicsúszó Tanácsot hatalomhoz juttatni.²³

A Tanács és a művelődésügyi tárca közötti viszony tehát nem alakult jól, sőt a konfliktusok tovább mélyültek, amikor 1957-ben a minisztériumok átszervezésekor, a Népművelési Minisztérium Művelődésügyi Minisztériummá alakítása során, az Iparművészeti Tanácsot – a többi kulturális intézménnyel együtt kezelve – a Képzőművészeti Osztály alá rendelték.²⁴ A Tanács tagjai és a titkár is tiltakozott az átszervezés ellen, mivel az – azáltal, hogy megszüntette a Tanács közvetlen kapcsolatát a miniszterrel, illetve a Minisztertanáccsal –²⁵ tovább csökkentette a határozati javaslatok érvényre juttatásának esélyét. Másrészt amiatt is sérelmezték a minisztérium átszervezését, mert az figyelmen kívül hagyta a Tanács tárcaközi jellegét, úgyszólván a művelődésügyi tárca ezzel kisajátította a Tanácsot.²⁶

A tiltakozás azonban nem vezetett eredményre, 1957-re kialakult az a felállás, ami az Iparművészeti Tanács fennállásáig jellemző maradt, az ipari tervezőművészet irányítását a ritkán összeülő Tanács helyett a titkárság, a művelődésügyi miniszter helyett pedig a Képzőművészeti Főosztály és az annak alárendelt, iparművészeti kérdésekben érintett intézményei: a Szövetség és a Képzőművészeti Alap (1968-tól Művészeti Alap) vette át.²⁷ Mindez jelentős hatást gya-

val. Horváth György: A művészek bevonulása: A képzőművészet politikai irányításának és igazgatásának története: 1945–1992. Bp. 2015, CD melléklet 1959-3-i. Pogány Ö. Gábor feljegyzése a MKSZ tevékenységéről 1956. októbertől 1959. december 31-ig.

²³ MNL OL I-3-n 11. d. Juhász László: A tömegcikftermelés iparművészeti kérdései, az Iparművészeti Tanács munkája és feladatai (előterjesztés az 1956. április 13-i Népművelési Minisztérium kollégiumi értekezletére); MNL OL XIX-G-4-aaa Az államigazgatás felsőbb szervei, Kereskedelemügy, Belkereskedelmi Minisztérium, Vas-műszaki főigazgatóság (1955–1967), 131. d. Juhász László: Az Iparművészeti Tanács és a Tanács Titkársága működéséről és feladatairól. 1956. május 14.; SZM KEMKI IP 81. d. Tájékoztató az Iparművészeti Tanács eddig végzett munkájának tapasztalatairól (Titkári beszámoló). 1958. március; Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1958. október 7-i üléséről.

²⁴ A Tanács Képzőművészeti Főosztálynak való alárendelésre már 1955-ben megkezdődött, amikor a népművelési miniszter, illetve miniszterhelyettes felé referáló szervként a Tanács és titkár közé iktatták a főosztályt, valamint a Tanács büdzsáját is ezen osztály költségvetésébe építették be. MNL OL XIX-I-3-i Mihályfi Ernő miniszterhelyettes iratai (1951–1957) 23. d. Juhász László 1955. augusztus 31-i levele Darvas József népművelési miniszterhez.; SZM KEMKI IP 12. d. Juhász László 1955. november 3-i levele Darvas Józsefnek.; SZM KEMKI IP 81. d. Tájékoztató az Iparművészeti Tanács eddig végzett munkájának tapasztalatairól (Titkári beszámoló). 1958. március.

²⁵ A Tanács titkára és elnöke között, miként a Tanács elnöke és a kormány között, amúgy is igen gyenge volt a kapcsolat. Bár Juhász kezdetben többször is folytatott egyeztetést az elnöki posztot betöltő tárcavezetővel (Darvas Józseffel, majd Kállai Gyulával), de a miniszter a tanácsüléseken, az első tanácsülést leszámítva, egyszer sem vett részt személyesen, helyette az illetékes miniszterhelyettes, illetve a Képzőművészeti Osztály vezetője képviselte a tárcát. Másfelől a Tanács elnöke – egy alkalmat leszámítva – a beszámoló kötelezettségének sem tett eleget, amit féltékenként kellett volna teljesítenie Minisztertanács felé. SZM KEMKI IP 12. d. Darvas József: Jelentés az Iparművészeti Tanács megalakulásáról és szervezési munkájáról a MNK Minisztertanácsának. 1955. március. [tollal: április 30.]; SZM KEMKI IP 81. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1958. október 7-i üléséről.

²⁶ SZM KEMKI IP 81. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1958. április 8-i üléséről.; Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1958. október 7-i üléséről; MNL OL XIX-I-4-aaa Az államigazgatás felsőbb szervei, Kultúra, Művelődésügyi Minisztérium, Aczél György miniszterhelyettes iratai (1959–1967) 46. d. Beszámoló az Iparművészeti Tanács (elmaradt) 1961. márciusi üléséhez.

²⁷ Az Alap eredetileg a Szövetség irányításával jött létre (24/1952 (III. 27.) MT számú rendelet), de a Szövetség

korolt a Tanács működésére, mivel a Tanács titkársága által képviselt modern iparművészet kibontakozását jelentősen megnehezítette, hogy a minisztériumi átszervezést követően a Tanáccsal szemben nőtt az iparművészet képzőművészeti szemlélete iránti elvárás. A művészeti irányításban résztvevők között ennél fogva nemigen tudott együttműködés kialakulni, a Tanács titkársága jóformán csak a gazdasági tárcákkal, az üzemekkel és a kereskedelmi szervezetekkel tudott eredményeket felmutató kapcsolatot kiépíteni az új gazdasági mechanizmus bevezetéséig.²⁸

A konfliktus okai

A művészeti irányítószervek között elsősorban a Tanács feladata és munkavégzése körül alakultak ki nézeteltérések, amit Juhász alapvetően három szorosan összefüggő tényezőre vezetett vissza az 1960-as évek elején: az iparművészet fogalmi és eszmei tisztázatlanságára, az eltérő művészetszemléletre és saját személyére.²⁹ A fogalmak tisztázatlansága nagyrészt abból adódott, hogy a második világháború után, amikor megkezdték az önálló ipari tervezőművészet programjának megvalósítását, nem tisztázták kellőképpen az új iparművészet fogalmát, és így a régi és új korszak szemléletét, illetve gyakorlatát tükröző fogalmak (ipari tervezőművészet, egyedi kézműves iparművészet, népművészet) összemosódtak. Ez tükröződött a Tanácsot létrehozó határozatban is, amely a nagyipari termékek művészi színvonalának emelését összekapcsolta a gyártmányok „népi-nemzeti,” táji jellegének megvalósításával, ami jelentősen megnehezítette a korszerű ipari tervezőművészet megvalósítását célul kitűző titkár dolgát. Bár Juhász tisztában volt a fogalmak összemosódásából adódó problémákkal és tudta, hogy szükség lenne az ipar és művészet kapcsolatára vonatkozó esztétikai kutatásokra, mégsem fordított nagyobb figyelmet – a szocialista társintézményektől eltérően – a tudományos kutatások megvalósítására, mivel a Tanács által követett gyakorlatorientált stratégia, „a tettek beszéljenek” elv ezt nem tette lehetővé.³⁰ Így tehát a fogalomhasználat terén mutatkozó zavarok a Tanács működésével sem szűntek meg, sőt az idő előrehaladtával megjelenő újabb fogalmak (mint például a hatvanas évek végén a terméktervezésen túlmutató *design*), tovább bonyolították a helyzetet.³¹

újjászervezése (1957–1959) során, a Minisztérium és Szövetség közötti hatásköri vita után, 1957-ben közvetlenül a Képzőművészeti Főosztály alá került. Horváth Gy.: A művészek bevonulása i. m. 217–234.

²⁸ MNL OL P 2141 Magánlevéltárak, Egyesületek, Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége (1946–1967) [a továbbiakban: P 2141] 22. d. Iparművészetünk helyzete: A Magyar Képzőművészek Szövetsége beszámolója az első országos iparművészeti tanácskozáson. 1960. április.

²⁹ MNL OL XIX-I-4-aaa 63. d. Beszámoló az Iparművészeti Tanács (elmaradt) 1961. márciusi üléséhez.

³⁰ Bár az elméleti munka megszervezésére több kísérlet is történt a hatvanas években: először elméleti munkaközösséget, majd Iparesztétikai Intézetet kívántak létrehozni e célból, de ezek nem jártak eredménnyel. A hazai elméleti kutatások hiányát így jobbára csak a Tanács folyóiratában, az *Ipari Művészetben* (1957–58, 1963–75), közzölt nemzetközi kutatási eredmények, valamint egyéb szakelméleti publikációk pótolták. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy az ipari formatervezés, mint új szakma, fogalma még alakulóban volt, amit számtalan vita kísért a nemzetközi szakirodalomban is. Design-alapelvek: válogatás az ipari forma irodalmából. Szerk. Ernyey Gyula. Bp. 1981. 221–228.

³¹ Az iparművészet fogalmának tisztázását a művelődésügyi tárca is fontosnak tartotta, bár ők elsősorban nem művészetelméleti szempontból tartották ezt szükségesnek, hanem a jogi szabályozás miatt. 1960-ban az iparművészet jogi meghatározására összehívott bizottság azonban éppen a művészetelméleti tisztázatlanságok miatt nem járt

A fogalmak tisztázatlansága mellett ugyanakkor Juhász László nehéz természete, személyisége is hozzájárult ahhoz, hogy nehezen találtak közös hangot az ipari tervezőművészet irányításában közreműködő szervek az 1950-es, 1960-as években.³² Juhász – saját állítása szerint is – túlzott, fanatikus szenvedéllyel vetette bele magát a munkába, ami nem egyszer ellenérzést, támadást váltott ki, nemcsak személyével, de az általa képviselt intézménnyel szemben is. Juhász legalábbis ezzel magyarázta a Tanács munkájával szembeni ellenállást és „a népgazdasági érdekű akciók,” például az Ipari Formatervező Műterem létesítésének megghiúsulását.³³

A minisztériumban valóban ellenszenvvel viseltettek Juhász „förlényes, magabiztos és határozott” fellépésével szemben,³⁴ így nem meglepő, hogy a Képzőművészeti Osztály (és a Szövetség is) kételkedve és ellenségesen fogadta Juhász megnyilatkozásait,³⁵ konfrontációra való hajlandóságát pedig a művelődésügyi tárca felügyeleti jogának kétségbevonásával azonosították,³⁶ ami miatt 1958 őszén meg is próbálták eltávolítani a posztjáról.³⁷ Juhász az őt ért támadásokra igen megfontoltan reagált: a vádaskodásokat személyeskedés nélkül utasította vissza, és igyekezett minél előbb rendezni a helyzetet. Ez azonban nem járt eredménnyel, mivel a Képzőművészeti Osztály és a Szövetség nem volt hajlandó a megkeresésére válaszolni, még Aczél György közvetítésre való felkérése (1961) sem járt eredménnyel.³⁸ A titkárság és a minisztérium, valamint a Szövetség közötti együttműködés csak akkor tudott helyreállni, amikor 1970-ben a bürokrata Czéh Józsefet nevezték ki a titkárság élére.³⁹

eredménnyel. Ekképpen tehát a fogalmak pontos meghatározásának hiánya a jogi kérdések szabályozását is akadályozta. Előrelépés csak 1967-ben történt, amikor Aradi Nóra művészettörténész (a Képzőművészeti Főosztály volt vezetője, aki 1960-ban összehívta a szóban forgó bizottságot) megjelentette *A katedrálístól az ipari formáig* című művészetelméleti munkáját, amelyben egyértelműen elhatárolta az egyedi iparművészetet és az ipari formatervezést. SZM KEMKI IP 13. d. Jegyzőkönyv az MKSZ-ben megtartott 1960. június 14-i megbeszélésről; *Aradi Nóra: A katedrálístól az ipari formáig: A képzőművészetek elméleti problémái*. Bp. 1967. 157–168.

³² *Ernyey Gyula: Bozsay Dezső (1912–1974) és pályatársai: Ipari művészet és modernizáció Magyarországon*. Bp. 2016. 133.

³³ MNL OL XIX-I-4-aaa 63. d. Az Iparművészeti Tanács elmaradt, 1961. márciusi ülésének titkári beszámolója.

³⁴ MNL OL XIX-I-4-m Az államigazgatás felsőbb szervei, Kultúra, Művelődésügyi Minisztérium Képzőművészeti Főosztály (1958–1973) [továbbiakban XIX-I-4-m] 19. d. 72.847/1961 Czéh József jellemzése Juhászról egy aktán. 1961. április 10.

³⁵ A Juhász által készített beszámolókról például úgy vélekedtek, hogy azok a valódi problémákat megkerülő, tendenciózusan beállított írásként, amelyek alapvetően Juhász érdemeinek, illetve az általa irányított Titkárság szerepének felnagyítását szolgálták. Moholy Nagy Művészeti Egyetem Levéltár [a továbbiakban MOMEL] 11. KISZ 1. d. A Szakmai Bizottság jelentése az iparművészek jelenlegi helyzetéről és a tennivalókról, 1958. október 20.; MNL OL P 2141 22. d. Iparművészetünk helyzete: A Magyar Képzőművészek Szövetsége beszámolója az első országos iparművészeti tanácskozáson, 1960. április.

³⁶ SZM KEMKI, IP 81. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1958. április 8-i üléséről; MNL OL P 2141 22. d. A Magyar Képzőművészek Szövetsége beszámolója az első országos iparművészeti tanácskozáson, 1960. április; MOMEL 11. 1. d. A [Szövetség] Szakmai Bizottság jelentése az iparművészek jelenlegi helyzetéről és a tennivalókról, 1958. október 20.; IMM Adattár KLT 3920. Juhász László munkája védelmében írt összefoglaló, 1961. május 12.

³⁷ MOMEL 11. 1. d. A [Szövetség] Szakmai Bizottságának jelentése az iparművészek jelenlegi helyzetéről és a tennivalókról, 1958. október 20.; MNL OL XIX-I-4-m 7. d. Aradi Nóra 1959. január 19-i levele az MKSZ részére.

³⁸ SZM KEMKI IP 13. d. Juhász László 1961. július 25-i levele Aczél Györgynek.

³⁹ Czéh József a Képzőművészeti Főosztály osztályvezetője volt az ötvenes évek második felében (pontos adatok nem ismertek), majd a Műcsarnok (1961–1970) igazgatója. A Tanács Titkárságának vezetését 1970–72 között látta el.

Bár a Képzőművészeti Osztály és a Szövetség Juhász iránti ellenszenvé valóban jelentős mértékben hozzájárult a Tanács irányításában résztvevő intézmények konfliktusához, de az ellentétek alapvetően az eltérő iparművészet-szemléletben gyökereztek. Míg a Tanács titkára és a Tanács szakbizottságaiban résztvevő művészek „az új iparművészet” szemléletét képviselték, addig a minisztérium és a Szövetség megőrizte a hagyományos képzőművészeti szemléletet, az iparművészetet a képzőművészet „szolgálólányaként” kezelte és ennek megfelelően a képzőművészet mellett csak másodlagos, alárendelt szerepet szánt az iparművészetnek. Ez a szemléleti ellentét kísérte, mint azt láttuk a bevezetőben, a második világháború utáni új iparművészettel foglalkozó intézmények kialakítását. Míg az oktatás terén sikerrel jártak az iparművészet megújítói, addig a népművelési tárca intenciói szerint 1949-ben megalakított Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségében továbbra is a képzőművészetek primátusa maradt meghatározó. A döntéshozatalban, a kiállítási lehetőségek és a kétezrelékes megbízások terén egyaránt háttérbe szorultak az iparművészek.⁴⁰

A Tanácsnak rendszerint szembe kellett néznie a Szövetség, illetve a minisztérium ellenállásával azért is, mert másként vélekedtek arról, hogy miként lehet emelni az ipari tömegcikk művészi színvonalát. Míg a Szövetség és a kulturális tárca minden iparművészeti alkotástól képzőművészeti értékeket várt el – ami többnyire dekoratív ornamentikát jelentett –, addig a Tanácsban közreműködő művészek úgy vélték, hogy az ilyen iparművészeti termékek felett eljárt az idő. „A díszítés helyett a forma érdekli a mai embert A formaélmény megkapóbb számára, a díszítés élvezésére sokkal kevesebb figyelmet, türelmet és talán ideje is van, mint a régi korok emberének. [...] a régi ornamentális nyelvezet [...] erősen ütközik a mind határozottabban kibontakozó modern tárgyformák jellegével [...]”⁴¹ Az új iparművészet áttekinthető, világos formaalakítású, a tárgy rendeltetését hangsúlyozó, egyszerűbb – és ezáltal kisebb költséggel előállítható – gyáripari termékekkel kívánta a társadalom igényeit kielégíteni. Ezért a Tanács nem a képzőművészeti értékeket, hanem az ipar, a kereskedelem és a művészet megbonthatatlan, szerves egységét kifejező *teljesértékű minőség* megvalósítását (a gyárthatóság, gazdaságosság, célszerűség és az esztétikai szempont figyelembevételét) várta el a gyáripari terméktervezéstől. A Szövetség és a művelődésügyi tárca azonban a művészetek terén nem tartotta lehetségesnek a gazdasági, gazdaságossági szempontok figyelembevételét, mert úgy vélte – az 1958-as művelődéspolitikai irányelvek szerint –, hogy az a kispolgári ízlés, illetve az igénytelenség térnyerésének kedvezett volna.⁴²

Összességében tehát a Tanács művészeti irányítóinak elképzelései élesen szemben álltak egymással. Míg a minisztérium a Tanács által képviselt gazdasági szempontok figyelembevételét

⁴⁰ SZM KEMKI IP 12. d. Az Iparművészeti Főiskola DISZ szervezetének javaslata a fiatal iparművészek munkájának és helyzetének megjavítására, 1954. november 18. A 2006/3/1954. MT sz. határozat alapján minden ötvenezer forintot meghaladó állami beruházás két ezrelékét művészi alkotásokra lehetett fordítani. *Vadas József: A magyar iparművészeti története: A századfordulótól az ezredfordulóig.* Bp. 2014. 176.

⁴¹ *Kaesz Gyula: A szép tárgyak művészete. Műemlékvédelem 1. (1957) 2. sz. 101.*

⁴² A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei. *Társadalmi Szemle 13. (1958) 7–8. sz. 116–151.*

utasította el, addig a Tanács a minisztérium által képviselt ipari tervezőművészet kibontakozását akadályozó művészetpolitikát bírálta élesen:

„Szembetűnő tévedésre mutat, hogy a tárgyformáló ipari tervezőművészet tevékenységére a műszaki eszközök, gépek kialakítását meghatározó ipari tervezésre is a képzőművészet szemléletét és alkotói törvényeit próbálták rákényszeríteni. Elfeledkeztek arról, hogy az ipari tervezés magába foglalja a művészet, a technika és a tudomány szintézisét. Volt idő, amikor munkánkat és problémáinkat az illetékes művészeti funkcionáriusok is ebből a téves szempontból próbálták megközelíteni. Így előfordult, hogy művészetpolitikánk nem segítette, mert ily módon nem is segíthette elő kellő mértékben az ipari termékek, a környezetkultúra tudatformáló szerepének kibontakozását.”⁴³

Szemléleti ellentétek az irányításban

A Képzőművészeti Osztály és Szövetség ebből a szemléleti ellentétből kiindulva bírálta a Tanács működését. Kritikával illették a szakbizottságokban folyó zsűrizést – a nem megfelelő arányban és szellemben érvényesülő művészképviselés (lásd a szakbizottságok tárcaközi összetételét), valamint az Alap lektorátusától eltérő szemléletű működés (lásd teljesértékű minőség követelmény) miatt –, és azt vetették a Tanács szemére, hogy nem ismeri el a Szövetség művészeti irányítását, önálló művészetpolitikát folytat, amivel akadályozza az egységes művészeti szemlélet kialakítását. Így tehát a Tanács tevékenységét károsnak tartva, elutasították a Tanács azon törekvését, hogy az ipari tervezőművészetet leválasszák az „egyetemes művészeti tervezésről.”⁴⁴

Az állami művészeti irányítás intézményei ugyanakkor a Tanács autonóm működését is kifogásolták. Nemcsak az említett művészet szemléletből adódó „külön művészetpolitika” miatt, hanem azért is, mert a Tanács titkársága – miután nem ülésezett rendszeresen a tanácsülés,⁴⁵ és a minisztériummal is meglazult a kapcsolat a nézeteltérések következtében – saját maga ha-

⁴³ SZM KEMKI IP 13. d. Juhász László: Titkári beszámoló. Az Iparművészeti Tanács tevékenységének tapasztalatai: feladatok, javaslatok a munka átszervezésére. 1963. augusztus 14.

⁴⁴ SZM KEMKI IP 81. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1958. október 7-i üléséről. Schubert Ernő hozzászólása; MOMEL 11. 1. d. A Szakmai Bizottság jelentése az iparművészek jelenlegi helyzetéről és a tennivalókról. 1958. október 20.; SZM KEMKI IP 81. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1958. április 8-i üléséről; MNL OL P 2141 22. d. Iparművészetünk helyzete: A Magyar Képzőművészek Szövetsége beszámolója az első országos iparművészeti tanácskozáson. 1960. április.

⁴⁵ A minisztérium elutasította a Titkárság önállósodását, de azt mégsem feszegette, hogy ennek milyen okai voltak, – hogy miért nem ült össze rendszeresen a tanácsülés –, mivel azt nagyrészt maga idézte elő azzal, hogy több esetben is válasz nélkül hagyta Juhász tanácsülés összehívására vonatkozó előterjesztését. A minisztérium lényegében így akarta a Tanács működését akadályozni, mivel az nem a minisztérium által képviselt művészetpolitikát folytatta. MNL OL XIX-I-4-m 44. d. Juhász László 1965. június 1. fegyelmi bizottság kérdéseire adott válasza; MNL OL XIX-I-4-m 50. d. Sármezei Frigyes főrevizor 1966. február 17-i összefoglaló jelentése az Iparművészeti Tanácsnál 1966. január 13.–február 8. között lefolytatott ellenőrzésről.

tározta meg a fennálló gazdaság- és kultúrpolitikának megfelelően az elvégzendő feladatokat: „lépésről lépésre haladtunk előre és hoztunk olyan fejlődést szolgáló döntéseket, amelyeket talán csak a legfelsőbb szinten lehetett volna megoldani, de ezeket a Szakbizottságokban a művészek, a kereskedelem és az ipar képviselői egymással karöltve nagyrésztben megoldottak.”⁴⁶ A titkárság azért vállalta fel az autonóm cselekvés stratégiáját, mert félt, hogy ha hatáskör híján csak ölbe tett kézzel várja javaslatainak megvalósulását, akkor az Építészeti Tanács (1953–1955) sorsára jutva megszűnik. Tehát inkább vállalták a kockázatot, hogy a szakbizottságokon keresztül, „belülről” létesítenek kapcsolatot az ipar és kereskedelem képviselőivel, mintsem feladják a kitűzött cél megvalósítását.⁴⁷

A Tanács gazdasági és művészeti delegáltjai az eredmények tükrében ezt lényegében helyesnek tartották, a Képzőművészeti Osztály viszont úgy vélte, hogy a titkárság „diktál,” hatalmi pozícióra tesz szert azzal, hogy a Tanács jóváhagyása és felhatalmazása nélkül végzi a feladatát a testület nevében.⁴⁸ Ezért a művelődésügyi tárca és a Szövetség az 1958. októberi tanácsülésen nem kívánta Juhász, Tanács hatáskörének kiterjesztésére vonatkozó előterjesztését támogatni, (a Tanács hatáskörét a megvitatott és elfogadott határozatok tárcákon belüli elfogadtatására, valamint a végrehajtás ellenőrzésére kívánták kiterjeszteni), annak ellenére sem, hogy ezt a gazdasági tárcák is támogatták.⁴⁹

A Szövetség és a felügyeletet ellátó minisztérium a Tanács „második tervhivatallá” tételét azért sem támogatta,⁵⁰ mert egészen más elképzeléseik voltak a Tanács feladatát illetően, mint a Titkárság vezetőjének. A Művelődésügyi Minisztérium a Tanács feladatának csupán az elvi kérdések megvitatását tartotta, mivel a művészeti irányítást a minisztérium és a Szövetség kizárólagos jogának gondolta. Juhász viszont úgy vélte, hogy ezzel lényegében megkérdőjelezték az Iparművészeti Tanács szükségességét,⁵¹ szerinte ugyanis a Tanács szerepe nem egyszerűen abban állt, hogy művészeti kérdésében egyeztessen, hanem abban, hogy az ipari tervezőművészetet nagyobb összefüggésekben szemlélve beépítse a gazdasági folyamatokba, egyeztesse az ipari, kereskedelmi és művészeti érdekeket:

„Véleményünk szerint az Iparművészeti Tanács feladata nem merülhet ki az ipari termelés »megjavítását« célzó törekvésekben, a termékek formájának, illetve effektusának »művészibbé« tételében. Sokkal inkább nemcsak feladatunk, de kötelességünk elősegíteni az ipar termelésének a minőség szempontjából történő

⁴⁶ SZM KEMKI IP 81. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1958. április 8-i üléséről.

⁴⁷ MNL OL XIX-G-4-aaa 131. d Juhász László: Az Iparművészeti Tanács és A Tanács Titkársága működéséről és feladatairól, 1956. május 14.

⁴⁸ MOMEL 11. 1. d. A Szakmai Bizottság jelentése az iparművészek jelenlegi helyzetéről és a tennivalókról, 1958. október 20.

⁴⁹ SZM KEMKI IP 81. d. Titkári beszámoló az Iparművészeti Tanács 1958. szeptember 7-i ülésére; Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1958. október 7-i üléséről.

⁵⁰ MOMEL 11. 1. d. A Szakmai Bizottság jelentése az iparművészek jelenlegi helyzetéről és a tennivalókról, 1958. október 20.

⁵¹ MNL OL XIX-i-4-aaa 46. d. 43. tétel. Az Iparművészeti Tanács 1961. márc. üléséhez készült titkári beszámoló.

*tartalmi megváltoztatását, amely elsősorban az alkotó tényezők összetételének változásában, a termelés célkitűzésében és a munkamódszerében jut kifejezésre.*⁵²

Az Iparművészeti Tanács munkamódszere körüli viták

A Tanács számára több út is kínálkozott arra, hogy megvalósítsa a tervezőművészet gazdaságba való beépítését. Juhász három lehetőséget látott erre: 1) a felülről történő beavatkozás lehetőségét, az „esztétikai pallosjogot,” 2) az alulról történő „hittérítő” jellegű munkát és 3) a belülről történő átalakulás támogatását.⁵³ Ezek közül a kizárólag felülről irányított beavatkozást azzal utasította el, hogy az csak látszateredményt hozhat, miként ez történt a Kohó- és Gépipari Minisztérium formaterveztetésre felszólító utasítása (5435/1955) esetében is (erről még később lesz szó). A „hittérítő munkát” szintén zsákutcának tekintette, mivel úgy vélte, hogy a jószándékú, építő munkát a „múltból maradt »hagyományok«” könnyen felőrölhetik. Az egyetlen helyes útnak a belső átalakulást tekintette, amit a Tanács gazdasági delegáltjai is elfogadtak. Ennek ellenére az ezirányban tett lépések csak a hatvanas évek eleji iparátalakítás során hoztak eredményt, amikor 1963-ban (az Iparművészeti Tanács struktúrájának átalakításával egyidejűleg) a szaktárcákon belül működő tárcaközi gyártmányfejlesztő bizottságok feladatává tették az addig a Tanács szakbizottságai által bonyolított formaterv- és prototípusbírálatot.⁵⁴

A Szövetség igen kritikusan fogadta a Tanács munkakultúra megváltoztatására, vállalati szemlélet átalakítására vonatkozó törekvéseit. Már kezdetektől úgy vélte – a korábban szerzett tapasztalatok (az ipar művészellenes magatartása) alapján –, hogy csak kívülről lehet az ipart rákényszeríteni a változásokra. Ehhez legmegfelelőbb eszköznek a Képzőművészeti Alap által előállított egyedi és kis szériás iparművészeti termékeket tartotta,⁵⁵ amelyek képesek minőségi konkurenciát teremteni a nagyüzemi tömegtermékekkel szemben. Úgy gondolták, hogy így lehetővé válik az ipar számára bebizonyítani, hogy az iparművészeti igényű áruknak is van létjogosultsága.⁵⁶

A Tanács viszont ezt a napi gyakorlat felett álló, arisztokratikus kívülálló, magatartást helytelennek tartotta, mivel ezzel a termékek művészi színvonalának emelését a művész egyéni hozzáállásának, következképp a véletlennek tették ki.⁵⁷ Nem látta benne a tervszerű fejlesztés

⁵² SZM KEMKI IP 81. d. Tájékoztató az Iparművészeti Tanács eddig végzett munkájának tapasztalatairól (Titkári beszámoló). 1958. március.

⁵³ SZM KEMKI IP 81. d. Tájékoztató az Iparművészeti Tanács eddig végzett munkájának tapasztalatairól (Titkári beszámoló). 1958. március.

⁵⁴ A Titkárság által már 1956-ban és 1958-ban is felvetett, de csak 1963-ban kidolgozott új ügyrend révén 1964-től egy háromszintű rendszert vezettek be: 1) a Tanács elvi irányítása alapján; 2) négy szaktanács (öltözködéskulturális, lakáskulturális, ipari-forma és csomagolás-esztétikai) hangolta össze az egyes szakterületeket, és az iránymutatásuknak megfelelően; 3) a tárcaközi gyártmányfejlesztő bizottságok végezték el a formaterv- és prototípusbírálatot.

⁵⁵ A Képzőművészeti Alapot a művészek munkával való ellátására, a munkavégzés feltételeinek megteremtésére és az alkotások értékesítésére hozták létre szovjet mintára 1952-ben. 24/1952. (III. 27.) MT. sz. rendelet. Magyar Közlöny 8. (1952) 29. sz. 282–284.

⁵⁶ MOMEL 11. 1 d. Az Iparművészeti Stúdiók alapszabályai. 1958. november.

⁵⁷ MNL OL XIX-I-4-aaa 46. d. 43. tétel. Az Iparművészeti Tanács 1961. márciusi üléséhez készült titkári beszámoló.

lehetőségét. Mindazonáltal az Alap egyedi és kis szériás termékei nem is tudtak jelentősebb hatást gyakorolni a gyáripari termelésre, mivel a nagyipari termeléssel szemben elenyészett ezen termékek aránya a kereskedelemben. Ennek ellenére a Szövetség fenntartotta a kívülről való befolyásolás álláspontját, és azzal utasította el a Tanács stratégiáját az 1963-as tanácsülésen, hogy a gazdasági szereplők érdekérvényesítése, szervezettségüknel fogva, jóval hatékonyabb, mint a szervezetlen művészeti erőké. A Szövetség képviselőjében Gergely István azt fejtegette hozzászólásában, hogy a művészeti oldal belső szemléletváltásra irányuló stratégiája nem járt eredménnyel és nem is fog a későbbiekben sem, mivel

„[...] a tervszerűen dolgozó, szervezett és konkrét tervfeladatokat megoldó, az alá- és fölérendeltség szigorú rendjében működő ipar és kereskedelem összefűzése a dezorganizált, szervezeten és eszmeileg széteső még kialakulatlan, a gyakorlatot nem eléggé ismerő tervezőművész társadalommal, csak ez utóbbi háttérbe szorulását eredményezhette.”⁵⁸

Gergely szerint az opportunizmusra kényszerülő ipari tervezőművészeknek, az erőviszonyok figyelembevétele alapján, inkább a kívülről vagy felülről jövő módszereket tartotta alkalmasabbnak arra, hogy a gazdaságot rávegyék a művészeti szempontok figyelembevételére, mivel ezeknek nagyobb a „varázsa” és tekintélye. A Tanács és az ipar képviselői viszont úgy látták, hogy az együttműködés feltétele a kompromisszum, a művészeknek alkalmazkodniuk kell a gazdaságossági tényezőkhöz: a rendelkezésre álló technológiához, nyersanyagokhoz, háttáridőkhöz. Az üzemektől elszakított tervezést nem tartották eredményesnek:

„[A] művészeknek nemcsak az lenne a feladatuk üzemben belül, hogy átadjanak egy-egy tervet, hanem hogy segítsék elő a régi szemlélet megváltoztatását. Még mindig előfordul a pályázatoknál, hogy egyedi különleges megmunkálású elképzelésekkel jönnek, szépek, művésziek ezek a tervek, de nem lehet kivitelezni őket, mert például az adott anyagellátás miatt nem lehet megvalósítani.”⁵⁹

A termelővállalatok szemléletének átalakítására tett kísérlet azonban nem tudott jelentősebb eredményt elérni. A gyártmányfejlesztő bizottságok ugyanis nem bizonyultak hosszú életűnek, mivel hamarosan megkezdődött a tárcaközi összetételű gyártmányfejlesztő bizottságok vesztét jelentő, nagyobb vállalati önállóságot biztosító gazdaságirányítási reform. A Tanács könnyűipari delegáltja már 1966-ban azt javasolta a tanácsülésen, hogy korlátozzák a tárcaközi bizottságok tevékenységét (csak kirívó esetekre szorítsák vissza a termékek gyártástól való

⁵⁸ SZM KEMKI IP 13. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1963. november 8-án megtartott üléséről. Gergely István, a Szövetség delegáltjának hozzászólása.

⁵⁹ SZM KEMKI IP 13. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1963. november 8-án megtartott üléséről. Móré András, a könnyűipari delegált hozzászólása.

eltiltását), illetve alakítsák át tanácsadó szervvé, mivel a gyártmányfejlesztő bizottságok a gyárvezetőség felelősségét csökkentik. A Tanács tevékenységének súlypontját pedig – a termelésbe való közvetlen beleszólás helyett – helyezték át inkább a kulturális tárca irányításával végzett közízlésformálásra. A kulturális tárca viszont már a hatvanas évek kezdetétől az ipari tervezőművészet gazdasági irányítás alá rendelését szorgalmazta:

„[Aczél György] megítélése szerint az Iparművészeti Tanács munkája a jövőben sokkal kevésbé a művelődésügyi feladatok közé tartozó téma, mert egyre inkább érvényesülni fog társadalmunk gazdasági jelentőségét kiemelő szerepe. Meg kell vizsgálni – érzése szerint –, hogy a tárca irányítása alól esetleg a Gazdasági Bizottság hatásköre alá tartoznának a Tanács által képviselt kérdések.”⁶⁰

A későbbiekben az ipari tárcák által javasolt megoldás jutott érvényre, mivel az új gazdasági mechanizmus bevezetésével az iparági gyártmányfejlesztő bizottságok többsége megszűnt, és a Tanács tevékenysége a „propaganda” és ízlésnevelés területére szorult vissza.⁶¹

Bár a belülről történő átalakítás kísérlete kudarccal végződött, a kívülről történő befolyásolás sem járhatott eredménnyel, mivel a kulturális tárca irányítása alatt működő Iparművészeti Tanács, a „jósándékra, a becsületre felépülő »leánynevelő intézet«,”⁶² nem tudta érvényre juttatni szándékát. Juhász, ahogy láttuk, hiába próbálta a Tanács hatáskörét bővíteni, nagyrészt a művelődésügyi tárcával kialakult ellenséges viszony miatt, ez nem járt eredménnyel. Véleményezési és javaslattevő szervként viszont nem tudták elérni sem azt, hogy a termékminőségbe, sem azt, hogy az országos tervekbe beépüljön a formaképzésre vonatkozó szempont, mint ahogy az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején az önálló formatervező vállalat megvalósítási feltételeként megfogalmazott kötelező formaterveztetést sem tudták elérni.

Elvileg ugyan volt lehetőség minisztertanácsi határozat előkészítésére, de a ritkán összehívott tanácsülések miatt erre csak kis esély mutatkozott.⁶³ Ráadásul, mint arról már volt szó, a Minisztertanáccsal a felügyeleti szerven keresztül sem sikerült kapcsolatot létesíteni, mivel a Képzőművészeti Osztálynak rendelték alá a Tanácsot. Maradtak a tárcák számára megfogalmazott javaslatok, amelyek elfogadtatása alapvetően a Tanácsba delegált képviselőkön múltott. Ennélfogva a Tanács számára különösen fontossá vált, hogy a tárcák minél nagyobb hatáskörrel rendelkező, lehetőleg szakmai ismeretekkel is bíró delegáltakat jelöljenek. Ezt azonban csak ritkán sikerült elérni, többnyire intézkedési jog nélküli, részterületet képviselő főosztály-, illetve osztályvezetők közül kerültek ki a delegáltak, magasabb beosztásúak csak elvétve fordultak elő a Tanácsban.

⁶⁰ SZM KEMKI IP 14. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1966. október 28-án megtartott üléséről.

⁶¹ SZM KEMKI IP 58. d. Juhász László 1966. augusztusi levele Fáy László részére.

⁶² SZM KEMKI IP 81. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1958. október 7-i üléséről.

⁶³ Ez irányba csak egyszer tettek komolyabb lépést, amikor a *Kulturális követelmények érvényre juttatása a gyártmányfejlesztésben* címmel 1957. április 16-án feljegyzést kívántak küldeni a Minisztertanácsnak. SZM KEMKI IP 54. d.

Előremutató intézkedések elsősorban azon iparágakban történtek, ahol a tanácstag fel-sővezető volt. Mindazonáltal ez sem jelentett garanciát az eredmények elérésére. Ezt példáz-za a Kohó- és Gépipari Minisztérium formaterveztetésre felszólító (ajánlás jellegű) utasítása (5435/1955),⁶⁴ amellyel többnyire csak látszateredményeket tudtak elérni. Az üzemek ugyanis gyakran úgy adtak megbízást formaterveztetésre, hogy igazából nem akartak a szebb forma kialakítása érdekében nagyobb változtatást végrehajtani a gyártmányokon. Így tehát a csak me-CHANIKUSAN, az előírások teljesítése végett végrehajtott utasítás nem hozott eredményt. Sőt nem-hogy nyereséget nem hozott, de egyes esetekben még veszteséget is jelentett a meg nem térülő tervezetési költségek miatt. Ennélfogva nem meglepő, hogy már 1957-ben korlátozni kellett a formaterveztetés lehetőségét műszaki kivitelezési és finanszírozási problémák miatt.⁶⁵ A for-matervezők igénybevételére vonatkozó rendelkezés tehát önmagában nem hozott eredményt, az esztétikus termékek előállításának megvalósítása, mint az bebizonyosodott, sokkal átfogóbb megoldást igényelt (lásd a fentebb már említett stratégiai lehetőségekre vonatkozó vitát).

Az Iparművészeti Tanács (valódi) tevékenysége

A Tanács tevékenysége, miután határozati javaslatok érvényre juttatásával nem tudtak ered-ményt elérni, többnyire pályázatokra, kiállítások rendezésére és a sorozatgyártás vagy a for-galomba hozatal előtti termékbírálatra, termékengedélyezésre szorítkozott. A kiállítások és pályázatok között bár voltak sikert és elismerést hozó eredmények (például a *Művész az ipar-ban* kiállítássorozat),⁶⁶ azonban ez nem jelentette azt, hogy a kiállított, illetve díjazott termékek valóban sorozatgyártásra, illetve kereskedelmi forgalomba kerültek. Jóllehet a Tanács mindig szem előtt tartotta a pályázati kiírásoknál a gyárthatóságra és a gazdaságos előállításra vonat-kozó szempontokat, és a két lépcsős pályázati rendszer megvalósításával (a teljes pályázati díjat csak az elkészített formatervek kaphatták meg, mivel a díj egyik felét a tervek, a másik felét a prototípusok elkészültét követően fizették ki) is igyekezett megakadályozni a tervek pa-píron maradását. Ezzel azonban az ipar és kereskedelem között feszülő ellentéteket nem tudta megoldani. Az ipar és a kereskedelem képviselői ugyanis kölcsönösen egymást hibáztatták, hogy miért nem tudják jobb minőségű árucikkkel ellátni a fogyasztókat. Az ipar azt vetette a kereskedelem képviselőinek szemére, hogy nem veszi meg a korszerű, új termékeket, míg a kereskedelem képviselői azt rótták fel az ipar képviselőinek, hogy nem gyártanak olyan termé-

⁶⁴ SZM KEMKI IP 53. d. Fái László KGM Iparpolitikai Főosztály műszaki osztályvezetőjének 1957. szeptember 25-i feljegyzése az iparigazgatóságok vezetőinek.

⁶⁵ SZM KEMKI IP 53. d. Kincses István KGM miniszterhelyettes, 1955. december 27-i levele Juhász Lászlónak.

⁶⁶ A *Művész az iparban* kiállítást 1957-től azzal a céllal rendezték meg az ország több városában (Budapest, Hód-mezővársárhely, Pécs, Győr stb.), hogy bemutassák a különböző szakterületek eredményes tervezőművészeit, il-letve az ipar gyártmányfejlesztési törekvéseit és eredményeit. Az első tárlat Budapesten a Kereskedelmi Kamara Mintatermében 1957. december 19.–1958. január 5. között volt látható.

keket, amelyekre fogyasztói igény mutatkozik.⁶⁷ Így tehát a Tanács a pályázatok és a kiállítások által sem tudott nagyobb eredményt elérni.

A termékbírálat és -engedélyezés terén szintén csak részleges sikereket tudtak elérni. Annak ellenére, hogy a Tanács sokat ígérő lehetőséghez jutott 1955-ben, amikor minden nagyipari sokszorosított iparművészeti alkotás (ötvös fémtárgy, bútor, nyomott textil, méter- és darabáru, ruhakonfekció, valamint ipari-forma /vagyis gépipari formaterv/) művészeti ellenőrzését és engedélyezését megkapta,⁶⁸ mégsem tudott élni ezzel a lehetőséggel, mivel nem tudott érvényt szerezni ennek a rendelkezésnek. A vállalatok többsége annak ellenére sem terjesztette a Tanács szakbizottságaihoz bírálatra gyártmányait, hogy a Tanács erre külön felszólította az illetékes iparigazgatóságokat és főhatóságokat.⁶⁹ A Tanács szakbizottságai az 1950-es évek végén csak külön megállapodások keretében (például a Kohó és Gépipari Minisztérium híradástechnikai igazgatóságával, a könnyűipari tárca ruhaipari igazgatóságával, és a Belkereskedelmi Minisztérium Műszaki Új-cikk Bizottságával) tudták érvényre juttatni a bírálati és engedélyezési jogkörüket.⁷⁰

Jelentősebb eredményt egyedül a szilikátipari termékekre vonatkozóan tudtak elérni, mivel e téren sikerült rendeleti szintre emelni (1/1960 BkM rendelet) a Tanács forgalomba hozatal előtti engedélyezési hatáskörét,⁷¹ amit az új gazdasági mechanizmus bevezetésével a kulturális járulék megállapítására is kiterjesztettek (1/1968 MM rendelet). A folyamatos zsűrizés azonban nagy megpróbáltatást jelentett a kis létszámú, hivatali teendők ellátására felkészületlen Titkárság számára, még akkor is, ha sokan – elsősorban a kisiparosok és magánszemélyek, de 1968 után az állami vállalatok is egyre többször – megkerülték a forgalomba hozatal előtti kötelező termékbírálatot.⁷² Ekképpen hiába biztosítottak hatáskört a szilikátipar területén a Tanács-

⁶⁷ „A kiállított termékek izlésesek, modernek. Nagyon kár, hogy ezeket a szép termékeket az üzletekben nem lehet kapni.” 1970. október 6. Sch. Ferencné véleménye az 1970. december 15.–január 9. között megrendezett kiállítási anyagról. SZM KEMKI IP 44. d. Az ilyen és hasonló vélemények általánosok voltak a kiállított termékekről. SZM KEMKI IP 42–44.d. Az Iparművészeti Tanács által rendezett kiállítások vendégkönyvei.

⁶⁸ Lásd a Tanács működéséről szóló 11-2-20/1954 sz. NpM végrehajtási utasítást és az 1955. 12. tvr. 8771-I-1-5/1955. Np.M. sz. végrehajtási utasítást.

⁶⁹ SZM KEMKI IP 12. d. Juhász László 1955. december 5-én küldött értesítést erről a KGM Kereskedelmi Igazgatóságának az építésügyi miniszternek és az OKISZ elnökének.

⁷⁰ SZM KEMKI IP 81. d. Tájékoztató az ipari-formatervezés problémáiról. 1958. március 25.

⁷¹ Az engedélyezési hatáskör a vállalati, valamint kisipari termelőszövetkezetek (kivéve a kerámia-szövetkezetek) által előállított üveg, porcelán és kerámia dísz- és használati tárgyak körét érintette. Magyar Közlöny 26 (1960). 4. sz. 26–27.

⁷² Az állami vállalatok az 1960-as rendelet után még lelkesen zsűriztettek mindent, még azt is, amit nem kellett volna (a külkereskedelmi forgalomba kerülő termékeket is), az új gazdasági mechanizmus bevezetése után viszont már igyekeztek elkerülni a zsűriztetést. Új tervezésű termékek gyártását csak akkor vállalták, ha értékesítéséről már korábban meggyőződtek, illetve igyekeztek olyan termékekre ráállni, amelyek nem tartoztak a kulturális járulék hatálya alá (üvegiparban például az exportcikkekre). Mindamelllett, ha nagy összegű járulékot állapítottak meg az adott termékre, akkor inkább a termék elutasítását kérték, hogy elkerüljék a veszteségesse váló gyártást. A Tanács ugyanakkor ezt tapasztalván igyekezett a rendelet be nem tartását szankciók útján betartatni: 1974-ben a progresszív bírság bevezetését szorgalmazta, illetve a magániparosok és a kiskereskedők esetében a működési engedély bevonásának lehetőségét kérték. SZM KEMKI IP 26. d. Az 1971. évi költségvetési ellenőrzésről készült jegyzőkönyv. 1971. március 13.; SZM KEMKI IP 16. d. Czéh József: Beszámoló az Iparművészeti Tanács ötéves munkájáról (1966–1971); SZM KEMKI IP 9. d. Beszámoló a kulturális járulék üveg-szakterületéről.; SZM KEM-

nak, a szankciók nélküli rendelkezések nem tették lehetővé, hogy ezzel jelentősebb eredményt érjenek el. Mindemellett a rendelet eredményességét az is csökkentette, hogy az nem vonatkozott az exportból visszamaradó, belföldi piacra kerülő termékekre, és hogy kezdetben nem folytak vissza a pénzek a kulturális alapból az új termékek kialakítására.⁷³

Az Iparművészeti Tanács megújítása: a felügyelet kérdése

Összességében a kulturális tárca, szembesülve az ipari formatervezés irányításának problémáival, már az 1950-es évek végétől igyekezett megszabadulni a terület irányításától. Először az ipari tervezőművészet minden ágát magában foglaló formatervező intézet létesítése kapcsán, majd a későbbiekben a Tanács átszervezése alkalmával, az 1970-es évek elején.

Az 1960-as években az ipari tárcáknak kívánta átadni a formatervezés bonyolításának felügyeletét, egyrészt arra hivatkozva, hogy ott eredményez gazdasági előnyöket, másrészt hogy csak ott biztosítható a tervszerű, igényeknek megfelelő irányítás.⁷⁴ A Tanács titkára azonban helytelenítette ezt, mivel úgy vélte, hogy az a formatervezés életképtelen szétaprózódásához vezetne,⁷⁵ vagy ha az ipari tervezőművészet minden területét átfogó formatervező intézetet egy ipari tárca felügyelete valósulna meg, akkor a szaktárcák eltérő érdekei – a „tárcaovinizmus” – tennék működésképtelenné a tervezőintézetet.⁷⁶ Ezért a művelődésügyi tárca több kormányzati szerv (az Országos Tervhivatal, a Gazdasági Bizottság, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság [OMFB]) bevonását is kezdeményezte az ipari formatervezés problémáinak rendezési folyamatába. Leginkább az OMFB-t próbálták rávenni, hogy foglalkozzon ezzel a kérdéssel, de hiába kereste meg Aczél György már 1961-ben a bizottság élén álló Kiss Árpádot,⁷⁷ csak öt évvel később, az új gazdasági mechanizmus kapcsán kezdett el az OMFB tájékozódni az ipari formatervezésről.⁷⁸ Elemző tanulmány azonban (a kutatás jelenlegi állása szerint) nem

KI IP 17. d. Szentés Lajos 1974. január 2-i levele Csorba Gézáknak.; MNL OL XIX-I-7-n Kulturális Minisztérium Képzőművészeti Főosztály [a továbbiakban: XIX-I-7-n] 7. d. Szentés Lajos 1974. július 17-i levele Csorba Gézáknak.

⁷³ Bár a nyolcvanas években a bírált termékek mennyisége és a befizetett járulék is jelentős mértékben nőtt, főként a magántermelők körében, azt már a Tanács jogutódja, a Képző- és Iparművészeti Lektorátus rótt ki az 1/1976 (III. 2.) KM sz. rendelet alapján. SZM KEMKI IP 16. d. Az Iparművészeti Tanács munkájának értékelése és javaslatok a hatékonyabb működés feltételeinek biztosítására. [1973]; SZM KEMKI IP 5. d. A Képző- és Iparművészeti Lektorátus bírálati és járulékmegállapító tevékenysége a kulturális alap képzésével kapcsolatban.

⁷⁴ SZM KEMKI IP 53. d. Aradi Nóra 1961. július 14-i levele Juhász Lászlónak.

⁷⁵ SZM KEMKI IP 53. d. Juhász László 1961. december 5-i levele Freiser Pálnak.

⁷⁶ SZM KEMKI IP 81. d. Tájékoztató az ipari-formatervezés problémáiról (titkári beszámoló). 1958. március 25.

⁷⁷ MNL OL XIX-I-4-m 19. d. Aczél György 1961. november 18-i levele Kiss Árpádnak.

⁷⁸ Az OMFB a Szövetséghez és az Iparművészeti Főiskolához kérdéseket intézett a helyzet feltárása érdekében. MOMEL 5/b Oktatási programok 4. d. Az ipari esztétika problémái: A Magyar Képzőművészek Szövetsége Ipari-forma Szakosztályának tájékoztatója az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság számára, [é. n.], Ipari formatervezés kérdéseiről. 1966. márc. *Bodor: F.*: Dokumentumok i. m. 166–168; SZM KEMKI IP 58. d. Juhász László 1966. augusztusi levele Fáy Lászlónak.

készült,⁷⁹ erre csak az 1970-es évek elején került sor,⁸⁰ amikor ismét aktuálissá vált az Iparművészeti Tanács, illetve az ipari formatervezés ügyének rendezése.

Míndeközben a művészeti oldal (Bozzay Dezső és az MKSZ) továbbra is a Minisztertanács felügyeletét szorgalmazta – elsősorban a kelet-európai iparesztetikai intézetek mintájára –, de ezt az 1960-as évek közepén még a felügyeletet gyakorló művelődésügyi tárca túlzásnak tartotta,⁸¹ csak a hetvenes évek elején látta meg ebben a lehetőséget.⁸²

Az 1970-es évek elején – amikor az MSZMP X. kongresszusa (1970) után, illetve néhány figyelemfelkeltő akciót követően a politikai hatalom látókörébe került az ipari tervezőművészet, mind a szocialista kultúra tömegbázisának kiszélesítése, mind a gazdaságban betöltött szerepe kapcsán –,⁸³ ismét nagyobb intenzitással kezdtek foglalkozni a Tanács új gazdasági mechanizmus bevezetésekor elmaradt szervezeti átalakításával.⁸⁴ A Juhász nyugdíjba vonulása után (1968) teljesen eljelentéktelenedő intézmény megújításával egyszerre két intézmény is foglalkozni kezdett (a művelődésügyi tárca – az Iparművészeti Tanács és Szövetség bevonásával – az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1973. decemberi határozata alapján, míg az OMFB Tímár Mátyás miniszterelnökhelyettes 1973. eleji felkérésére), ami két különböző megoldási javaslatot eredményezett.

A Tanács titkársága a kelet-európai szocialista társintézmények mintájára széleskörű feladatokat (kutatás, tervezés, tanácsadás, dokumentálás, tájékoztatás) ellátó, kiterjesztett en-

⁷⁹ Fái László, az OMFB munkatársa viszont készített egy részletes helyzetfeltáró feljegyzést, amelyben az új gazdasági mechanizmushoz jobban igazodó munkaközösségek fenntartását szorgalmazta, illetve szükségesnek tartotta azok önállóságának fejlesztését. Ezért kérte az OMFB elnökét, hogy vigyék az elnökség elé az ipari formatervezés ügyét. Erre azonban nem került sor az OMFB levéltárban fennmaradt dokumentumai szerint. IMM Adattár KLT 4067 Fái László 1966. június 9-i feljegyzése Kiss Árpád elnöknek; MNL OL XIX-A-41-b (A központi (nem miniszteriális kormányzati szervek, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Elnöki titkárság).

⁸⁰ Az 1973-ban létrehozott OMFB szakbizottságában művészek (Pogány Frigyes, Németh Aladár, Király József és Pécsi László), gazdasági és jogi szakértők vettek részt.

⁸¹ MNL OL XIX-I-4-m 35. d. 1. t. Bozzay Dezső 1964. április 6-i levele az MSZMP KB Kulturális Osztályának; SZM KEMKI IP 16. d. Az MKSZ Iparművész titkársága által készített tervezet Iparművészeti Tanács átszervezésére. 1969. július.

⁸² SZM KEMKI IP 26. d. Tervezet az iparművészet és az iparban foglalkoztatott tervezőművészek helyzetével kapcsolatos Agit. Prop. anyaghoz. 1973. október 12.

⁸³ 1971. november 25–26-án a Szövetség iparművész szakosztálya tanácskozást tartott az iparművészet helyzetéről, amely eredményeit a könnyűipari tárca figyelembe vette az üzemekben dolgozó tervezőművészek helyzetéről készített felmérésében (1972). – Tanácskozás az iparművészet helyzetéről. S. a. r. Buzás Árpád – Fekete György – Kocogh Ákos. Bp. [1971]. – Másfelől a pártvezetőségben is foglalkozni kezdtek ezzel a kérdéssel, amit Pogány Frigyes, az Iparművészeti Főiskola főigazgatója, arra igyekezett felhasználni, hogy nagyobb támogatást szerezzen a formatervezés ügyének. Ezért 1973. januárjában meghívta Tímár Mátyás miniszterelnök-helyettest, a Gazdasági Bizottság elnökét, a főiskola diplomakiállítására. A látogatás, amelyen nem mellesleg a könnyűipari miniszter és az OMFB alelnöke is részt vett, sikerrel járt, hiszen nem sokkal később az ipari formatervezés helyzetének feltárására szakértői bizottság alakult az OMFB-ben. SZM KEMKI IP 16. d. Jegyzőkönyv az Iparművészeti Tanács 1973. május 15-i üléséről.; MNL OL XVIII-6-ac Az államhatalom felsőbb szervei, Országgyűlés, Országgyűlés bizottságai (1953–1990) [a továbbiakban: XVIII-6-ac] 114. d. Az Országgyűlés kulturális bizottságának 1974. április 16-i ülésének jegyzőkönyve.

⁸⁴ Az átalakításra történtek ugyan kísérletek az új gazdasági mechanizmus bevezetésére reagálva, de ezek nem jártak eredménnyel. MNL OL XIX-I-4-m 57. d. Simó József IT mb. titkár 1967. július 4-i levele Gábor Endrének; SZM KEMKI IP 16. d. Az MKSZ Iparművész titkársága által készített tervezet Iparművészeti Tanács átszervezésére. 1969. július.

gedélyezési és minősítési jogkörrel felruházott hivatallá akarta alakítani a Tanácsot Iparesz-tétikai Intézet néven a Minisztertanács vagy az OMFB felügyelete alatt. Ezt az elképzelést a művelődésügyi tárca is támogatta.⁸⁵ Az OMFB ipari formatervezés helyzetével foglalkozó szakbizottsága ellenben a hazai körülmények között nem látott lehetőséget az adminisztratív eszközökkel való irányításra, ezért a nyugati (brit) intézményi modellt tartotta követendőnek, amely alapvetően gazdasági ösztönzőkkel és „a ráhatás különböző eszközeivel” kívánt előnyös helyzetet teremteni az ipari formatervezők alkalmazásához egy hatékonyabb feladatvégzésre lehetőséget teremtő, decentralizált intézményrendszer keretében.

Ennek megfelelően az Iparművészeti Tanács Titkársága által ellátott feladatokat több újonnan létrehozandó intézmény között kívánta szétosztani. A formatervezés elvi kérdéseivel foglalkozó – immár a nevében is ezt a meghatározást használó – *Ipari Formatervezési Tanács* (IFT) mellett létre kívánta hozni az ösztönzési és minősítési rendszer kidolgozását, illetve a hatósági jogkörű minősítési feladatokat ellátó *Ipari Formatervezési Tanács Irodáját* (IFTI), valamint a népszerűsítő, tájékoztató és szolgáltató feladatokat ellátó *Ipari Formatervezési Tá-jékoztatási Központot* (*Design Centert*). A korábban elhanyagolt kutatási és továbbképzési fel-
adatok ellátására viszont nem kívánt újabb intézményt létrehozni, azt az Iparművészeti Főisko-
la keretében kívánta megoldani.

Az OMFB szakbizottság alapvetően gazdasági kérdésnek tekintette az ipari formaterve-zést – úgy vélte, hogy az ipar- és kereskedelempolitikához közelebb állt, mint az „általános kul-túrpolitikához” – ezért a művelődésügyi tárcát kellő szakértelem híján nem tartotta alkalmas-nak a felügyeleti feladatok ellátására: „a Tanács és annak egész tevékenysége idegen test volt a Művelődésügyi Minisztérium szervezetében, az iparművészeti kérdésekkel kellő szakértelem hiányában nem akartak és nem tudtak megfelelő mélységben foglalkozni.”⁸⁶ Tehát jobbnak látta az új intézményrendszert a Kereskedelmi Kamara felügyelete alatt létrehozni.⁸⁷

Arról, hogy a két tervezet közül melyik kerüljön a Minisztertanács elé, a kulturális tárca, az OMFB és a Magyar Szocialista Munkáspárt közötti egyeztetések döntöttek 1974 őszén.⁸⁸ Ezek a megbeszélések hamar nyilvánvalóvá vált, hogy nem a kelet-európai mintát szem előtt tartó javaslat lesz az előterjesztés alapja, hanem az OMFB tanulmánya, mivel a centralizált

⁸⁵ SZM KEMKI IP 26. d. A művelődésügyi tárca közművelődési feladatok hatékonyabb ellátására készített javas-lata. Tervezet az iparművészet és az iparban foglalkoztatott tervezőművészek helyzetével kapcsolatos Agit. Prop. anyaghoz. 1973. október 12.; SZM KEMKI IP 1. d. Szentes Lajos: Javaslat az IT hatáskörének kiterjesztésére, hatékonyságának növelésére, új szervezeti formáinak kialakítására. 1974. június 18.

⁸⁶ Pogány Frigyes et al., *Az ipari formatervezés helye és szerepe a népgazdaságban*, OMFB, 1975.

⁸⁷ Pogány Frigyes et al., *Az ipari formatervezés helye és szerepe a népgazdaságban*, OMFB, 1975.

⁸⁸ Az 1974. szeptemberi egyeztetésen az OMFB részéről Bartos István elnökhelyettes és Ertsey Attila az érintett szakbizottság koordinátora vett részt, a kulturális tárca részéről Csorba Géza, a Képzőművészeti Osztály vezetője és Garamvölgyi József miniszterhelyettes, míg az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya részéről Bereckly Loránd. A későbbiekben Orbán László kulturális miniszter egyeztetésre hívta Aczél György mi-niszterelnök-helyettest, aki az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság elnöke is volt, és Tímár Mátyás minisz-terelnök-helyettest, valamint az OMFB elnökét, Ajtai Miklóst. Erről a megbeszélésekről, a kutatás jelenlegi szakaszá-ban, nem ismeretünk részleteket, de az bizonyos, hogy az OMFB elnökhelyettese, Bartos István és Orbán László kulturális miniszter közösen állította össze a minisztertanács előterjesztést. XIX-I-7-n 9. d Csorba Géza 1974. szeptember 20-i feljegyzése Garamvölgyi József miniszterhelyettes részére Aczél György tájékoztatása céljából.

termelési folyamatokba beleszóló intézet megvalósítását még a hivatali átszervezés támogatói (a Tanács titkára, Szentes Lajos) sem tartották teljes mértékben megvalósíthatónak a nagyobb vállalati önállóságot biztosító új gazdasági mechanizmus miatt.⁸⁹ A Tanács titkára ugyanakkor önmagában a nyugati mintájú intézményrendszer átvételét sem tartotta jó megoldásnak, mivel attól tartott, hogy a hiánygazdaság, ami az új gazdasági mechanizmus által nyújtott korlátozott piaci lehetőségek ellenére is fennállt, csak a piaci verseny negatív hatásait engedte volna érvényre jutni.

Szentes ugyanakkor a gyártmányesztétikát alapvetően kultúrpolitikai feladatnak tekintve elfogadhatatlannak tartotta, hogy egy esztétikai irányítást végző intézmény kereskedelmi szervezethez tartozzon, és hogy a várható haszon határozza meg a tevékenységét. Ezért a kulturális tárcával egyetértésben, az ipari tervezőművészet fejlődésének társadalmi és kulturális szempontjait hangsúlyozva,⁹⁰ bírálta az OMFB tanulmányának gazdasági szemléletét, munkamódszerét és megoldási javaslatát, azaz, hogy az OMFB tanulmány készítői a kulturális tárca és a Tanács véleményének meghallgatása nélkül, a kereskedelmi szempontokat túlhangsúlyozva, téves következtetéseket vontak le, amikor a decentralizált intézményrendszert a Kereskedelmi Kamara felügyelete alá kívánták rendelni.⁹¹ Ekképpen tehát a formatervezés gazdasági vagy kulturális vetületének hangsúlyozása által ismét a felügyelet kérdése került a vita középpontjába.⁹²

A felügyelet gyakorlása tekintetében csak abban alakult ki a felek között egyetértés, hogy ne egy tárca, hanem egy tárcák felett álló kormányzati szerv irányítása alá kerüljön a megújuló Tanács. Abban viszont már különböztek az álláspontok, miként azt láttuk, hogy mely kormányzati szerv lássa el ezt a feladatot, attól függően, hogy ki milyen szemszögből közelített a formatervezéshez, eltérő megoldást javasoltak. Ezek közül a kulturális tárca által ajánlott minisztertanácsi felügyelet viszonylag gyorsan, 1974 őszére lekerült a napirendről, mivel Magyarországon nem volt túl nagy hagyománya a közvetlen minisztertanácsi irányítás alatt működő intézményeknek.⁹³ Így lényegében csak az OMFB és a Kereskedelmi Kamara felügyeletére vonatkozó javaslat került megvitatásra. A Kulturális Minisztérium és a Tanács azzal érvelt a Kamara ellen, hogy az nem lenne összeegyeztethető az MSZMP 1974-es közművelődési határozatával, nem tenné lehetővé az ipari tervezőművészet osztársadalmi jelentőségének, a kulturális, művelődéspolitikai aspektusának érvényre juttatását, csak a profit érdekeit.⁹⁴ Alternatív megoldásként az OMFB felügyeletét javasolták, amit viszont az OMFB utasított el arra

⁸⁹ SZM KEMKI IP 1. d. Szentes Lajos: Javaslat az IT hatáskörének kiterjesztésére, hatékonyságának növelésére, új szervezeti formáinak kialakítására. 1974. június 18.

⁹⁰ SZM KEMKI IP 17. d. Szentes Lajos 1974. október 24-i levele Ertsey Attilának.

⁹¹ XIX-I-7-n 9. d. Csorba Géza 1974. június 26-i feljegyzése Orbán László miniszternek.

⁹² XIX-I-7-n 9. d. Csorba Géza 1974. szeptember 20-i feljegyzése Garamvölgyi József miniszterhelyettesnek.

⁹³ MNL OL XVIII-6-ac 114. d. Az Országgyűlés kulturális bizottság 1974. április 16-i ülésének jegyzőkönyve. Simó Jenő művelődésügyi miniszterhelyettes hozzászólása.

⁹⁴ XIX-I-7-n 9. d. Csorba Géza 1974. június 26-i feljegyzése Orbán Lászlónak; MNL OL XIX-I-7-n 18. d. Csorba Géza 1975. február 12-i feljegyzése Garamvölgyi Józsefnek; SZM KEMKI, IP 17. d. Szentes Lajos 1974. október 24-i levele Ertsey Attilának.

hivatkozva, hogy a bizottság nem irányíthat intézményt.⁹⁵ Az OMFB továbbra is kitartott az eredeti elképzelése mellett, hogy a gazdasági tárcákkal szoros kapcsolatban álló, de egyiknek sem elkötelezett Kereskedelmi Kamara legyen a felügyeleti szerv.⁹⁶

Az 1975 januárjában még létező két javaslat (OMFB, Kereskedelmi Kamara) közül, hogy melyiket fogják az IFT felügyeleti szerveként javasolni, arról feltehetően az érintett miniszterelnök-helyettesek döntöttek.⁹⁷ A döntésben kulcsszerepe lehetett Aczél Györgynek, mivel 1973 decemberében ő utalta az Agitációs és Propaganda Bizottság vezetőjeként Tímár Mátyás miniszterelnök-helyettes elé az ipari formatervezés kérdését, aminek rendezésébe maga is beleszólhatott az OMFB ügyekben is illetékes miniszterelnök-helyettesként.⁹⁸ Így tehát Aczél ipari formatervezéssel kapcsolatos korábbi álláspontját ismerve, nem meglepő, hogy a kormányhatározat-előterjesztésben az OMFB-t javasolták az IFT felügyeleti szervévének, csak a *Design Center* esetében fogadták el a Kereskedelmi Kamara felügyeletét.

A tárgyalások során ugyanakkor az új intézmények hatásköre is napirendre került. Legalábbis erre utal az, hogy a kormányhatározat előterjesztésébe nem került be az OMFB által javasolt, IFTI számára biztosítandó hatósági jogkör. Ez alapján úgy tűnik, hogy a hatékonyabb működéshez elegendőnek tartották a felügyeletet megváltoztatni és az Ipari Formatervezési Tanács tagjait egy határozatkiegészítéssel arra kötelezni, hogy építsék be a formatervezési feladatokat a műszaki fejlesztési, illetve a kereskedelmi célkitűzésekbe; hogy megkülönböztető minőségjelzőkkel (Kiváló Áruk Fóruma, a Budapesti Nemzetközi Vásáron díjazott termék) támogassák a formatervezésre is kiterjesztett termékminőséget; valamint hogy részesítsék jogi oltalomban az ipari formaterveket; a formatervezési szakemberek létszámát pedig növeljék a hosszú távú tervek keretében és biztosítsák a továbbképzés lehetőségét az Iparművészeti Főiskolán.⁹⁹

Az 1975. február 27-én megtartott minisztertanácsi ülésen végül, a magas szintű egyeztetéseknek köszönhetően, nagyobb változtatások nélkül el is fogadták a határozati javaslatot, ami által pont került az Iparművészeti Tanács történetére.¹⁰⁰ A megszűnő Iparművészeti Tanács

⁹⁵ Az OMFB erre való hivatkozás nem volt helytálló, mivel a felügyelete alatt működött például az Országos Tárlalmányi Hivatal is. MNL OL XVIII-6-ac 114. d. Az Országgyűlés kulturális bizottság 1974. ápr. 16-i ülésének jegyzőkönyve. Simó Jenő művelődésügyi miniszterhelyettes hozzászólása.

⁹⁶ A Kereskedelmi Kamara, nevétől eltérően, nemcsak a bel- és külkereskedelmi vállalatokat tömörítette magába, hanem a legjelentősebb állami iparvállalatokat is. MNL OL XXIX-L-1-e Vállalatok, Magyar Nemzeti Bank, titkárság [továbbiakban XXIX-L-1-e] 297. d. Az ipari formatervezés helye és szerepe a népgazdaságban. 1975.

⁹⁷ MNL OL XXIX-L-1-e 297. d. Az ipari formatervezés helye és szerepe a népgazdaságban. 1975.

⁹⁸ A gazdasági reform idején az OMFB elnöke is miniszterelnök-helyettesi posztot töltött be, de a reform leállítással ez megszűnt, amikor 1974. március 21-én Ajtai Miklóst nyugdíjazták. Ajtai a későbbiekben csak az OMFB elnöki posztját tarthatta meg. *Sebestyén János: Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) története a technológiapolitika nézőpontjából (1960–1990)*. Bp. 1994. 21–22, 50.; MNL OL XVIII-6-ac 114. d. Az Országgyűlés kulturális bizottság 1974. április 16-i ülésének jegyzőkönyve. Simó Jenő művelődésügyi miniszterhelyettes hozzászólása.

⁹⁹ MNL OL XIX-A-83-a Előterjesztés a Minisztertanácshoz az ipari formatervezés helyéről és szerepéről a népgazdaságban. 1975. január 30.

¹⁰⁰ 1005/1975. (III. 7.) MT határozat, 3080/1975. sz. MT. határozat az 1005/1975. (III. 7.) MT. sz. határozat kiegészítéséről.

helyett egy új decentralizált intézményrendszer jött létre. A Tanács feladatait három intézmény között osztották szét: az OMFB felügyelete alatt álló IFT feladata az ipari formatervezés legfontosabb kérdéseiben (ösztönzési módszerek, oktatás, minősítés) való állásfoglalás lett, a Kereskedelmi Kamara keretében működő *Design Centeré* a tájékoztatási, dokumentálási és szolgáltatási feladatok ellátása, míg a Képző- és Iparművészeti Lektorátus Iparesztetikai Osztályáé a minősítési, bírálati feladatok.¹⁰¹ Így tehát a szocialista országokhoz hasonlóan Magyarországon is a műszaki fejlesztés részévé vált az ipari formatervezés, de úgy, hogy nem jött létre a központi formatervező hivatal.

Összegzés

Összességében az Iparművészeti Tanács – annak ellenére, hogy 1954-ben még nemzetközi viszonylatban is úttörő kezdeményezésnek számított a tömegcikk művészeti színvonalának emelésére létrehozott népművelési tárca felügyeletével létrehozott tárcaközi szerv –, nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A Minisztertanács által létrehozott Tanács, az eredeti elképzelésekkel szemben, nem biztosította a hatékony működés feltételeit, mivel sem a felügyelete, sem a hatásköre nem bizonyult ehhez megfelelőnek. A művelődésügyi tárca felügyelete alatt tanácsadó és véleményező szervként nem tudta határozatait érvényre juttatni. Ezt jelezték a megritkuló tanácsulések és a hatásköri bővítésére irányuló törekvések (1956, 1958), amelyeket a Tanácson belül jelentkező szemléleti ellentétek miatt a felügyeleti szerv nem támogatott. Az önálló tervezőművészet megteremtését és a gazdasági, művészeti szempontok szintézisét célul kitűző titkárság szembekerült a művelődésügyi tárca képzőművészeti szemléletű művészeti irányításával, ami jelentősen rányomta a bélyegét a Tanács működésére.

A művelődésügyi tárca nem kívánt a gazdasági folyamatokba beavatkozni, csupán a művészeti kérdések megvitatásában látta a Tanács feladatát. Ezért a művelődésügyi tárca először megpróbálta kisajátítani a Tanács irányítását (a közvetlen miniszter irányítása alá tartozó Tanácsot a Képzőművészeti Osztály alá rendelte 1957-ben), majd ellehetetleníteni, amikor a Tanács titkársága önállósodva átvette a megritkuló tanácsulések szerepét (nem hívta össze a tanácsuléseket és több esetben negligálta a titkár javaslatait, támadta a bírálati tevékenységét és munkamódszerét).

A Tanács titkárának ellenállása, a tervezőművészet irányításának problémái azonban már a hatvanas években arra készítette a művelődésügyi tárcát, hogy különböző kormányzati szervek (leginkább az OMFB) bevonásával megszabaduljon az Iparművészeti Tanács irányításától. Erre azonban csak a hetvenes évek elején került sor, amikor a politikai döntéshozók figyelmét felkeltette – mind kulturális, mind gazdasági szempontból – az ipari tervezőművészet, illetve az új gazdasági mechanizmus bevezetésével (és Juhász László nyugdíjba vonulásával)

¹⁰¹ A megszűnt Iparművészeti Tanácsnak az 1005/1975. (III.7.) sz. MT határozatban nem érintett feladatait a kulturális tárca hatáskörébe utalta., így az 1/1976 (III. 2.) KM sz. rendelet alapján a Képző- és Iparművészeti Lektorátusra vette át a Tanács bírálati és kulturális járulék megállapítására vonatkozó hatáskörét.

eljelentéktelenedő Tanács helyzete. A hetvenes évek elején a Tanács átszervezése kapcsán, miképpen a Tanács létrehozásakor is, a felügyelet kérdése került a viták központjába. Az ipari tervezőművészet gazdasági és kulturális jelentősége miatt a két rendezésbe bevont intézmény (az OMFB és a Művelődésügyi Minisztérium) eltérő megoldási javaslattal állt elő, így csak egy köztes megoldással lehetett lezárni, feltehetően Aczél György szándékának megfelelően a vitát: az *Ipari Formatervezési Tanács* a kulturális tárca javaslatára az OMFB felügyelete alá került, annak tiltakozása ellenére is, míg a *Design Center* az OMFB javaslatára a Kereskedelmi Kamara irányítása alá.

Recenziók



Gyuris István Viktor

**XÁNTUS JÁNOS,
AKI HÁROM MÚZEUMNAK IS MEGVETETTE AZ ALAPJÁT**

Gyarmati János: A gyűjtés rabszolgája. A múzeumalapító Xántus János és az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció. Néprajzi Múzeum, Bp. 2020. 260 oldal.

Xántus János (1825–94) korának rendkívül érdekes és sokoldalú egyénisége volt, ezért könnyen belátható, hogy életútja miért ragadta meg több életrajzíró figyelmét is. Szintén érthető, hogy egy ilyen nagy utat bejárt, mindenütt igencsak jelentős tevékenységet kifejtő és ellentmondásoktól sem mentes személy teljes életművét komoly kihívás egyetlen munka keretein belül bemutatni. Ezt a helyzetet tovább nehezíti, hogy a Xántus által átélt korszakban hatalmas változások zajlottak világszerte, amelyek ismertetése nélkül Xántus helyét lehetetlen volna meghatározni.

Született ugyan Xántus János életéről általános, átfogó jellegű életrajzi mű Sándor István tollából,¹ ez azonban nem felel meg olyan mai tudományos igényeknek, mint a felhasznált források teljeskörű visszakövethetősége. Más életrajzírók inkább a gazdag életpálya egy-egy jól elkülöníthető szakaszára és annak tágabb kontextusára koncentráltak. Ilyen Henry Miller Madden Xántus amerikai éveit feltáró munkája² és részben ide sorolható a legújabb feldolgozás Gyarmati Jánostól, mely főképp a népismereti tárgyak gyűjtésére koncentrált.

A Néprajzi Múzeum kiadásában megjelent kötet szerzője több konkrét célt tűzött ki: Xántus János életpályájáról az eddigi legalaposabb kép megalkotása; az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció (1868–1870) előzményeinek és megvalósulásának ismertetése; a hazai múzeumügyet meghatározó főbb folyamatok és a Néprajzi Múzeum megalakulásáig vezető út felvázolása. Gyarmati János ezen intézmény munkatársa, innen is ered Xántus gyűjtéseit illetően a népismereti tárgyakra irányuló figyelem. A kötet megírásának aktualitását két évforduló adta. Az előbbi annak a kelet-ázsiai gyűjtés hazaérkezésének a 150. évfordulója, amely alapul szolgált a néprajztudomány első hazai intézete, a Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztálya számára (1872). Ebből alakult ki később az önálló Néprajzi Múzeum, amely története során számos alkalommal kényszerült költözésre. Az 1973 óta a Kossuth Lajos téri Igazságügyi palotában működő múzeum 2018-ban ismét költözésbe kezdett, majd több évnyi bezáratást követően az Ethnographiai Osztály létrehozásának évfordulójára időzítve nyílt meg (részlegesen) az új városligeti épületben. A második jeles alkalmat a *Megérkezünk* című időszaki kiállítással köszöntötték, amely áttekintette az intézmény másfél évszázados történetét.³

¹ Sándor István: Xántus János. Bp. 1970.

² Henry Miller Madden: Xantus. Hungarian Naturalist in the Pioneer West. Linz 1949.

³ A kiállítás 2022. május 23. és 2023. szeptember 3. között volt látogatható, kurátorai Gärtner Petra, Kemecsi Lajos és Sedlmayr Krisztina voltak.

Gyarmati János kötete nem egy hagyományos értelemben vett életrajz, ami már a felépítéséből is kitűnik. A főbb témákat és a forrásanyagot bemutató részek után az első fejezet tisztán a Novara- és a kelet-ázsiai expedícióval, valamint a népisme–néprajz–műipar helyének 19. század közepi megítélésével foglalkozik. Így állhat elő az a helyzet, hogy egészen a könyv 43. oldaláig kell várnunk arra, hogy a címben megnevezett személy egyáltalán „megszülessen”. Mindent egybevetve mégis igazolható az ezen szerkesztési megoldás mögött meghúzódó logika: a 19. századi expedíciók és a néprajz–műipar–múzeumok ügyeinek korabeli alakulása mind olyan kérdéskörök, amelyek nagyrészt ismeretlenek még a korszakot általában behatóan ismerő olvasó előtt is, viszont olyan meghatározó jelentőséggel bírtak Xántus tevékenységére, hogy semmiképp nem lehetett volna kihagyni a bővebb ismertetésüket. A nagyobb nemzetközi tendenciák és a hazai események előrevett bemutatásával pedig elkerülhetővé vált, hogy az egyébként egységesen tárgyalt életpályát kelljen folyamatosan megszakítani az általános kérdéskörök tárgyalásával.

Gyarmati János műve igencsak széleskörű forrásanyagra támaszkodik, azokat találékony módon felhasználva és szintetizálva sikerül olykor olyan fehér foltokat is feltárnia, amelyekről semmilyen megfogalmazott forrás nem szólt, vagy amelyeket Xántus maga inkább elhallgatni szándékozott. A szerző nem riad vissza főszereplője ellentmondásos ügyeinek felgöngyölítésétől sem: több ponton kimutatja, mikor festett magáról Xántus a valóságosnál jelentősen kedvezőbb képet, emellett fényt derít a plágium többszörösen visszatérő gyakorlatára, továbbá a tudományos előképzettség hiányából fakadó problémákra. Gyarmati János nem szépíti Xántus nyughatatlan és konfliktusos természetét sem. Elvégre az sem mindennapi teljesítmény, ha valaki eléri a bécsi haditengerészetnél, hogy „*Xántus-Konflikt*” néven állandó dossziét legyenek kénytelenek nyitni a személyével kapcsolatban. Részben Xántus nyughatatlan természetének is köszönhetjük, hogy kiterjedt és változatos forrásanyag maradt fenn róla. Gyakran találta magát szorult helyzetekben, amelyek egy részét saját magának köszönhette. Ilyen volt például az iowai birtokszerzéssel és telekspekulációval kapcsolatos kísérlete, amikor Kossuth-emigránsként Újbudán a Kongresszustól térítésmentesen kapott földjét haszon reményében kívánta továbbértékesíteni az előírt feltételek teljesítése nélkül, amivel sikerült kivívnia a magyar telepesek ellenszenvét. A Xántus által megélt problémás szituációk további részét pedig a korszak hozta magával, úgy mint a magyarországi szabadságharc vagy az amerikai polgárháború. Xántus ezen nehéz helyzetekben is rendkívül változatos és találékony stratégiák sorát alkalmazta, amelyek további írott dokumentumok keletkezéséhez vezettek.

Xántus életműve természetesen kétségbevonhatatlanul jelentős teljesítmény: komoly természetrajzi gyűjtéseket végzett a washingtoni *Smithsonian Institute* és a philadelphiai akadémia számára, amelyeknek köszönhetően csupán a fölösleges duplumokból is közel 10.000 zoológiai és botanikai példányt sikerült eljuttatnia a hazai közgyűjteményeknek és tudományos intézeteknek. Fontos kezdeményezője volt a pesti Állatkert megalapításának, amelynek megnyitása után az igazgatói szerepét is betöltötte. Fő művének pedig az a kelet-ázsiai gyűjtése tekinthető, amely során 155.000 objektumot küldött haza, és hogy ennek révén lehetővé vált

három – később önálló – intézmény: a Néprajzi Múzeum, az Iparművészeti Múzeum, és a Magyar Természettudományi Múzeum létrehozása is.

Mindez akkor válik szinte egészen hihetlenné, ha azt a tényt is figyelembe vesszük, hogy a gyűjtőmunkát Xántus nagyrészt egyedül végezte. Az egyes állomáshelyein egészen eltérő kihívásokkal kellett szembenéznie, így a szerepvállalásáról nehéz lenne általános leírást adni. Mindenesetre néhány pillanatkép is érzékeltetheti talpraesettségét és találékonyságát: Fort Tejonban a madarak gyűjtése közben kifogyott a lőszerből, ezért a katonai ruhák díszeit, majd rézreszeléket használt; a mexikói Szent Lukács-fokon csomagolóanyag híján saját ingeit darabolta fel; az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció döntő részében pedig különválva dolgozott, előbb azért, mert hónapokkal korábban érkezett meg az egyes helyszínekre, később pedig azért, mert nézeteltérése támadt Karl Ritter von Scherzerrel, az expedíció osztrák vezetőjével.

A gyakorlatban mindez azt jelentette, hogy maga lőtte le vagy ejtette csapdába a gyűjteni kívánt állatok jelentős részét, kitanulta azok preparálásának és tartósításának eljárásait, valamint a gondos csomagolás módját és a tengeri utazást is kibíró ládák ácsolását, bádogozását. Hogy mennyire sikeres volt mindebben, azt több mint másfél évszázad múltán is láthatjuk gyűjtött példányainak állapotán. Mindezek mellett a gyűjtés dokumentálása és a példányok postára adása is az ő feladata volt, ezért a gyűjtési naplói és a ládákkal együtt küldött levelei alapján pontosan rekonstruálható, milyen utat járt be, mikor hol tartózkodott.

Számos alkalommal azonban éppen ez a precíz dokumentálás rántja le a leplet Xántus túlásairól. Erre példa, amikor a hazai újságolvasó közönséget a Csendes-óceán keleti szigetvilágában tett kalandjainak részletes beszámolóival szórakoztatta, miközben valójában épp egy árapálymérő berendezés közelében rostokolt Mexikóban. A saját magáról alkotott mítosz nem valós elemei némely esetben ennél is sokkal egyszerűbben ellenőrizhetőek. Xántus szeretett például azzal dicsekedni, hogy milyen rangokat és megbízásokat kapott az amerikai hadseregtől és külügyminisztériumtól. Ezen intézményekben már ekkor is komoly bürokratikus rendszer működött, amelyben viszont az ezeket igazoló dokumentumoknak nincs nyoma. A hadseregben Xántus egyszerű ápolóként szolgált, a külügyminisztérium pedig egyedül mexikói konzullá nevezte ki, ahonnan azonban fél év múlva botrányos körülmények között kellett távoznia. Még az azóta eltelt időre és a dokumentumok elkallódására sem hivatkozhatunk, mert Xántus ezen állításait már a korban ellenőrizte Varga Ferenc újbudai telepes az iowai birtokvitát követően.

Gyarmati János kötete minden érdeme mellett kisebb hibákkal és hiányosságokkal is bír. Szerepel a kötetben több igencsak hasznos és szemléletes ábra, azonban a pontos számadatok vagy arányok sajnos nem kerülnek feltüntetésre. Hiányoznak a kötetből a név- és tárgymutatók, amelyek egy egészen hasznos kézikönyvvé is tehetnék volna a szöveget.⁴

Mindent egybevetve azonban Gyarmati János kötete Xántus Jánosról több szempontból is hiánypótló munka. A kelet-ázsiai expedícióra és az ennek nyomán létrejövő gyűjteményre helyezett fókusz egy másfél évszázados adósságot törleszt. Xántus a hazaérkezését követően négy kötetben kívánta összefoglalni az expedícióval kapcsolatos tapasztalatait, emellett átfogó-

⁴ A kötet meglévő hibái mind könnyen orvosolhatóak lennének egy második, javított kiadásban.

an értékelte volna magát a gyűjteményt is. Ez végül nem történt meg, így jelen kötet az utókorra maradt dokumentumok alapján igyekszik mindezt – amennyire lehetséges – pótolni.

Emellett segít eligazodni a hazai közgyűjteményeket a 19. század második felében övező viták rengetegében, ennek kapcsán pedig a számos alkalommal szétagolt és költöztetett expedíciós gyűjtemény sorsát is követhetőbbé teszi. Hű képet fest Xántus Jánosról, vitathatatlan érdemeiről és ellentmondásos jellemvonásairól egyaránt. A Xántus születésétől az Amerikából történő végleges hazatéréséig tartó fejezetek pedig a szélesebb közönség számára is ajánlhatók, önmagukban is rendkívül tanulságos, egyben szórakoztató olvasmányok.

Tarnai Eszter

„[A] HORTHY-KORSZAK EGYIK LEGJELENTŐSEBB ÉS LEGÉRDEKESEBB FŐISPÁNJA”

Fábián Máté: Egy fajvédő főispán a Horthy-korszakban. Borbély-Maczkó Emil (1887–1945). Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp. 2020. 323 oldal.

Borbély-Maczkó Emilnek, Gömbös Gyula jobbkezének (1920–36), Borsod-Gömör-Kishont vármegye főispánjának emléke megfakult, alakjáról a történettudomány is szinte teljesen megfeledkezett. Ezt a hiányt igyekezett pótolni Fábián Máté a fenti életrajzi kötetel, amely a politikai karrier bemutatásán túl kísérletet tesz arra is, hogy egyúttal jobban megértse magát a személyt, annak motivációit, gondolkodásmódját – ezzel pedig a korszak „politikustípusát” ugyancsak jobban megismerheti az olvasó. Kötetének „alanyát” nemes egyszerűséggel „a Horthy-korszak egyik legjelentősebb és legérdekesebb főispánja”-ként jellemzi.¹

Fábián Máté kutatási területe a Horthy-korszak politika- és társadalomtörténete, valamint az életrajzírás módszertani kérdései. Doktori tanulmányai során talált rá Borbély-Maczkó Emilre (vagy inkább a téma találta meg őt?), aki doktori disszertációjának főhősévé vált.² Az utóbbi években reneszánszukat élők az életrajzi ihletésű tudományos munkák, s ezek közül is kiemelkedőek a Horthy-korszakban jelentős politikai szerepet betöltő személyekről készült biográfiák.³ A hasonló témájú könyvek nemcsak az egyes életutakon keresztül segítenek jobban megérteni a korszak eseményeit, hangulatát, a kor emberének mentalitását, hanem ideális esetben a szakmai és laikus közönség berkein belül egyaránt elindítanak valamilyen diskurzust, amely felülírhatja a Horthy-korszak és az azt követő nyilas-diktatúra sokszor részrehajló értékeléseit.

Jelen kötet elsődleges célja, hogy bemutassa Borbély-Maczkó Emilt, a korszak egy mára már kevésbé ismert alakját egy politikai életrajzon keresztül. Az előszóban a szerző felvázolja a kutatás kérdéskörét is, amelyek Borbély-Maczkó Emil személyes motivációt, politikai karrierjét és későbbi megítélését érintik. Borbély-Maczkó az országos közéletben és a vármegye

¹ Egy fajvédő főispántól a vármegyei archontológiáig – interjú Fábián Mátéval (<https://ujkor.hu/content/egy-fajvedo-foispantol-a-varmegyei-archontologiaig-interju-fabian-mateval>) (Utolsó letöltés: 2023. 08. 21.)

² Fábián Máté a recenzió megírásakor az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történettudományi Intézetének Új- és Jelenkori Történelmi Tanszékének adjunktusa. Jelenleg egy OTKA projektet is vezet *Politikai átmenetek és rendszerváltások – Az észak-magyarországi vármegyék tisztviselőinek társadalomtörténelmi vizsgálata (1944–50)* címmel.

³ A teljesség igénye nélkül: *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. A miniszterelnök élete és halála. Bp. 2019.; *Bartha Ákos*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet. Bp. 2019.; *Karsai László*: Szálasi Ferenc. Politikai életrajz. Bp. 2016.; *Kerepeszki Róbert*: Darányi Kálmán. Pályakép, személyiség, korrajz. Pécs. 2018.; *Püski Levente*: A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871–1947). Pécs. 2019.; *Romsics Ignác*: Bethlen István. Bp. 2019.; *Tóth Imre*: Egy polgári arisztokrata. Kánya Kálmán (1869–1945). Pécs. 2019.; *Turbucz Dávid*: Horthy Miklós. Bp. 2014.; *Ujváry Gábor*: „Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932). Pécs. 2019.; *Ungváry Krisztián*: Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–44. Bp. 2020.

élén betöltött szerepének köszönhetően a két világháború között működő Fajvédő Párt belső dinamikájába is betekintést nyerhetünk. Az életút megismerése lehetőséget kínál továbbá arra, hogy megismerjük a korszak karrierépítési lehetőségeit, illetve azt, hogy milyen kihívásokkal kellett szembenézniük a politikai paletta különböző aktorainak.

Fontosnak tartotta a szerző, hogy ahol szükséges, ott legalább vázlatosan ismertesse a korabeli viszonyokat, a történeti kontextust az olvasóval, amit jó érzékkel sikerült beleszőnie a fejezetekbe. Ugyanakkor a szélesebb olvasóközönség számára készült kötet alapját a megvédett doktori disszertáció kézírata adta, amelyett valamelyest át kellett szabni a feladathoz. Emiatt lehetséges, hogy néhány esetben a szerző „túlmagyaráz” vagy szinte már meglehetősen körülményesen utal vissza korábbi eseményekre.

A kötet forrásbázisa impozáns, annak ellenére, hogy a szubjektív források hiánya megnehezítette a kutató dolgát, hiszen ezek segítségével lehet komplex képet felvázolni egy személyiségről. Borbély-Maczkytól azonban csak egy csonka első világháborús napló maradt fent, de felhasználásra kerültek a távolabbi rokonok visszaemlékezései, valamint különböző jubileumi köszöntők és kötetek is. Fábián Máté ezeket jó érzékkel használta fel, mindig hangsúlyozva a forráskritikát. Primer források tekintetében sokkal kedvezőbb volt a helyzet, a biográfus a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárának releváns állományát dolgozta fel. A főispáni iratsoport főként adminisztratív jellegét ellensúlyozandó, áttekintette a belügyminiszteri, az alispáni, a főszolgabírói és községi iratokat, a törvényhatósági bizottság üléseinek jegyzőkönyveit, a helytörténeti aprónyomtatványokat és az igazolóbizottsági eljárások anyagát is. Ezenkívül bevonta a miskolci Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteményének iratait, a Hadtörténeti Múzeum és Levéltár katonaevekre vonatkozó anyagát és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának dokumentumait Borbély-Maczky utolsó hónapjainak feltérképezésére. Górcső alá vette továbbá a korabeli sajtót, a népszámlálási adatokat, gazdacímtárakat és anyakönyveket is.

Áttérve a kötet felépítésére: öt nagy fejezetből áll, amelyek közül az országos és a vármegyei közéletben betöltött szerepét tárgyaló egységek a leghangsúlyosabbak. Az első fejezetben a Maczky-család származását mutatja be a szerző, amelyben vannak fehér foltok – források hiányában ezekre sajnos nem kapunk választ. Az eleven, az iskolában nem kifejezetten jeleskedő, de a lovakért végtelenül rajongó Borbély-Maczky Emil gyermekkorában két meghatározó tényező volt. Egyrészt édesapja személye, aki Heves település aktívan obstruáló képviselője volt és egy pazarló dzsentri életmódot igyekezett fenntartani. Az apa és a fia között nem volt jó a viszony, és ekkor még Borbély-Maczky viszolygott a politikától. A másik fontos mozzanat pedig a nagyváradi honvéd hadiapródiskola volt. Itt a 15 éves ifjú megtalálta önmagát, katonaként remekül teljesített és bekapcsolódott a 20. század eleji pezsgő nagyváradi életbe.

Az iskola elvégzése után is gyakran visszajárt Erdélybe, és a korabeli sajtó szerint előszeretettel exponálta magát a legkülönbözőbb virtusokban, például 1908-ban muliné-vágásban 50 ezer kardvágással ért el világrekordot (41). A letelepedési terveit azonban keresztülhúzta nem túl sikeres magánélete – első felesége elhunyt, második jegyesével különváltak –, valamint

az első világháború kitörése. Borbély-Maczký először Galíciában teljesített szolgálatot huszár főhadnagyként, ahol kitűnt csapatai vezetésében. Az idézett háborús naplóból is jól érzékelhető, hogy a lelkesedés a frontélmények hatására hogyan vált egyre reménytelenebbé. Egy rövid, olasz fronton tett szolgálat után a forradalmakat már otthon élte meg, s ezek után úgy döntött, hogy kérvényezi nyugdíjállományba való helyezését.

A Tanácsköztársaság kitörése már a Borsod vármegyében található Bótán vásárolt kúriában érte. Itt egy fiatalokból álló szélsőbaloldali csoport csúnyán helyben hagyta a friss földbirtokost, és ez az élmény meghatározóvá vált későbbi baloldallelles, antiszemita politikájában. Ekkoriban sikerült házasságot kötnie a jómódú Hisnyay-Heinzelmán Eleonórával. 1920-ban pedig már a nemzetgyűlésen találjuk Borbély-Maczkýt, aki korábbi katonatársai mintáját követve politizálni kezdett. Az ózdi, hagyományosan ipari településként számontartott körzetben rendezett választásokat fölényesen megnyerte egy kispárti programmal, azonban ekkor még nem volt aktív a parlamentben, inkább a kapcsolatrendszer kiépítésére és a közélet megismerésére törekedett.

1922-ben kinevezték Gömör-Kishont vármegye főispánjának. Legfontosabb feladata az lett, hogy a nemzetgyűlési választások során az ellenzéki pártok munkáját akadályozza minden létező módon Borsod területén. Innentől kezdve neve összefonódott a választási manipulációval. 1923-ban azonban újabb sorsfordító esemény következett be a politikai közegben: Gömbös Gyula és Bethlen István szakításakor döntenie kellett, és nem meglepő módon a volt katonatársat, a barátot, ugyanakkor az ismeretlenséget jelentő jobboldali radikális szárnyat választotta. Az elkövetkezendő években rendkívül kiterjedt kapcsolati hálót sikerült kiépítenie, amelyben olyan „homo novusok” szerepeltek, akik hozzá hasonló szocializáción mentek keresztül és az első világháborús tapasztalatokat követően úgy érezték, a politikusok cserbenhagyták őket.⁴

Az 1924-ben megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt, amely javarészt az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME), valamint a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) tömegbázisára épült, nehezen boldogult a kormánypárti ellenszélben. Az antiszemita propaganda és a Miskolc város szegényebb rétegeit célzó kampány azonban meghozta gyümölcsét, és 1926-ban Borbély-Maczký lett a négy parlamentbe bekerülő fajvédő képviselő egyike. Ekkori politizálási stílusa már egyre inkább hasonlított édesapjára, sokszor bekiabálással, provokációval operált. Bethlen és Gömbös újbóli közeledése azonban megroppantotta a fajvédő mozgalmat, amelynek bázisát az ÉME és a MOVE élén Borbély-Maczký Emil igyekezett egyben tartani. 1928-ban azonban Gömböst követve ő is visszalépett az Egységes Pártba, ami majdnem az addig felépített politikai karrierje feladását jelentette, ha 1930-ban nem nevezték volna ki másodszorra is főispánnak.

A vármegye élén töltött második időszakban teljesebben ki karrierje, ekkori tevékenysége tematikusan kerül tárgyalásra a kötetben. Munkásságát szociális érzékenység jellemezte,

⁴ A Fábán Máté által említett „keménymag”: Antal István, Baross Gábor, Bell Miklós, Budaházy Miklós, Budaváry László, Eckhardt Tibor, Keresztes-Fischer Ferenc, Kontra Aladár, Kozma Miklós, Lendvai István, Prónay Pál, Ulain Ferenc, Zsilinszky Endre, Zsirkay János.

felkarolta a Sajó és a Tisza folyószabályozását, valamint szorgalmazta a családi házak építését a barlanglakások felszámolásával egyidőben. Ugyan a kötetben erre nem történik utalás, de hasonló, nagyszabású szociális építkezésekre már a 20. század elején is sor került, például a Károlyi Lászlóné Apponyi Franciska grófnő nevéhez köthető „Suum Cuique-telep”.⁵

A politikai közéletben az ellene indított ellenzéki sajtóhadjáratokkal kellett megbirkózni, amelyeket egy idő után tudatosan használt fel. Egy alkalommal például a parlamentben a képviselőknek fenntartott büfébe ült be vacsorázni, ahonnan korábbi harcostársa, Eckhardt Tibor ki akarta dobni (157). Ekkoriban már egy olyan stabil és kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezett, amelynek köszönhetően az ilyen és ehhez hasonló provokációkat is megengedhette magának. A vármegye élén is erős kézzel tartotta a gyeplőt, azt azonban nehéz felmérni a szubjektív és ideológiával átítatott forrásokból, hogy a neki dolgozók hogyan is vélekedtek vezetőjükről.

A második világháború kitörésével országmozgósítási és közellátási kormánybiztossá is vált. Előbbi pozíciójában a humanitárius segítség megszervezése (a lengyel és a kárpátaljai menekültek számára) lett feladata, utóbbi pedig a lakosság élelmezésének biztosítására irányult. A korábbi főispáni tevékenységével szemben azonban a háborús problémák orvoslása sajnálatos módon kisebb szerepet kapott a kötetben.

A radikális szélsőjobb és szélsőbal megerősödése kapcsán a szerző kibontja Borbély-Maczký eszmerendszerét is. Megállapítása szerint nem rendelkezett önálló, kiforrott ideológiával, mindig a Gömbös-féle vonalat követte. Saját magában látta a garanciát arra, hogy a vármegye biztonságban átvészelve a háborút, ezért a német megszállást követően is helyén maradt, sőt, feltétlenül lojális volt a németbarát kormányhoz és a holokausztban való felelőssége is vitathatatlan.⁶

A nyilas hatalomátvételt követően 1945 elejéig háromszor hurcolták el Borbély-Maczkýt: először a németek, aztán a szovjetek, majd a magyar államrendőrség. A családi források alapján látható, hogy már 1944 októberében tudták, hogy a Vörös Hadsereg bevonulására kell számítani, ezért a család így biztonságos helyre akart menekülni, de végül Bótán vészelték át feleségével a front átvonulását. Borbély-Maczký tudta azt is, hogy számíthat valamiféle felelősségre vonásra, de nem félt, sőt, élete újratervelésén dolgozott nyugdíjazását követően.

Neve azonban a háborús bűnösök listájára került Szálasi Ferenc és Endre László mellé, így egész biztosan halálbüntetés várt volna rá, ha 1945 márciusában egy szökési kísérlet után nem találják meg holttestét a miskolci Népkertben (228.). A szerző igyekezett a gyilkosság körülményeit, lehetséges módozatait, elkövetőit felderíteni, annak ellenére, hogy az iratanyag jelentős része eltűnt. Az akkor lefolytatott, három évig tartó nyomozásnak nem lett eredménye, a helyi rendőrség ugyanis minden eszközzel igyekezett akadályozni a vizsgálatot, vagyis feltételezhető,

⁵ Erről lásd bővebben: *Völgyesi Zoltán: Harctértől a háterszágig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében.* Bp. 2016.

⁶ Borbély-Maczký Emil a német megszállást követően is főispáni pozíciójában maradt, arról nem mondott le, így kiemelt szerepe volt a zsidósággal szembeni jogfosztó intézkedések végrehajtásában, a gettósításban és a deportálásokban (215.).

hogy ők ölték meg a korábbi főispánt. A sajtó és a városi szóbeszéd többféle forgatókönyvet tartott lehetségesnek, a tettes(ek) kilétére azonban soha nem derült fény, Borbély-Maczky Emil alakja pedig a bótai mikroközösség és a család emlékezetén kívül elhomályosult az új politikai berendezkedésben.

Összességében a könyv alapján egy igen megosztó személyiséget ismerhetünk meg, aki a katonai létből ügyesen tanult bele a politizálásba, a vármegye vezetőjeként pedig hiába állt az élére nagyszabású szociális beruházásoknak, nevét több kompromittáló ügy is beárnyékolta. Nem volt kiforrott ideológus, de ügyesen használta fel a korszak eszméit és eszközeit saját céljai elérésére, például az antiszemitizmust vagy a sajtót.

Fábián Máté jó érzékkel jelenítette meg a kontextust az életrajzban, rengeteg érdekes és fontos adalékkal szolgált, ide sorolhatjuk többek között, hogy a választások alkalmával nemcsak a pártokat vonultatta fel, hanem a körzetek történeti–szociológiai hátterét is bemutatta.

A kötet hivatkozási rendszere jól követhető, igényes, valamint a képanyag is tovább bővíti a könyv érdemeit. A mű hozzájárul ahhoz – a korszak ellentmondásos személyeiről szóló vitához vagy párbeszédhez –, amelyhez a szerző szerint az szükséges, hogy „a korabeli viszonyokat és aktív szereplőiket sokrétű forrásfeltárásra, minden szempontot mérlegelő elemzésekre építve, tárgyilagosan értékeljük, állapítjuk meg erényeiket, hibáikat és bűneiket egyaránt” (259.).

Taschek Zoltán

FAJVÉDŐK AZ ELLENFORRADALOMTÓL AZ ELLENÁLLÁSIG

Pócs Nándor: Varjúserég. Kováts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai. (Szilutt. korszerű történelmi életrajzok.) Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeli Levéltára – Magyar Történelmi Társulat. Pécs – Budapest. 2022. 229 oldal.

A jelen recenzió tárgyát képező munka Pócs Nándor első kötete. A szerző azonban nem először foglalkozik a fajvédőkkel, korábban kutatta egy másik képviselőjük, Zsabka Kálmán pályáját.¹ Jelen biográfiájában elsősorban azt a célt tűzte ki, hogy megvizsgálja, a Tanácsköztársaság után színre lépő fajvédők egy része miért szállt szembe a német megszállókkal 1944–1945-ben. Ennek érdekében különösen a radikális jobboldali irányzat szervezeteit, illetve ezek és a kormányzat kapcsolatát vizsgálja. Nem eszmetörténeli szempontból teszi ezt, mivel, mint azt többször hangsúlyozza, a fajvédők politikai magatartását nem tartja megérthetőnek a fasiszmus–antifasiszmus értelmezési keretében. Vizsgálatának súlypontját inkább egyes személyek pályájának alakulása adja, kiemelt figyelmet szentelve az egzisztenciális körülmények szerepének. Ezzel összefüggésben Pócs Nándor célul tűzte ki a vizsgált szervezetek „demisztifikálását” (11.), a titkos társaságok működésének tárgyilagos feltárását is.

Már ez is jól mutatja, hogy – amint azt a szerző is leszögezi – nem klasszikus életrajzról van szó: egy főként háttérben mozgó, de Pócs megállapítása szerint a fajvédő irányzat egyik reprezentánsának számító személy, Kováts Tivadar pályájának bemutatásán keresztül igyekszik megválaszolni általánosabb kérdéseit. Az idézőjeles főhős szerepét jól mutatja, hogy a gazdagon illusztrált kötet egyetlen fotóján sem jelenik meg alakja – természetesen lehetséges, hogy nem maradt fenn róla képi forrás. Jellemző az is, hogy Kováts Tanácsköztársaság előtti életéről csak néhány mondatot tud közölni a forrásadottságok miatt, sőt, nevének helyes írásmódja sem teljesen bizonyos. Személyiségéről pedig csak a kötet végén olvashatunk – egybehangzóan negatív – jellemzéseket. Egyes cselekményekkel kapcsolatban pedig kérdéses, hogy Kováts szerepe valóban számottevő volt-e. Ekként valóban hiánypótló mű született, hiszen – bár 1944–1945 ellenállóinak széles ideológiai kavalkádjáról, mint azt a szerző is megjegyzi, Bartha Ákos nemrég írt monográfiát² – ő maga a Tanácsköztársaságtól egészen a második világháború utáni emigrációig követi végig ezen személyek, csoportok (bűn)cselekményeit, politikai mozgásait.

¹ Bartha Ákos – Pócs Nándor – Szécsényi András: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész. Zsabka Kálmán pályarajza (1897–1971) I. rész. Múltunk 64. (2019) 2. sz. 138–180.; II. rész: Uo. 3. sz. 234–278.

² Bartha Ákos: Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945. Bp. 2021.

Az életrajz kronologikus szerkezetű, négy fő fejezetre tagolódik. Az elsőben az őszirózsás forradalomtól az 1920-as évek közepéig tárgyalja Kováts Tivadar és más fajvédők, illetve szervezetek pályáját, a második a harmincas évekkel, a negyedik pedig a világháború éveivel foglalkozik. Utóbbi kettő jelenti a mű gerincét. Végül egy rövid fejezetben Pócs vázolja Kováts és néhány más egykori „harcostárs” életútját a világháborút követő időszakban.

Az első fejezetben szinte rögtön 1918–19 zűrzavarába csöppen az olvasó. A szerző bemutatja, hogy Kováts és egyes csoportok miként szervezkedtek a kommunisták ellen, úgy a polgári demokratikus forradalom, mint a Tanácsköztársaság időszakában – többnyire sikertelenül. A kommün bukása után úgy tűnt, elérkezett az ő idejük, ekkori tevékenységük azonban nagyrészt erőszakos cselekményekben és különböző kalandor, illetve irredenta akciók tervezésében merült ki. Kezdetben utóbbiak terén partnert találtak a kormányban is, a konszolidáció azonban számukra is új periódus kezdetét jelentette.

A szerző megállapítása szerint a fajvédő alakulatokon belül ekkor váltak először nyilvánvalóvá a belső ellentétek: egy részük elfogadta a hivatalos szervezetekbe való beépülést – ezáltal pedig a fokozott kormányzati kontrollt –, a radikálisabb személyiségek azonban ezt nem vállalták. Előbbi magatartásra jó példa a Kettőskereszt Vérszövetség nevű titkos társaság sorsának alakulása: tagjai részben – a Kováts testvérekkel (Árpád, Kornél és Tivadar) együtt, egy társadalmi egyesületként működő fedőszervezetben, részben a Belügyminisztérium fennhatósága alá tartozó Nemzeti Munkavédelmi Hivatalba beépülve tevékenykedtek. Az évtized második felében a konszolidáció előrehaladásának, a fajvédők kontroll alatt tartásának köszönhetően csillaguk többnyire lehanyagolt: egyes atrocitásokon, például Vázsonyi Vilmos 1926-ban történt megtámadásán túl már szinte csak – egyes esetekben csaknem komikusnak nevezhető – konspirációkra futotta. A felelősségre vonás ugyanakkor minden esetben igen enyhe volt, köszönhetően a csoport rendőrségi nexusainak. A kapcsolatrendszer fennmaradásában különösen fontos szerepe volt ebben az időszakban Endre Lászlónak, aki ezekben az években, bár már ekkor is közismerten antiszemita nézeteket vallott, a gödöllői járás főszolgabírája volt.

A bethleni évtized nyugalmi periódusa azonban nem tartott sokáig: a nagy gazdasági világválság a politikai életet is megrengette, az új helyzetben pedig a radikális irányzatok újra erőre kaptak. Az igazán szélsőséges erőt azonban ekkor már nem az egykori ellenforradalmárok képviselték. Ezt a pozíciót a nyilasok foglalták el, akikről a szerző megállapítja, hogy 1919 óta ők „voltak az elsők, akik valóban képesnek tűntek a rendszer radikális átalakítására, esetleg megdöntésére” (84.). Ráadásul a fajvédők sem voltak egységes állásponton velük kapcsolatban. Az egyik kardinális kérdés a kormányzó személye volt: a nyilasok rendszerellenessége abban is megmutatkozott, hogy a kívánt radikális változások megvalósítása érdekében Horthy Miklós leváltását is szükségesnek tartották. Ez végképp szembefordította egymással a fajvédőket és a nyilasokat, másrészt új szintre emelte a fajvédők és a kormányzat közötti együttműködést.

A kooperáció egyrészt ismét irredenta akciókban nyilvánult meg, ezeknél azonban sokkal fontosabb volt ezen csoportok kormányzati támogatással történő intézményesülése. Ez a tendencia már a Magyar Fajvédők Országos Szövetsége nevű szervezet 1938-ban történt meg-

alakulásának körülményeiben is megfigyelhető, végül pedig az 1940-ben létrejött Országos Nemzetvédelmi Bizottság (1942-től Nemzetvédelmi Szövetség) tevékenységével teljesedett ki. Az együttműködés kölcsönösen előnyösnek tűnt: a fajvédők megkapták az áhított elismerést kitüntetés formájában és gazdasági téren is, a kormány pedig – különösen Teleki Pál és Kállay Miklós miniszterelnökségének éveiben – úgy vélte, rendelkezésére áll egy olyan szervezet, amely segítheti őket a nyilasok elleni „szélfelfogásban”. Nem is beszélve arról, hogy a szervezet államvédelmi tevékenységet is kifejtett.

A német megszállás utáni időszak azonban nem igazolta ezeket a reményeket: a vezetők eltávolítása után a szervezet perifériára szorult, ellenállási tevékenységet nem fejtett ki. Ez pedig igazolja a szerző azon megállapítását, miszerint hiába voltak az élen állók nyilasellenesek, a tömegek szintjén – már amennyiben egyáltalán lehet beszélni tömegekről a fajvédőkkel kapcsolatban – egyáltalán nem volt éles határvonal az ellenforradalmárok és a nyilasok között. Ráadásul a kormányzóhűség is megnehezítette a megszállókkal szembeni határozott fellépést, hiszen Horthy a helyén maradt 1944. március 19. után, ezzel legitimálva a náci uralmat. Pócs szerint a fajvédők jelentéktelensége volt döntő abban, hogy a háború után kiépülő új rend nem fordított kiemelt figyelmet ezen csoportokra, bár egyes személyeket külön-külön felelősségre vontak. Magát Kovátsot letartóztatták a német megszállók, fogságából csak kalandos úton tudott kiszabadulni.³ Ezt követően Németországba menekült, ott próbált egyre sikertelenebbül és egyre inkább elfeledett tényezőként szervezkedni valószínűleg 1967-ben bekövetkezett haláláig.

A kronologikus rend és a rendkívül adatgazdag tárgyalás mellett nem veszik el az olvasmányos stílus, és ami még fontosabb, a fő tendenciák, általános megállapítások, tanulságok ismertetése sem. Pócs ugyanis kiemelt figyelmet szentel a vizsgált személyeket, szervezeteket körülvevő politikai kontextus bemutatásának is. Részletesen elemzi a fajvédők és a bethleni konszolidáció ellentmondásos kapcsolatát, a Bethlen és Gömbös közötti küzdelem szélsőjobb-oldali csoportosulásokon belül megnyilvánuló frontjait is. Mindezzel pedig magának a Bethlen által kiépített rendszernek az ambivalens helyzetére is rámutat. Egyrészt megmutatja, hogy a valóban konszolidált, nyugodt periódus a fajvédők aktivitását tekintve is mindössze néhány évre korlátozódott az 1920-as évek második felében,⁴ másrészt viszont az, hogy Gömbös Gyula miniszterelnökként sem igazán számított, számíthatott ezen szervezetekre, mutatja a korábban megalkotott struktúrák tartósságát. Innen jutottak el aztán a fajvédők oda, hogy az 1930-as évek végétől már kifejezetten a kormány konzervatív, nyilasellenes céljainak szolgálatába álltak – a többnyire szintén a kormányzattal való együttműködés keretében megvalósuló, revíziós törekvések terén kifejtett, legalábbis kétes értékű akcióik mellett.

³ Visszaemlékezések szerint valamikor 1944 nyarán betegséget színlelt, ezért a Mosonyi utcai toloncházból átszállították a Rókus kórházba, ahol eltávolították egészséges vakbelét. A kórházból októberben, állítólag a kápolnán át szökött meg (142.).

⁴ Ezáltal bővítve a bethleni konszolidáció „törekenységével” kapcsolatos ismereteket, amellyel már Ungváry Krisztián is foglalkozott. *Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege.* Bp. 2016. 134–145.

Hasonlóan fontos, rendre visszatérő probléma a fajvédők nyilasokkal való konfliktusának háttere. A szerző szerint ez részben magyarázható politikai, eszmei okokkal, elsősorban az egykori ellenforradalmárok „jogfolytonos, szuverenista radikalizmusával” (87.), amelyben az antiszemitizmus mellett jól megfér a németellenesség is. Ugyanakkor Pócs meggyőzően érvel amellett, konkrét személyek példáján keresztül, hogy más tényezők is döntőnek bizonyultak a konfliktus kialakulásában. Ilyen volt egyrészt a generációs ellentét: a fajvédők számára a háború és a forradalmi felfordulás jelentette az alapvető élményt, míg a nyilasok számára a gazdasági világválság, a Horthy-korszak súlyos szociális problémái. Így az egykori, „korszektelen” ellenforradalmárokkal szemben a nyilasok jelentették sokak számára a rendszer modern alternatíváját.

Ezzel összefügg az a tényező, amely a bel- és külpolitikai kontextus mellett a legtöbbször visszatérő szempont a munkában: az egzisztenciális körülmények politikai magatartást befolyásoló szerepe. Ennek jelentőségét mutatja például a jó anyagi körülményeket kialakító, „a kormánypárt hűséges támogatójává” (73.) vált Kováts Tivadar, illetve a bizonytalan helyzetű, a fajvédőktől a nyilasokig eljutó és a németek mellett kitartó Vannay László pályájának szembeállítás. Nem ő volt ugyanakkor az egyetlen, aki a náci hatalomban nem látott ellenséget: hiába igyekezett a kormányzat a „hagyományos” radikális jobboldaliakat maga mellé állítani, a megalapított kitüntetéssel és anyagi előnyökkel legfeljebb lecsendesíteni tudta őket, a rendszer melletti aktív kiállásukat nem tudta elérni, amit jól mutat az általuk kiépített hálózat már említett eljelentéktelenedése a német megszállás után.

A téma szakszerű feldolgozása komoly kihívást jelent: mint a szerző írja, a vizsgált titkos társaságok, informális szervezetek jellegükből fakadóan nem hagytak hátra jelentős forrásanyagot. Így Pócs leginkább a második világháború utáni állambiztonsági anyagokat használta fel, illetve Németországban is végzett levéltári kutatást, valamint jelentős sajtóanyagot és memoáriumokat is hasznosított. Jellemző azonban, hogy sok esetben kénytelen pusztán állítólagos eseményeket, információkat említeni. Nem meglehetően ugyanakkor a forráskritikáról, hiszen már az előszóban leszögezi, hogy az állambiztonsági iratok komoly óvatossággal kezelendők. Ehhez hasonlóan egyes esetekben talán a visszaemlékezésekkel kapcsolatban is érdemes lett volna több forráskritikával élni, hiszen kétszer is hivatkozik annak a Windischgrätz Lajosnak emlékirataira, aki a frankügy egyik résztvevőjeként aligha tekinthető az események objektív krónikásának.

Más szempontból is tehetők kritikai észrevételek. Az egzisztenciális szempontok jobb megértését nagyban segítette volna, ha a nagyon alaposan részletezett politikai háttér mellett a társadalmi viszonyokat, elsősorban a középosztály válságát, a diplomás munkanélküliek problémájának előtérbe kerülését is felvázolta volna a szerző, hiszen ezek nem csak az egykori ellenforradalmárokat sújtották. Ez valószínűleg a vizsgált kérdéskör szociális és generációs kontextusát is jobban megvilágíthatta volna. Kérdés mindezekon túl, nem tulajdonít-e Pócs indokolatlanul nagy jelentőséget a fajvédő csoportoknak, főként a kormányzóhelyettes-választás idején játszott szerepüket illetően. Végül egy apróság: az Endre Lászlóval sajtóperbe keveredő

újságírókat nem ítélte a bíróság 10 millió pengős kártérítésre – az idézett lap az összeget még koronában adta meg. A lényegen ez persze nem változtat: az összeg így is jelentős volt, különösen ahhoz képest, hogy a Vázsonyit megtámadók tettüket valóban „szó szerint olcsón megúszták” (69.).

Érdeemes lett volna az elméleti alapokat is részletesebben bemutatni, elsősorban a szociológiában, illetve politológiában használt fogalmakat (például *hub person*, mélyállam) jobban kifejteni. Ez ugyanakkor minden bizonnyal szétfeszítette volna a munka kereteit, így ez inkább további kutatások tárgya lehet. Ilyen témákban pedig bővelkedik a kötet. Nemcsak a jelentős számban sorakozó, akár részletesen ismertett, akár csak felvillanó személyek pályájának kutatására ösztönözhet a munka, hanem egyes lényeges kérdések megválaszolására is. Ilyen például a nem vezető, „közkatona” fajvédők társadalmi összetétele, nézetei, illetve a Nemzetvédelmi Szövetség informátorai által végzett megfigyelő tevékenység dokumentumainak elemzése, amelyeket a szerző „páratlan társadalomtörténeti forrásoknak” nevez (129.). Nem jelentéktelen problémakört jelent az is, hogy a revíziós sikereket követően egyes fajvédők gazdasági terjeszkedése a visszatért területeken milyen visszhangot váltott ki az ottani magyarságban – különösen annak fényében, hogy jól ismert az oda érkező magyar közigazgatás negatív fogadtatása.

A „magyar fajvédelem láthatatlan útjainak” láthatóvá tételét célul kitűző munka valóban hiányokat pótol, kérdéseket válaszol meg, ugyanakkor további kérdések felvetésére és megválaszolására is ösztönöz. Fontos új adatokkal, szempontokkal szolgál a fajvédők történetére vonatkozóan, ugyanakkor szűkebb témáján túlmutató jelentőséggel is bír. Átfogó szemléletének, a változó politikai körülmények részletes bemutatásának és társadalomtörténeti aspektusainak köszönhetően a korszak történetének más témáival foglalkozó kutatók számára is hasznosítható munka született.

Tóth Nikolett**„A SZOVJETUNIÓ AZ ÍGÉRET FÖLDJE” VOLT?**

Zalai Katalin: „Idegenbe szakadt hazánk lányai”. Magyar nők szovjet emigrációban a két világháború között. Napvilág Kiadó, Bp. 2022. 362 oldal.

Napjainkban a Horthy-korszakra reflektáló történetírás virágkorát éli, egyre-másra foglalkoznak ezzel az időszakkal különböző konferenciák, jelennek meg különféle tanulmányok és monográfiák. Ezzel szemben kevesebb kutatás van ezeknek az évtizedeknek a női szempontú megközelítéséről. Természetesen vannak kitűnő nőtörténeti munkák erre az időszakra vonatkozóan, azonban ez közel sincs egyensúlyban a történettudomány egyéb irányzataival, mint például a különböző bel- és külpolitikai feldolgozásokkal vagy a manapság népszerű biográfia-írással, amelyben szintén nagy hangsúlyt kapnak a politikus férfiak életútjai. Zalai Katalin 2022-ben megjelent kötetében ezt az űrt próbálja meg kitölteni, azáltal, hogy a két világháború között vizsgálja a magyar nők szovjet emigrációban betöltött életét, próbatételeit, szerepvállalásait.

Zalai Katalin jelenleg nyugalmazott levéltáros, korábban a Politikatörténeti Intézet Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárának volt igazgatója (1991–2011). Az intézményben eltöltött évek alatt pedig részt vett Petrák Katalin történész kutatócsoportjában, amely a magyarok Szovjetunióba történő emigrációjának feltárásával foglalkozott.¹ Ennek köszönhetően került Zalai látókörébe, hogy a történettudomány adósa maradt a társadalomnak, ugyanis elengedhetetlen lenne ennek a témának „nőszempontú” (12.) kutatása is.

A szerző hipotézise szerint a nők ekkoriban háromféle okból kifolyólag hagyták el otthonukat. Első körben ide tartoztak, azok, akik politikai múltjuk miatt, kényszerből vándoroltak ki. Ez a csoport két részből állt. Először a Tanácsköztársaság alatt/után politikailag aktív, illetve a Kommunisták Magyarországi Pártjával kapcsolatot tartó személyeket érintette. Ez a társaság fogolycserével érkezett meg keletre. Kis idő elteltével megjelentek szovjet földön azok a magyarok is, akik az 1920–30-as években a hazai és nemzetközi kommunista mozgalomban vállaltak szerepet. A másik, de egyúttal ritkább ok, hogy egyes emberek gazdasági megfontolásból lépték át a határt. A harmadik és egyben legnagyobb, legismeretlenebb társaságot azok a nők alkották, akik egy családtagjukat követték a „Szovjetunió[ba,] az ígéret földjé[re]” (315.). A szerző mindezek alapján művében összesen 1653 nőt tudott nevesíteni.

A kutatás a személyek azonosításán túl három fő kérdést jár körbe. Elsőként azt vizsgálja, hogy milyen történelmi körülmények és egyéni motivációk lelhetőek fel, amelyek következtében nők százai aktív részeseivé váltak a forradalmaknak. Mindeközben Zalai fontosnak tartja annak megválaszolását, hogyan alakult át ezeknek a nőknek a gondolkodásmódja, vagyis

¹ Ennek eredményeképp többek között az alábbi nagyobb publikációk születtek: *Petrák Katalin: Magyarok a Szovjetunióban, 1922–1945.* (Politikatörténeti füzetek, XVI.) Bp. 2000.; *Uő: Emberi sorsok a 20. században. Magyar hadifoglyok és emigránsok a két világháború között.* Bp. 2012.

hogyan lettek a kommunizmus hívei. Végül pedig fel akarja tárni, hogy milyen folyamatok álltak annak háttérében, hogy néhányan a politikai emigrációt választották (15–16.). Ezekre a szempontokra kísérel meg a szerző hat nagyobb – tematikus és egyben kronologikusan előrehaladó – fejezetben válaszolni.

Nőtörténeti szempontból fontos kiindulópont, hogy a társadalom életében az egyik legnagyobb fordulatot az első világháború hozta el. Az élet a feje tetejére állt, a munkaképes férfiak jelentős része a fronton szolgált, mialatt a nők a hátszágban átvették helyüket a mindennapi életben. Hétköznapi jelenséggé vált, hogy a nők dolgoztak, elkezdtek érdeklődni a politika és a közélet iránt. Zalai többféle munkakörben is elemzi a nők jelenlétét és azok részvételét a forradalmi eseményekben. Az egyik oldalon található a működését épphogy megkezdő új intézmény, a telefonközpont, ahol a hagyományos szerepkörnek megfelelő, de egyben már új irányvonalat képviselő telefonkisasszonyok dolgoztak. A másik oldalon pedig olyan területeken láthatjuk a nőket, ahol korábban nem, vagy csak ritkán volt elképzelhető, hogy megjelenjenek. Ebbe a kategóriába tartoztak többek között az eltérő államigazgatási pozíciók, vagy a szakszervezetek élén álló vezetői posztok. Ezeknek a csoportoknak a tagjai különböző formában, de részeseivé váltak a forradalmaknak, így a Tanácsköztársaság bukása után ezek a nők sem kerülhették el a felelősségre vonást.

A fehérterror 1919 augusztusa és szeptembere közötti működéséhez kapcsolódóan Zalai jelenleg 14 női áldozatot tart nyilván. A kivégzések mellett számos nő ellen indítottak peres eljárást. Az elítéltek legnagyobb számban a márianosztrai női fegyházba vagy a zalaegerszegi internálótáborba kerültek. A bírói döntések szigorúak voltak, mivel egyrészt meg kellett torolni a korábban történeteket, másrészt viszont egy jelzésként funkcionált azon nők felé, akik a forradalmak alatt meglepően aktívvá váltak, meghúzva a határt, hogy mintegy tudják, hol helyezkednek el, milyen szerepet vállalhatnak a társadalomban. 1921-ben azonban a foglyok egy részének megnyílt a lehetőség a szabadulásra egy magyar–oroszl politikai alku keretében. A megállapodás szerint az Oroszországban ragadt magyar hadifoglyokat a vezetés kicseréli a magyar politikai foglyokkal, akiket a Tanácsköztársaság alatt kifejtett tevékenységük miatt halálra vagy súlyos börtönbüntetésre ítélték.

A második fejezetben a „párt női katonáinak” (16.) utánpótlása foglal helyet, azaz megismerhetjük a hazai illegális szervezetet és a magyar kommunista emigráció legnagyobb külföldi telephelyeit. Magyarországon a legtöbben nyomdászként, futárként vagy összekötőként dolgoztak az illegalitásban. A forradalom utáni első feladatok közé tartozott az üldözöttek mentése, a foglyocsere egyezmény lebonyolítása, az internálótáborból kiszabadultak és hozzátartozóik segítése, majd a kommunista eszmék elsajátítása és népszerűsítése. Ha valaki lebukott, súlyos következményekkel számolhatott, gyakoriak voltak a bántalmazások és a kínzások.

A nemzetközi emigráció két legfontosabb bázisát Ausztria (Bécs) és Németország (Berlin) jelentette. Itt a számkivetettek menedékre lelhetnek. A németajkú országokban dolgozók folyamatos kapcsolatot tartottak az otthon maradottakkal és a Kominternnel, kezelték a párt iratait és pénzét. Az emigráció azonban állandó mozgásban volt, így szinte lehetetlen annak

pontos feltérképezése. A legtöbben általában ezekben az országokban fordultak meg, de jelen voltak még például Franciaországban (Párizsban) is.

Ebben a részben tisztázásra kerül a politikai emigráció státuszának jelentése, feltételei, szabályai és jellemzői. A konkrét elvárásokat nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy némely alapkövetelményeknek meg kellett felelni: részt kellett venni a kommunista mozgalomban és egyúttal a pártba is szükséges volt belépni. Külön kis részt foglal el az emigránsok viszonya a Kominternnel és az ebben a szervezetben dolgozó kiváltságos nők bemutatása. Ehhez hasonlóan bemutatásra kerülnek egyéb szovjet létesítményekben – a Nemzetközi Vörössegélynél (MOPR) (96.), a Komintern „háttérintézményei”-ben (113.), például annak kiadójában vagy a Marx-Engels Intézetben és a Nyugati Egyetemen – tevékenykedő nők is.

Ezt követően nyerhetünk betekintést abba, mit is jelenthetett egyeseknek a Szovjetunióbeli új élet, hogyan lehet értelmezni azt, hogy az ígéret földjeként tekintettek rá? Zalai művének nagy erénye ez a rész, ahol kifejti a szovjet nőpolitika változásait, a „szovjet típusú nő” (121.) fogalmának kialakulását. Mindezt végigtekinthetjük a kezdeti női jogok megadásától: 1918-ban kihirdetésre került a nemek közötti egyenlőség, 1920-ban pedig legalizálták az abortuszt (121., 151.). Az 1920-as években számos előremutató lépést tettek az „új modern, dolgozó nőtípus” (122.) ideáljának megteremtésére, az emancipáció gyakorlati megvalósítására.

Ennek tudatában és ebből a nézőpontból az emigráció női tagjai kedvezőbbnek gondolhatták a Szovjetunióbeli feltételeket, szemben Magyarországgal, ahol az új hatalom megjelenésével folyamatosan a női jogok redukálására törekedtek. A pozitív változás szelét azonban az 1930-as évek megtörték, és a Szovjetunióban is újra a hagyományos női szerepek váltak fontossá. A nőpolitika mindig áldozatává vált az aktuális gazdasági, politikai helyzetnek, így a valóság sokszor mást mutatott, mint amit papírra vetettek. Ahogy a hatalom érdeke megkívánta, úgy szűkült egyre a női jogok köre.

Az emigrációban élőknek mindig alkalmazkodnia kellett ezekhez a változó körülményekhez, amihez nélkülözhetetlen volt, hogy rugalmasak és mobilisak legyenek. Meg kellett tanulniuk azonosulni a szovjet célokkal, gondolkodásmóddal, el kellett fogadni az új életformát és lehetőségeket, arra kellett törekedniük, hogy „szovjet típusú nőkké váljanak” (128.). A vezetés elvárta, hogy mindenki munkába álljon és emellett aktív közösségi életet éljen. Utóbbira kiváló lehetőséget biztosított az 1921-ben létrejött Moszkvai Magyar Klub, illetve az emigráció magyar lapjában, a *Sarló és Kalapács*ban közölt munkáslevelek publikálása. Mindeközben a nőknek szembe kellett nézniük az olyan hétköznapi nehézségekkel is, mint az otthon megteremtése, a háztartás vezetése, a gyerekek nevelése.

Habár az előző szakaszban ismertettek alapján számos kihívással kellett megbirkózni, de összességében mégiscsak a reménykedés évei voltak ezek, ahol az emigráció tagjai már kiépítettek egy kis világot, amelyben általában jól érezték magukat. Azonban mindezt megszakította az 1930-as évek második felének kökemény sztálini terrorja, majd a világháború kitörése. Ez az időszak a női emigráció szenvedéstörténete, amikor ki kellett állni az elnyomást és a háború különféle gyötrelmeit, megpróbáltatásait. A szovjet vezetés agressziója nem kímélte a

nőket sem, eddigi számítások szerint a magyar emigráció női tagjai közül 12 főt végeztek ki. Emellett rengetegen kerültek börtönbe, lágerbe, ahol rendkívül kiszolgáltatott helyzetben találtak magukat, mindennap a túlélésért küzdöttek.

A rendszer másképp is büntette az általa bűnösnek gondolt személyeket, elvette tőlük munkahelyüket, otthonukat, párttagságukat, szeretteiket, szovjet állampolgárságukat. Szintén megbélyegezték azokat, akik rokoni szálakkal kötődtek a nemkívánatos személyekhez. Nem beszélve arról, hogy mindez mennyire megmérgezte az emberi kapcsolatokat, ugyanakkor több esetben előfordult, hogy azokat éppen megerősítette. Habár ezeknek az éveknek a legnagyobb felelőse Sztálin, de egyre több forrás támasztja alá, hogy a szörnyűségekben az ottani magyarok egy része is szerepet vállalt. Utóbbi cselekedetek leginkább a frakcióharcokban, különböző egyének elleni leszámolásokban érhetőek tetten.

A második világháború kitörése újabb fordulatot hozott, megint háttérbe szorult a tradicionális női szerepvállalás, ismét át kellett venni a férfiak helyét a munka világában. Még nagyobb változást hozott, amikor 1942-ben a párt „felkérte” (219.) a szovjet nőket és lányokat, hogy vegyenek részt a fronton zajló harci műveletekben. Ennek hatására a magyar emigráció női tagjainak egy része is a harcmezőkre vonult.

A következő fejezet egy külön kis szigetet képez a könyvben, ugyanis egy esettanulmánnyal találkozunk benne az olvasó. Ebben a részben az Arvale – eredetileg Blüh – család életét követhetjük végig az 1890-es évektől. A közel száz oldalas fejezetben többek között megismerhetjük, hogyan váltak a családban a lányok „modern nőkké”, milyen lehetőségeik voltak emigránsként és eközben hogyan harcoltak meg az eltérő megpróbáltatásokkal.

A családtörténet középpontjában hat lánytestvér áll – Júlia, Ilona/Elena, Erzsébet/Liza, Margarita/Rita, Vilma/Mimi és Edit –, akik egy fiumei magyar zsidó családból származtak. A lányok különleges helyzetben nőttek fel, hiszen a politikai szocializációjuk az első világháború és a forradalmak időszakára esett, ami a női emancipáció szempontjából is pezsgő időszaknak tekinthető. A nővérek önmagukra modern nőként tekintettek, ami megnyilvánult oktatásuk alakulásában, a politika iránti érdeklődésükben és abban való tevékeny közreműködésükben (például az idősebb lányok rendszeresen részt vettek a Galilei Kör eseményein, sőt Júlia itt ismerkedett meg későbbi férjével). A Blüh-lányok tehát már korán a kommunista eszme hívei és a mozgalom aktív résztvevői lettek.

Az 1920-as évek második felében érkezett meg a család a Szovjetunióba, „a boldogság szigetére” (265.), miután megfordultak több európai országban is. Ezt követően Zalai a korábbiakhoz hasonló részletességgel elemzi a lányok emigrációban töltött éveit. Arvaléknek sikerült beilleszkednie a kinti hétköznapi életbe, ugyanakkor viszonylag nyugodt életüket hamar felforgatta a külpolitikai életben beállt változás. Az 1930-as évek közepén megízlelhatték a sztálini terror különböző formáit. A rendszer kegyetlenségének változatos eszközeivel kellett szembenézniük, mint a házastársuk kivégzése és letartóztatása, Rita gulágra való hurcolása, egyes esetekben a munkahely és lakás elvesztése, a pártból való kutasztottság.

Az utolsó egység, vagyis a hatodik fejezet a magyar emigráció túlélőinek hazatérését, – köztük az Arvale családot a beilleszkedés körülményeit és kihívásait veszi sorra. A hazatérésben sokan reménykedtek, azonban ez egy hosszan elnyúló folyamatnak bizonyult, amely elsősorban a szovjet és a magyar pártvezetés – főként Rákosi – érdekei szerint zajlott. 1945 és 1970 között 614 emigráns lépte át a magyar határt, ebből 343 fő volt nő, vagyis az emigrációban élő asszonyok 27%-a. Azok a hazatérők, akiknek a Magyarországra való visszatérését név szerint kérték, biztos jövőt láthattak maguk előtt, és valóban eltérő bánásmódban részesültek. Ugyanakkor azokat, akiket nem a párt kívánságára hívtak haza, már kevésbé fényes körülmények várták. Részben emiatt is következett be, hogy sokaknak nem sikerült beilleszkednie – elsősorban azok fordultak vissza, akiknek családjuk a Szovjetunióban maradt és végül úgy döntöttek, hogy inkább visszatérnek a Szovjetunióba.

Zalai Katalin munkája egy hosszas kutatói munka eredményeképp született meg, amelynek köszönhetően egy hatalmas forrásbázison nyugszik. Ez különösen méltánylandó, hiszen a szerzőnek nem volt könnyű dolga ezek felkutatásában. A monográfia alapját a korábbi szovjet levéltárakban fellelt iratok adják, amelyek az elmúlt évtizedekben kerültek Magyarországra másolatok formájában. Ezeket jelenleg a Politikatörténeti Intézet Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltára őrzi. Ebben az intézményben megtalálhatók a primer „női” (12.) források, amelyek elsősorban hivatali jellegűek, elvértve lehet találkozni naplókcal, levelezésekkel. Zalai emellett vizsgálatot folytatott Budapest Főváros Levéltárában, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában. Továbbá nagy hangsúlyt fektetett a nyomtatott források – például az országgyűlési iratok rendeletek, törvények és folyóiratok (összesen 45 periodika, amelyek közé Berlinben, Moszkvában és Újvidéken megjelenő magyar lapok is bekerültek) feldolgozására, ugyanakkor természetesen bevonta a kutatásba a hazai és a nemzetközi szakirodalom vonatkozó publikációit is. Mindemellet elengedhetetlen egy ilyen jellegű elemzéshez az oroszországi kutatás, amit a szerző szintén véghez vitt. Mintegy kiegészítésként funkcionálnak a női visszaemlékezések, amelyek viszont számos esetben a férjekre, férfi rokonokra fókuszálnak.

Összességében Zalai munkája egy információgazdag, de egyben olvasmányos kötet, amelyben az értelmezést három fontos dolog is támogatja. Az egyik a kötet végén elhelyezett névmutató, a másik pedig a „színes” képi ábrázolása a kötetben említett szereplőknek. Az utolsó, de nem kevésbé fontos támasz, az idézetek használata, amelyet a szerző nem visz túlzásba, azokat kontextusba helyezi, amivel még érzékletesebbé teszi mondanivalóját. A szerző kutatási eredményei nemzetközi jellegénél fogva elsősorban ugyan a magyarországi emigráció-, kapcsolat- és nőtörténethez járulnak hozzá, de egyben szintén adalékul szolgálhatnak az orosz történelem egy kis szeletéhez.

Végezetül pedig elmondható, hogy a kötet megjelenése nemcsak abból a szempontból öröndetes, hogy egy korábbi hiányt pótol a történeti munkák közt, hanem egyúttal felhívja az olvasók és történészek figyelmét arra, mennyi szerteágazó lehetőség és kihívás van még a szakma előtt ebben a témában (is), mindezzel ösztönözve új kutatások elindítását. Például azzal

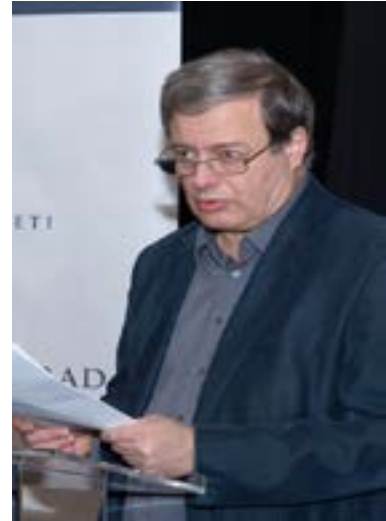
kapcsolatban, hogy milyen izgalmas vizsgálati lehetőséget rejt a vizsgált emigráns nők második világháború utáni életének, munkásságának esetleges elemzése.

Interjúk



„MINDIG MEGKÖTÉSNEK ÉREZTEM AZ ÉRDEKLŐDÉS SZŰKÍTÉSÉT”

**Interjú Dr. Dobszay Tamás történésszel,
a Hajnal István Kör elnökével,
az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar
Történeti Tanszékének habilitált egyetemi docensével,
a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgató-helyettesével**



Modern Magyarország (M. M.): Kinek köszönheti az indulását? Minek a hatására kezdett történelemmel foglalkozni?

Dobszay Tamás (D. T.): Az én esetemben fontos a család, az értelmiségi szülők szerepe: egy zeneművész és zenetörténész apa, aki ugyanakkor elvégezte a történelem–magyar szakot, és egy művészettörténész–történelem szakos anyja. Az embert sok mindenben befolyásolja, hogy milyen könyveket talál otthon, vagy hogy miről esik szó körülötte. De a szüleim egyébként sohasem gyakoroltak nyomást rám, hogy ezt csináljam.

M. M.: Kik voltak hatással Önre? Kit tekint mesterének?

D. T.: Az egyetemen – lehet, hogy meglepő – óriási szerepe volt a generációm nevelődésében, bármely korról is foglalkoztunk utóbb, Komoróczy Gézának. Mellette Hahn Istvántól, majd – mivel ókorosként kezdtem – Mócsy Andrásról tanultam különösen sokat. A későbbi tanulmányok során számomra hasznos volt Gericcs József, akármennyire jogász és filológus megközelítést is alkalmazott, és a sokak által száraznak tartott Székely György is. Az újkorhoz érve természetesen Szabad György volt rám legnagyobb hatással, mind kurzusai tartalmával, a 19. század szabadságelvű, nemzeti és demokrata kezdeményezéseinek kiemelésével, mind ehhez igazodó eszmei irányultságával. Szabad kitűnő tanáregyéniség is volt; ő vitt minket először levéltárba, az óráját is ott tartotta, harmadévesként reformkori közgyűlési jegyzőkönyveket forgattunk, majd következő félévben útmutatásai alapján a dualizmus kori országgyűlési naplókat is. Akiben tehetséget látott, azon rajta tartotta a szemét és segített irányt venni. Harmadéves koromtól fogva rendszeresen érdeklődött afelől, hogy hol tartok, mivel foglalkozom. Így nem véletlen, hogy Mócsy halála után,¹ amikor légtérbe kerültem, őt kerestem meg. Ez 1988–89

¹ Mócsy András 1987. január 20-án halt meg.

táján volt, amikor Szabad már a politikával, az MDF szervezésével volt elfoglalva, de azért amennyire tehetett, segített. Hatással volt még rám Vörös Károly, akinek az első tanulmányomat megmutattam, és Katus László is, akiknél Fónagy Zoltánnal az első közös munkánkat készítettük. Később a tanszéken, már fiatalabb munkatársként elsősorban Pajkossy Gábortól és Gergely Andrástól tanultam sokat. Erdődy Gábor diplomáciai megbízatásai miatt többször és hosszabban volt távol.

M. M.: Fónagy Zoltánon kívül kikkel indult együtt?

D. T.: Dezső Tamással, Borhy Lászlóval, ami az ókori tanulmányokból is adódott. Dezsővel a katonaságnál, Szombathelyen ismerkedtünk össze, miután akkoriban, ha felvettek valakit az egyetemre, azonnal elvitték katonának. Ott kezdte az ember feltérképezni, kik lesznek a hallgatótársai. Később aztán Hermann Róbertet és több nem történelemszakost is megismertem, akik egy részével máig tartom a kapcsolatot. Katonatárs és/vagy évfolyamtárs volt például Őri Péter történész–demográfus, Őze Sándor, Fehérvári Zoltán művészettörténész, Bundula István újságíró, tanár lett Fábián Márton, akit még az óvodából ismertem. Fónagy Zoltánt viszont Lentibe vitték, vele csak itt az egyetemen kerültem össze. Az évfolyamtársnővel is persze csak az egyetemen ismerkedtünk meg, mint például Hollósy Helgával, Hermann Róbert feleségével, aki történelem–francia szakos hallgató volt, vagy Pető Andreával, Holló Szilviával stb.

M. M.: Melyek voltak pályájának legfontosabb állomásai, kitérői? Mint például az említett ókor.

D. T.: A korai korszakot oktatók, ókorosok, középkorászok és koraujkorászok, előnyben vannak olyan szempontból, hogy lefölik a hallgatók jelentős részét. Velem is ez történt. Mire Szabaddal találkoztam, már nagyjából döntöttem. Nem nagyon ismert, de nem a bolognai rendszer hozta el az egyszakosság lehetőségét, hanem az 1980-as években Pölöskei Ferenc vezette be a hallgatók szűk, néhány %-os kisebbségének kemény feltételek mellett.² Külön dékáni engedéllyel és egy tutor jóállásával lehetővé vált az egyik szak leadása, és a speciális tanulmányok felvétele. (Azt hiszem, ez volt a hivatalos elnevezés.) Így tehát felvettem az ókortörténeti speciális tanulmányokat. A tutorom Mócsy lett, mivel Hahn nyugdíjba vonulása miatt már nem vállalta. A tutorálás azt jelentette, hogy rendszeresen be kellett mennem Mócsyhoz, és ő kijelölte, hogy milyen órákra járjak, beszámoltatott, mit csináltam, olvasmányokat adott stb. Miután latint úgyszólván tanultunk, az ő útmutatása alapján negyedévből elkezdtem a görög szakot is, amely akkor úgynevezett C szak volt, azaz, ha valaki az első évet elvégezte, akkor már szakosnak számított, felvételt nyert. Erre Maróth Miklós készített fel, aki akkor akadémiai kutatói státuszban volt az egyetemen, a történészek közül pedig Németh Györgynél epigráfiát és paleográfiát tanultam.

² Pölöskei Ferenc az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja volt 1982 és 1990 között.

M. M.: Mikor szakadt meg az „ókortörténeti pályafutása”?

D.T.: Amikor meghalt Mócsy András. Agydaganata volt, és az utolsó fél évében már pizsamában, ágyban tartotta az óráit. Tudtuk, hogy nagy a baj, de tartotta magát és tervezgettünk, ez azonban Mócsy halála után, úgy ahogy volt, kútba esett. Borhyéknak ott volt a régészet szak, amelyhez tudtak kapcsolódni, nekem viszont nem volt kikövezve, hogy merre tovább, egyedül maradtam.

Az világos volt, hogy be kell fejezni az egyetemet, diploma után meg állást kell szerezni, mivel akkor már megnősültem, és kiköltöztünk Gödöllőre, csak ott kaptunk olyan lakást, ahol nem lakott velünk a tulajdonos. Ez a kényszerű kitérő végül szerencsémre vált, mert akkoriban a megyei pártvezetők kikényszerítették, hogy a pesti egyetem tanárképző karának legyen néhány kihelyezett tancsoportja Gödöllőn, mert hatszáz tanári állás volt betöltetlen Pest megyében. Ehhez gyorsan találni kellett oktatót, mivel a pesti kollégák többsége nemigen akart kijárogatni. Elsősorban olyan fiatal ókorost kerestek – hiszen azzal kezdődik a tanítás –, aki hajlandó Gödöllőn dolgozni. Én meg éppen ott laktam, és Eperjessy Géza, az ottani tanszékvezető emlékezett rám a pécsi Tudományos Diákköri Konferenciáról, ahol Fónagy Zoltánnal első helyet értünk el. Így tehát oda kerültem. Ugyanakkor alig egy hónapja tanítottam, amikor átrendeztek mindent: jött egy másik ókoros, szintén Mócsy-tanítvány, és nekem azt követően középkort kellett tanítanom. Ez igen kemény volt. Az első két félévben mindig csak három héttel loholtam a tananyagban a hallgatóim előtt. Végül osztottam-szoroztam: Gödöllőről bejárva folytatni görög szakot, ókort tanulmányozni és közben irdatlan melóval középkorból készülni, no meg tanítani – ez így nem fog menni. Úgy döntöttem, hogy feladom az ókort, ami fájdalmas volt, másfél év görögtanulás és három év komolyabb nekikészülés után. A döntésben szerepet játszott Szabad György megújuló hívása, érdeklődése. Így az ókori fejezet lezárult, és a doktori téma kidolgozásában már vele állapodtam meg.

M. M.: Hogy kezdődött az egyetemi karrierje?

D. T.: 1992-ben – ez megint egy számomra szerencsés fordulat – kiürült az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék. Szabad György elment országgyűlési házelnöknek, Gergely András és Erdődy Gábor nagykövetnek. Az ifjú tanársegéd, Fónagy Zoltán pedig szintén Németországba készült két teljes félévre ösztöndíjjal. Csak egy 19. százados maradt, Pajkossy Gábor. A tanszékvezető, Pölöskei Ferenc megszondázta az ismerőseit, hogy kit javasolnak, és mivel Szabad György meg Fónagy Zoltán is engem ajánlott, Gergely András kikérdezett: hol tartok, mit csinálok, Szabad is rábólintott, s így áthelyeztek egyik karról a másikra. Innentől kezdve az oktatás és a kutatott terület végre egybeesett. A két doktorimat viszont mégis amolyan magányos farkasként csináltam. Hivatalosan Szabad György, illetve PhD esetében Gergely András volt a témavezetőm, de amíg házelnök volt, Szabadot nem akartam keresni. Előfordult, hogy összeakadtunk valami egyéb alkalommal, de egyébként nem találkoztunk. A PhD esetében meg

Gergely András épp akkor került Hollandiába nagykövetnek. Pajkossy Gábor és Vörös Károly volt, akihez valamennyire fordulhattam, és valóban segítettek is. Viszont már nem volt több vargabetű, nagyjából mentek a dolgok előre, ha lassan is.

M. M.: Hogyan alakult ki a kutatási szakterülete?

D. T.: Mindig nagyon foglalkoztatott az önkormányzatiság, hogy egy emberi közösség, község stb. hogyan szervezi meg a saját életét, hogyan alakulnak a belső viszonyai, milyen feszítő konfliktusok vannak, azt hogyan kezelik, s főként, hogy miként tudják az autonómiájukat a külső tényezőkkel, felsőbbbséggel szemben megvédeni. Ezt az egyéni érdeklődést aztán Komoróczy, Mócsy és Szabad egyetemi órái felerősítették. Az autonómia Komoróczynál is kulcsmomentum volt, így több órájára, speciális kollégiumi kurzusára is visszajárogattam. Mócsynál a római municípiumokról, a római városi önkormányzatokról hallgattam előadást. A doktori témám szintén ezzel a kérdéskörrel foglalkozott csak más korszakban: a reformkori jobbágységek önkormányzatának rendezéséről és működéséről szólt. Tehát ez volt a kezdet, ami aztán később kiegészült, kiszélesedett a megye, majd az országos önkormányzatiság, a parlamentarizmus múltjával, közigazgatás-történettel, politikatörténettel meg más egyebekkel.

M. M.: Mint például?

D. T.: Szabadtól egyszer kérdezték, hogy mivel foglalkozik, és azt válaszolta, „van egy témám: a magyar polgárosodás”. Ebben ugye benne van minden. Bár nem az ő hatására, de én is mindig megkötésnek éreztem az érdeklődés szűkítését. Ugyanakkor tudjuk jól, hogy a mai tudomány-szervezési formák a széles érdeklődésnek nem kedveznek, hanem azt várják – az akadémiai doktori pályázatnak a követelményeiben is benne van –, hogy azonosítható legyen, ki milyen irányzatot követ. Ehhez az elváráshoz képest a választásom csapongó. Miért érdekes a történelem? Mert sokféle embert látunk sokféle helyzetben, amelyben viselkedniük kell.

Például a politikai közösségeknek a társadalmi tagoltságuk ellenére is működniük kell. Így jöttek képbe a 19. század elei községi, majd a megyei választási konfliktusok, a társadalomtörténet bizonyos kérdései, vagy a megyével az azt működtető nemesség, a gazdaság ennek részeként. Említettem Fónagy Zoltánnal készített OTDK munkánkat a reformkori birtokviszonyokról, ez hozta magával témaként a nemesség vagyoni tagoltságát, egy kisnemesi memoár és Kazinczy tanulmányozása a nemesi életformát, a nemességnek a vidék polgárosodásában játszott szerepét. A közösséget tagoló felekezetiiség ugyanakkor olyan szempontból vált számomra jelentőssé, hogy miként tudják szervezetileg is megoldani az együttélést, milyen technikája alakult ki például a városi tanácsosi helyek elosztásának. A tömeglélektan például. a konfliktusoknak, az emberek viselkedésének (például bíróverések a parasztmozgalmak alkalmával) megértése szempontjából volt érdekes számomra.

Amikor sorra olvastam a korszakra vonatkozó visszaemlékezéseket, beleütköztem Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című művébe, amely témába valamelyest beleolvastam magam. Különösen az érdekelt, hogy miként tudta menedzselni a saját „nagy utazását” – sokszor így körülírva emlegette fogságát –, és hogy minként viszonyult hozzá a környezete, amikor kiszabadult. A kultúrtörténettel részben a politikai kultúra és a nemesi életforma és értékvilág, meg egy megbízatás révén is kapcsolatba kerültem, amikor a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című tankönyv kultúrtörténeti fejezetét írhattam.³ A politikátörténetet persze már csak az oktatás miatt sem lehetett kikerülni, érdekes módon ez többnyire egyes szereplők révén került asztalra. Ez rengeteg irány, így kellően szét is szóródott az érdeklődésem, ami le is lassította a pályámat. Ez a mostani fiatal történész generációnak figyelmeztetés, hogy ennél koncentráltabban kell dolgozni. Viszont én szerettem, ha nem kell az érdeklődésemet korlátozni. Egyes ötleteket, témákat aztán idővel és idő híján már hallgatóinak ad át ez ember, ilyen volt a békési nemesség tagolódása, a választások szabályozása stb.

M. M.: Mindig több mindennel foglalkozott?

D. T.: „Sajnos” igen, de volt, amikor egymás után jöttek dolgok. A Kazinczy-témával például lólépésben: az 1990-es években már voltak céduláim, szövegkezdeményeim, de még nem írtam belőle tanulmányokat, csak akkor, amikor belecsöppentem a Kazinczy-évfordulóba. Azután megint kimaradt pár év, de már nem engedtem el a témát,⁴ 2013-ben egy konferenciát is szerveztem az egyetemen *A fogságtapasztalat historikuma a 19. századi Magyarországon* címmel.⁵ Hívtam a fogsággal foglalkozó történészeket (Hermann Róbertet, Csapó Csabát, Pajkossy Gábort, Kövér Györgyöt), valamint jogtörténészeket (például Mezey Barnát) és még néhány, a börtönszakmából ismert szakembert, akik közül Fliegaufer Gergely (a filmrendező testvére) segített a börtönpszichológia irodalmában tájékozódni.

M. M.: Van-e olyan könyv, amely nagy hatással volt a szemléletére?

D. T.: Egyet nem tudok megnevezni, főleg nem történelemből, mivel gyerekkoromtól kezdve sok mindent olvastam és a szerteágazó érdeklődésem miatt számos részterülethez tartozó munkákat kellene felsorolnom. Az irodalmi inspirációk különösen fontosak voltak számomra. Például Ivan Alekszandrovics Goncsarov *Oblomovja*, vagy Tommaso di Lampedusa *A párduca*,

³ Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán – Szívós Erika: Művelődéstörténet, kultúrtörténet. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Hagyományok, irányzatok módszerek. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. 2006. 389–415.

⁴ Széphalom: Kazinczy életforma- és lakhelyválasztása. In: *A fogyasztás társadalomtörténete*. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Pápa, 2004. augusztus 27–28. Szerk. Hudi József. Budapest–Pápa 2007. 43–51.; *A szabaduló Kazinczy*. In: *Ragyogni és munkálni*. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. Debreczeni Attila – Gönczy Monika. Debrecen 2010. 294–305.; *A fogoly teste Kazinczy fogságnaplójában*. In: *A test a társadalomban*. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi sümegi konferenciájának kötete. Szerk. Gyimesi Emese – Lénárt András – Takács Erzsébet. Bp. 2015. 355–370.

⁵ 2013. május 23-án rendezték.

amelyek odaállíthatók a nemesség történet mögé. Vagy egy olyan elfelejtett könyv, mint Török Gyulának *A zöldköves gyűrűje*, amely a számomra amúgy is elfogadhatatlan dzsentrifonizációt írt át, vagy John Steinbecknek a *Lement a Hold* című könyve, amely egy második világháború idején megszállt norvég kisvárosról, egy közösség önkényeskedésével való szembefordulásáról szól. Arról, hogy hogyan történik meg mindez lélektanilag és a közösség működési mechanizmusai szerint. Másfelől – és itt jön vissza az ókor – bemutatja az európai kultúrát megalapozó antik auktorok hatásának fantasztikus erejét, kiterjedtségét – és sajnos egyben e kultúra hatástalanságát is. Hiába a civilizáció mint közös kód (a norvég polgármester és a megszállók tisztje közös kulturális nyelvet beszél, közösek az iskolai élményeik), ez mégsem védi meg a társadalmat a borzalmaktól (a polgármester túszként kivégzésétől).

M. M.: Milyen kutatási módszert alkalmaz? Történt-e változás ebben az évek során?

D. T.: Lényegében ugyanúgy dolgozom, mint más. Témafelvetés, kérdések megfogalmazása, felmérése annak, hogy milyen eszközeim vannak: milyen forrásokkal kísérlelhetem meg a választ a kérdésekre, ezek rendelkezésre állnak-e, megvan-e hozzájuk a nyelvtudás, ismerem-e az adott források feldolgozásának módszertanát. Jegyzetelés tekintetében most már gépen céldulázok, de ugyanazt a jegyzetelési technikát alkalmazom, mint annak idején papíron. Ennél közelebbit azért nehéz mondani, mert a sokirányú érdeklődésből kifolyólag a téma és a forrás határozza meg, hogy mit tudok kezdeni vele. Ugyancsak emiatt több „külső” olvasmányt, impulzust és olykor módszert is használok.

M. M.: Mondana erre néhány példát, hogy mi inspirálta az egyes munkáit?

D. T.: Az önkormányzatiságot említettem. A nemesi lakásviszonyok és életforma saját lakásgondjaim, illetve a vidék és város iránt egyaránt meglevő vonzódásom miatt is érdekelt. Az egyéni érdeklődés mellett a befejezett munkák is adják az újabb kérdést, de van, hogy egyszerűen egy megbízás indít el egy munkát. Szerencsés, ha ez összeér. A nemrég megjelent Szapáry-kötet⁶ megbízásra készült, de összefonódott a megyére, az önkormányzatiságra irányuló érdeklődéssel is. Régóta feladatul adtam magamnak, hogy Szapáry Gyula munkásságával előbb-utóbb foglalkoznom kell, hiszen a megye átalakításában döntő a szerepe, de egyéb feladatok közepette mindig halogattam. A megbízással viszont rákényszerültem, és igazából örültem neki, hogy csak-csak nekiláttam ennek a kérdésnek. Megbízás hozta a memoár forrásműfajjal való kapcsolatot is.

A rendiség mibenléte, a nemesség szerepe, jelentősége ugyanakkor szakmai viták révén is érdekelt. Mint mondtam, nem tudtam elfogadni, túlságosan ítélkezőnek éreztem a nemesség hanyatlásának mítoszát. Emellett inspirált például a tanítás is. Kazinczyval eredetileg azért kezd-

⁶ Szapáry Gyula gróf, a sokoldalú politikus. Szerk. Dobszay Tamás – Estók János. Bp. 2023.

tem el foglalkozni, mert volt egy olyan félév, ahol az egyik kurzuson az ő szövegeit is használtam. Széchenyi István sokszor emlegetett, de kevesek által olvasott műveinek olvastatása szintén számos új kérdést vetett fel számomra. Például a *Hitel* valójában micsoda? Nem gazdasági mű, nem is propagandairat, hanem egy – mondjuk úgy – életvezetési indíttatású könyv. Legalábbis nekem ez lett a benyomásom. Furcsa módon ugyancsak Széchenyi hozta elő számomra a szegénység problematikáját is.⁷ A tanítás során kellett mások után újra megfogalmaznom, hogy a sokak által konzervatívnak tartott Széchenyi valójában liberális.

Egyik legkedvesebb tanulmányomat pedig kifejezetten aktuális közéleti kérdés inspirálta.⁸ Nem politizálni akarok, csak arra szeretnék rámutatni, hogy az embernek olykor egy ilyen külső dolog is adhat impulzust. Nem tudom, emlékeznek-e a röghöz kötés-vitára. Ez a 2010-es évek elején – tehát a második Orbán-kormány elején – kapott nagyobb figyelmet, amikor bevezették, hogy aki állami finanszírozásban tanult az egyetemen, annak legalább ugyanannyi ideig idehaza kell elhelyezkednie és dolgoznia. Ez ellen sokan tiltakoztak ekkor és röghöz kötetést emlegettek. Viszont én emlékeztem, hogy ez pár évvel korábban már napirenden volt, csak akkor éppen a másik oldal, a Gyurcsány-kormány részéről vetődött föl, az orvosokra vonatkozóan. Akkor Éger István, az Orvosi Kamara elnöke hangoztatta, hogy ez röghöz kötés. Majd fordult a világ, és már nemcsak az orvosokra, hanem mindenkire érvényes lett ez a szabály, és a baloldali megszólalók kezdték használni a kifejezést.

Magyarán a politikai térben nincs szerzői jog, és már senki sem emlékszik arra, hogy a röghöz kötés szóvirágját, politikai utalását, ki, mikor, melyik oldalon és mire használta először, mindenki a baloldalnak tulajdonította. Ebből kiindulva úgy gondoltam, érdekes lehet, hogy miként működik a politikai nyelvhasználat, milyen folklorisztikus jellege van. Úgyhogy elkezdtem ennek a múltbeli párhuzamait keresni és nagyon érdekes dolgok jöttek ki belőle. Kossuth oly sokszor emlegetett, kitűnő, ütős megszólalásai majd mindegyikének van előzménye – másnál. Viszont az ő zsenialitása, hogy kitűnő memóriával és jó helyzetértékelő képességgel rendelkezett, tehát tudta, hogy aktuálisan adott problémára ezt a nyelvi vagy politikai megoldást lehet elővenni, és ezt használta úgy, ahogy a helyzet megköveteli. Harmadrészt – és ez is folklorisztikus vonás – természetesen az adott formulát nem teljesen ugyanúgy használja mindenki, hanem ki-ki a maga érdeke, szája íze szerint egy kicsit hajlítgatja, továbbá helyzetre alkalmazza.

Ezen a téren volt kapcsolódás Kazinczy *Fogságával* is. A „Menjünk Uraim, különben menettettünk.”-idézetet Kosáry Domokos Kossuthnak tulajdonította, de nem ő, hanem Kazinczy mondta először. Amikor fogolyként Budára szállították, szembejött egy ismerős diák és megkérdezte: „Hova megy a tekintetes úr?” Kazinczy így válaszolt: „Nem megyek én, hanem *menettetem*.” Szintén zempléni fogolytársa, mint Kazinczy írja, utóbb elhírlette ezt Zemplén megyében. Hol volt levéltáros Kazinczy? Sátoraljaújhelyen. Hol volt prókátor Kossuth? Sátoraljaújhelyen. Ez

⁷ Széchenyi mint a szegényügy liberális megítélésének képviselője. In: História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére. Szerk. Völgyesi Orsolya – Deák Ágnes. Szeged 2011. 23–34.

⁸ A politika „folklorisztikus” természetéről. Nyelvi és politikai megoldások Kossuth és a reformkor közös teljesítményében. In: „Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. Fazekas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc. Debrecen 2013. 231–244.

ott egy lokális szólássá vált, amelyet Kossuth beemelt az országos közéletbe, így Kazinczy nyelvi formuláját mindenki Kossuthnak tulajdonította. A politikai nyelvben tehát régóta megfigyelhető egymás szóhasználatának, kifejezéseinek átvétele, méghozzá oly módon, hogy a politikusok azokat mindig hozzáigazítják a saját mondandójuk környezetéhez.

M. M.: Be lehet fejezni egy kutatást, vagy csak abba lehet hagyni?

D. T.: Ritkán fordul elő, hogy valamit be lehet fejezni. Ezt akkor tudom elképzelni, ha valakinek nagyon nagy a munkabírása, és időt hagynak, hogy a témával zavartalanul foglalkozzon. Amikor *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*⁹ című könyvet befejeztem, inkább úgy éreztem, hogy csak abbahagytam, és most már tudom, mi mindent nem tudok a témáról. Ugyanígy voltam a *Jeszenszky-krónika*¹⁰ sajtó alá rendezése alkalmával is, mert az feldobta az emlékezés működési mechanizmusának problémáját, a lélektant, a visszaemlékezés műfaji sajátosságait, valamint a kishemesség életvilágát, hétköznapijait stb. Magyarán mire a kérdést a kutató megválaszolja, újabb kérdések sorához jut mögötte.

M. M.: Nem zavarja, hogy nem tud befejezni valamit?

D. T.: De. Amikor az országgyűlési könyv bemutatója volt, úgy fogalmaztam, hogy a megbízóim „könyörtelen jóindulattal” követelték ki, hogy szabaduljak meg a kéziratától – ha jól emlékszem, ilyen szókapcsolatot használtam. Nem állítom, hogy kitépték a kezemből, de rákényszerítettek arra, hogy engedjem el. Ami jó volt, mert enélkül még mindig ülnék rajta.

M. M.: A kutatói tevékenységét össze tudja egyeztetni oktatói munkájával?

D. T.: Nem könnyű. Régebben kevesebb óránk volt. Az 1992-től heti egy-két kurzus, tehát heti kettő-négy tanóra, a Bokros-csomag idején emelték fel az óraszámot nyolcra, 2000 után tíz-tizenkettőre. Ráadásul a szemináriumokat korábban szűkebb tematikával lehetett meghirdetni, amit az ember hozzá tudott igazítani a kutatásához. A bolognai rendszer bevezetése óta viszont elvárás, hogy minél átfogóbb témákról tartsunk kurzust, tehát egy korszakot tekintünk át minél teljesebben. Régebben a szeminárium kifejezetten forráshasználatra épült. Pajkossy Gáborral felváltva, hol az egyikünk, hol a másikunk tartott az országgyűlési vagy sajtóforrásokra alapozó, cédlázást, elemzést is gyakoroltató órákat. Ma már ilyen inkább csak mesterszakon vagy a doktori képzésben lehetne csinálni, de a doktori esetében olyan kevés az óra, hogy nem jut hozzá az ember. Talán a speciális kollégiumok azok, ahol a kutatás összekapcsolható lenne az oktatással, de arra meg azok a hallgatók jönnek, akik – miután nem kötelező – nem akarnak egy minort elvégezni, ami önmagában is probléma

⁹ A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848). Bp. 2019.

¹⁰ Jeszenszky-krónika 1818–1900: Egy mezővárosi kishemesség és emlékezései a XIX. századból. Bp. 2010.

M. M.: A szakmai tevékenysége hogyan egyeztethető össze a magánélettel?

D. T.: A nőkre szokták mondani, de én azt látom a saját környezetemben, hogy a férfiak ugyanúgy érzik, hogy vagy a munkában vannak lemaradva, vagy a családdal nem töltenek elég időt. Legalábbis nekem ez mindvégig probléma volt. Mindehhez jött a rendszerváltás körüli másfél évtized rengeteg egzisztenciális nehézsége. A kettős elvárás ránk is nehezedett. Gergely Andrásékát egyszer Fónagy szomszédoddal vendégül láttuk, s mutattuk gyerekeink fotóit, közte a nagyobbik fiamat huszárjelmezben. Elbűszkélkedtem a csáköval, hiszen annak készítése komoly térgeometriai feladat volt számomra; nemcsak körültekerni egy kartont, mert az cylinder lesz, hanem egy fordított ferde és ívelt csonka gúlát kell tervezni. András jellegzetes, kissé kaján, de jóindulatú humorával így reagált: „valóban szép munka, de hol a hiányzó fejezet a tankönyvből?”

Meg lehet nézni, mikortól kezdtem el nagyobb mennyiségben publikálni. Amíg a gyerekek nem nőttek meg, addig igyekeztem többet lenni velük, ami jót tett nekik, de lassította a pályaindulásomat, munka közben meg gyötört, hogy miért nem velük vagyok. S persze az egyetem a növekvő óraszámmal sem volt sosem kényelmes kutatóintézet. Nem tudok számarányokat mondani, de biztos, hogy amit mostanáig publikáltam, annak a nagyobb része 2007–2009 óta született. Az anyag gyűlt, csak nehezen tudtam a végére jutni.

M. M.: Oktatóként milyen módszereket alkalmaz? Milyen kihívást jelent az oktatás?

D. T.: Megmondom őszintén, én oktatóként konzervatív vagyok. Mindenféle elvárásokat megfogalmaznak, elsősorban középiskolai tanárokkal szemben, de velünk szemben is: hogy mit csináljunk, hogy a hallgatókat megfogjuk, hogyan szolgáljuk ki őket. Én azt tapasztalom, hogy ha jó összetételű a társaság, akkor nagyszerűen lehet velük dolgozni. Tehát a témának kell eladnia magát, nem a tanárnak a témát, neki csak a témában rejlő lehetőségekre kell rámutatnia.

Ha a konkrétumokat nézzük, akkor szemináriumon lehet próbálkozni az olvastatással, de mostanában nehezen működik. Tartok egy olyan órát két évente, amelynek a témája a 19. századi magyar történelem egykorú regényekben, ami igazán nem száraz tananyag. Összesen hat regényt szoktam feladni, tehát kéthetente egyet. A tizenkét emberből – legutóbb, amikor tartottam – három olvasta végig, három pedig elolvasta a kétharmadát. Más: a járvány óta elvárás, hogy online elérhető legyen az a kevéske olvasmány, amit feladok. Így viszont leszoknak a könyvtárról, arról, hogy maguk keressenek anyagot, de amit online elérhetővé teszünk, azt sem olvassák el mind.

A másik szokásos módszer a referátum, de ebben az esetben a kurzus és a hallgatók ki vannak szolgáltatva egymás (vegyes) teljesítményének, s jó, ha van két olyan ember, aki érdemben vesz részt. Azzal igyekszem segíteni, hogy előre kérem köröztetni a handoutot, és elvárom, hogy mindenki úgy készüljön, hogy a referátumot követően három embert fel fogok hívni, hogy kérdezzen. Ezzel el lehet érni, hogy elkezdjék használni az elhangzottakat. Egyik előző félév-

ben megpróbálkoztam ismét a régi módszerrel, aktív bevonással: könnyen elérhető országgyűlési forrásokból kellett volna szabadon választott témában anyagot gyűjteni és feldolgozni. Csak fél siker.

Az előadás sajnos elveszítette főkollégium jellegét, a többség csak a szeminárium kiegészítőjeként használja. Nem értek egyet azzal sem, hogy az előadás feladata, hogy bizonyos vizsgakötelezettségek teljesítését segítse elő. Az előadásnak valamilyen szemléletmódot, megközelítést, az oktató egyéni meglátását kell közvetítenie. Vizsgára ott a tankönyv. A ppt eredetileg segítség a hallottakhoz, de sokan szeretnék az előadás helyettesítőjeként online elérni, ami ismét kontroproduktív.

M. M.: Milyen volt az egyetemi élet hallgatóként és milyen most oktatói szemszögből?

D. T.: A mostani hallgatók panaszkodnak, hogy nincs közösségi élet. Én erre azt mondom, akkor van, ha csináltok. Egyetemista koromban is akkor volt közösség, ha a hallgatók megcsinálták maguknak. A legaktívabb tagok még lapot is szerkesztettek; *Pofon* volt a címe és fordítások, irodalmi jellegű munkák, művészettörténeti elemzések, történeti dolgozatok jelentek meg benne. Mindössze három számot ért meg, de miért élne többet egy diáklap? A társaság magja még további tíz évig egyetem után is együtt maradt. Néha nagy kirándulásokat csináltunk, és kéthetente csütörtökön este találkoztunk.

A tanulmányok szempontjából szintén sok változás történt. Az óralátogatási szokások is megváltoztak. Ahogy régen is be lehetett ülni bármilyen órára, úgy ma is meg lehetne ezt tenni, csak mi ezzel a lehetőséggel éltünk is. Jártunk csapatostul órákra, egy-egy kurzust többször több tanárnál is hallgattunk, hogy több nézőpontot ismerjünk meg. Ilyet ma nagyon keveset látok. Akkor még nem volt elektronikus rendszer, ami kimutatta volna, hogy már jártunk arra az órára. A szabad kreditek terhére, vagy csak egyszerűen a tanulmányi rendszer által nem rögzítetten, de lehet csinálni ilyet. Szabadot egyszer négyen megkértük, hogy tartson nekünk speciálkollégiumot; végül az előadását igazította az érdeklődésünkhöz.

Mi rengeteg infót és egyebet cserélgettünk egymással. Évfolyamokon belül és évfolyamok között is. Olvasmányokat, olykor csak jegyzeteket, vizsga-kérdéssorokat, ahogy kell. Mára ez nagyon átalakult, az érdeklődés és aktivitás jelentősen csökkent. Ezt elsősorban a vizsgáztatásnál figyeltem meg. A 2000-es években még az internet újdonsága hatalmas interakciót váltott ki a diákok között: már előre tudták a szigorlati tesztkérdéseket, mert megosztották egymással. A mai tapasztalatom viszont az, hogy az a generáció, amelyik már belenőtt az internet használatába, furcsa módon kevésbé tart kapcsolatot egymással. Ma már nekem kell kötelezni a hallgatót, hogy ha a vizsgán csak elégtelenért jön, akkor is kötelező megnézni a teszt kérdéssorát, hogy elküldje a többieknek is, és megbeszéljék. Az a benyomásom, hogy valamelyest motiváltabbak voltunk, mint a mai átlag, vitt minket az érdeklődés, még egyetemen kívüli szakmai rendezvényekre is.

M. M.: Milyen szakmai kapcsolatot tart fenn külföldi történészekkel?

D. T.: Túl későn építettem ki ilyen kapcsolatokat, a fiatal, aktív éveket mással töltöttem; családalapítással, egzisztenciális küszködéssel és a két kitérőm utáni hátrányok erőltetett behozásával. A hídfőállást biztosító nyugatra szakadt magyarok, akik korábban nagyon sok mindenkinek segítettek, elmentek az utóbbi években. Kecskeméti Károlyt még fel tudtam keresni 2019-ben Párizsban. A szomszédos országokból Pál Judittal és Kónya Péterrel van kapcsolatam, valamint Andreas Gottsmannal Bécsben. Részt vettem a European Parliamentary Research Network (EuParlNet) által Helsinkiben és Jyväskyläben rendezett konferencián is, ami eredményezett ismeretséget holland, német, finn, brit kollégákkal. Rövid életű együttműködés volt egy gazdaságtörténeti projekt révén egy-egy gazdaságtörténéssel Bolzanóban és Southamptonban. A Szijártó István és H. Németh István által szervezett parlamentarizmus-konferenciáink révén alakultak újabb kapcsolatok. Ezek és egy *Pragmatica Sanctio*-konferencia révén keletkezett ismeretség további osztrák, lengyel, cseh és horvát kollégákkal.

M. M.: Mit gondol a történész saját korához való viszonyáról?

D. T.: Az ember szeretné azt hinni, hogy tudatosabban s ezért okosabban, tervszerűbben viszonyul hozzá, mint az átlagember, aztán kiderül, hogy nem. A birtokosok egy része, amikor látta, hogy kiépülőben van a kapitalizmus, miért is nem kereste hatékonyabban az abba való beépülés lehetőségét? A szokásos ítélet szerint földbirtoka már nem hozott elegendő jövedelmet, de ragaszkodott hozzá és a vidéki életformához, mert annak megvolt a maga kedélyes szépsége, tiszteletre méltó múltja, hagyománya, amitől nehéz volt elszakadni. Így beleragadt ebbe az életformába és lemaradt. Mert az ember azt, amit ismer, amire szocializálódik, amiben jól érzi magát, azt nem szívesen adja föl.

Fordítsuk az én helyzetemre: ha láttam, hogy kiépülőben van az 1990-es években a magyarországi kapitalizmus, akkor miért nem kerestem abban a lehetőséget? A rendszerváltozási krízis nyomán szenvedéses 1990-es évek derekán bennem is felmerült, hogy elvégzem a jogot, de ha már ennyit beleöttem a történész szakmába, akkor azt hagyjam veszni? Avagy: pontosan tudtam az ezredfordulón, hogy a lerobbant ingatlanállományból bevásárolni nagy lehetőség lenne, mert utóbb felmegy majd az értéke. De épp kiszabadulva saját lakáshiteleből nem mertem e célból újabb hitelt felvenni. Hiába tudja az ember tudatosan megfogalmazni a saját helyzetére és a világra vonatkozóan, hogy mik a problémák, mit kellene csinálni, ez egyéni sorsán nem mindig segít. Ugyanúgy civilként viselkedünk a világban, mint bárki más, csak talán tudatosabban meg tudjuk fogalmazni, értelmezni a történéseket. A döntésnél viszont a szubjektív szempontok túlsúlyba kerülnek.

Ugyanakkor a helyzetek, az emberek viselkedésének megértésében igenis segít a történeti anyagon megedzett figyelem. És főként: a saját maga által vallott értékeket minden nehézség ellenére a maga körében, családban, munkában, barátok és ismerősök körében igenis tudja képviselni az ember. Így tettek a szüleim, nagyszüleim és barátaik egy olyan közegben, amely

nagyon kevésbé igazodott az ő elveikhez.

M. M.: Mit gondol a honi történetírásról? Mi a történettudomány feladata a 21. században?

D. T.: Ami eddig. Nem érzékelem, hogy itt változás volna. Ahhoz, hogy az ember pontosabban felmérje a maga és az őt körülvevő világ viszonyait, a múltat a jelenhez vezető útként ismernie kell. De önmagában azért is kell foglalkozni a történetírással, mert – ahogy az Annales-iskola atyái mondták – egyszerűen érdekes. Ez szerintem bőven elég indoklásnak.

Az ember a 19–20. század folyamán igyekezett mindenfajta tevékenységét professzionalizálni. Ha táltos helyett orvoshoz fordulunk és bürü helyett mérnök-tervezte hídon megyünk át a folyón, akkor a múlttal való foglalkozást sem lehet átengedni regösöknek vagy álmodozóknak, jobb, ha ezt is a professzionálisan a múlttal foglalkozó emberek, vagyis a történészek csinálják. Különben jönnek a dilettánsok. Valóban mindenkinek van köze a történelemhez, de nagyon fontos, hogy legyen professzionális történész is, hogy ne egy teljesen önkényes, érzelmektől vezérelt valami legyen a történetmondás. A politika és a tömegkultúra világszerte erodálja a szakértelem fontosságát. Talán ez a 21. században a kihívás, hogy az internet révén valóban bárki véleményt mond történeti kérdésekben felkészültség nélkül is, bár ennek is ismerjük előzményeit.

Egy másik, de egyáltalán nem új funkció, az elemzés, megértés begyakorlása. Ha a mai politikai vagy társadalmi kérdéseket elkezdjük boncolgatni, majdnem mindig kiderül, hogy nagyon érzékeny a téma. A szociológia, politológia túlságosan érzékeny problémákat vizsgál, amelyek indulatokat idéznek elő. Ha viszont a problémafölvetést transzponáljuk egy másik korszakra, amely egy kicsit távolabb van, és már nem közvetlenül érint minket, akkor talán van mód arra, hogy az ember azokat az idegpályákat, gondolkodási mechanizmusokat edzésben tartsa, amelyekkel emberi és társadalmi problémákon lehet gondolkodni. A történelemnél nincs jobb eszköz arra, hogy az emberi és társadalmi dolgokról – legalábbis látszólag – aktuális tét nélkül gondolkodhassunk.

M. M.: Milyen kutatási témákra lenne szükség manapság?

D. T.: Bármire, mindenre. A kutatónak a saját személyes érdeklődése kell, hogy döntsön. Amikor Szabad Györgyöt a község témájával megkerestem, mindenki 1848-cal meg az országgyűlésekkel és a kiegyezéssel foglalkozott. Ő viszont azt mondta: „Nincs kis téma, nagy téma. Van jó történész, és van gyenge.” Azaz, minden téma indokolt. Bácskai Vera, ha megkeresték egy témával, azt mondta: „Győzzön meg arról engem, hogy ez *engem* érdekel!” Ha valaki már kellően megfogalmazta, hogy miért érdekes a témája, akkor az nagy valószínűséggel kutatásra érdemes.

Tehát ha vannak is kifejezetten korhoz szóló témák, nem kell kényszeresen nagyon új dolgot

megjelölni, inkább az a fontos, hogy a kutató tisztességgel és módszeresen végigvigye az érdeklődését. Most a 19. század iránti érdeklődés csökken, de a rendszerváltás idején más volt a helyzet, amikor a modern kapitalizmus és modern parlamentáris szabadságintézmények kiépülésekor párhuzamot és előzményt láttak benne. Sosem tudhatjuk, hogy kutatásunk tapasztalataira mikor lesz szükség, mikor értékelődik fel egy tematika, mikor milyen problémákat vet fel az élet. Az a jó, ha minél többen, minél több kérdéssel foglalkozunk, minél szélesebben. Mindenre szükség van, mert bizonyos témák hirtelen aktuálissá válhatnak. Például itt volt a Covid-járvány. Mindig is foglalkoztak járványokkal a történészek, másfél évtizede Varga Benedekék a Semmelweis Múzeumban a pestisről kitűnő kiállítást rendeztek, de a járvány megjelenésével egyszeriben felértékelődött ez a kérdés.

M. M.: Milyen tanácsot adna a mostani pályakezdőknek?

D. T.: A munka okos, tervszerű megszervezése, az egyes részfeladatok és teljesítettségük pontos számontartása nagyon sokat számít. Ezt tágabban, az egész pályaeépítésre is ki kell terjeszteni. Én a doktorival, habilitációval megkéstem. 1992-ben jöttem át és 1995-ben adtam be a kisdoktorit, a PhD-t meg 2000-ben. Akkor későinek számított. Bele kell tanulni az önmenedzselésbe. Én ebben nem voltam jó. Például az idézettséget csak 2008-ban kezdtem gyűjtögetni, amikor a habilitációhoz szükségessé vált. Lehettem volna ügyesebb. Nem azért, mert a külsődleges siker számít, hanem azért, mert ezek adják az életpálya külső állomásait.

Azoknak, akik még az egyetemi berkekben vannak, azoknak azt mondanám, hogy az önkorlátozás, amit én nem tettem, nem tehettem meg, segít, hogy hatékonyan dolgozzanak. A pálya elején nem szabad túlságosan szétszórni az érdeklődést. Minden utcába be kell nézni, de nem kell minden utcába bemenni. A későbbiekben lesz mód még rá. Az egyenes vonalvezetés segít a szakma művelésének külsődleges állomásait és feltételeit teljesíteni. És természetesen, amire nekünk még jóval kevesebb lehetőségünk volt, a külföldi tanulmányok és kapcsolatok kiépítése. S bár sokszor reménytelennek tűnik a pályakezdő sorsa, de tapasztalataim szerint a motivált, elkötelezett és szorgos pályakezdők, ha nehezen is, de meg szokták találni a lehetőségeket a szalmában. Dolgozni jó, és amit csinálunk érdekes.

M. M.: Milyen tervei vannak a jövőre nézve?

D. T.: Egy OTKA-kutatás keretében a vármegyei követutasítások kapnak szerepet jelenleg a munkámban. Régóta foglalkozom számos részkérdésével az 1843-as országgyűlésnek, lassan összeáll belőle valami komolyabb. Van még mondandóm a nemességről, a polgári értékvilágról, és biztosan kiegészíteném a nekem legkedvesebb – korábban már említett – tanulmányomat, a politikai nyelv működéséről szólót is.

Készítette: Gáva Szabina és Kovács Eszter Katalin

Budapest, 2023. november 30.

„AZ EGYÜTTMŰKÖDÉSRE SZÜKSÉGÜNK VAN ...”

**Interjú Hermann Róbert Széchenyi-díjas történésszel,
a Hadtörténeti Intézet és Múzeum
parancsnokának tudományos helyettesével,
a Károli Gáspár Református Egyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Új- és Jelenkori Történeti Tanszékének egyetemi tanárával,
a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár
Dualizmus Kori Kutatócsoportjának vezetőjével**



Modern Magyarország: Ki vagy mi inspirálta, hogy történelemmel kezdjen foglalkozni?

Hermann Róbert: Igazából amióta az eszemet tudom, mindig érdekelt a történelem, és hatéves koromban eldöntöttem, hogy történelemmel akarok foglalkozni. Székesfehérvárnak, ahonnan származom, volt valamifajta történeti atmoszférája, ami megfogott, ahogy a családi kirándulások során látott várak is: Sümeg, Nagyvázsony, Csesznek stb. Másfelől édesanyámat is nagyon érdekelte a történelem, ő is rengeteget mesélt. Ő olvasta fel esténként az első történelmi tárgyú könyvemmet, R. Várkonyi Ágnes *Két pogány közt* című kötetét, amelyet elsős koromban kaptam, amikor egy szombati napon (akkor még volt szombati tanítás) három ötöst vittem haza. Kezdetben inkább a Rákóczi-korszak foglalkoztatott, de zavart, hogy a kurucok mindent elveszítettek, így 13 éves koromban, amikor elolvastam Féja Géza *Visegrádi esték* című regényét Görgeiről és Kossuthról, 1848-ra váltottam.

Szakály Ferenc, aki egy jeles törökkoros történész volt, annak idején azt mondta, hogy ő az *Egri csillagok* miatt választotta a történelmi pályát. Másoktól is hallottam már, hogy kimondottan szépirodalmi indíttatású volt a témaválasztása, ami bizonyára abból adódik, hogy 12 évesen az ember általában nem szakmunkákat olvas, hanem sokkal inkább történeti regényeket.

M. M.: Tehát innen eredeztethető a Görgei-kutatás is. Mennyire volt ez jó választás?

H. R.: Igen, Féja könyve meghatározó volt. Már csak azért is, mert abban az időszakban az általános iskolai és középiskolai oktatásban Görgei Artúrról nem lehetett sok jót olvasni, sőt még az egyetemen sem.

Ez utóbbi kapcsán hadd meséljek el egy történetet! Amikor harmadéves koromban Szabad Györgyhöz jártam, a '48-as nemzetiégi kérdésből kellett volna referátumot tartanom, de dolgozat formájában adtam le végül, mert nem jutott rám idő. Szabad tanár úr rendje-módja szerint végigolvasta, kommentálta és javította a szöveget, majd búcsúzóul beírt egy jelest, végül megkérdezte, hogy mivel foglalkozom. Mondtam, hogy '48-as hadtörténettel meg Görgeivel.

Erre ő végigmért, és azt mondta: „*Kár magáért!*” Ez volt az átlagos hozzáállás. Ebből a szempontból gondolom érdekesnek a Féja-kötetet, hogy valaki nem árulónak tartotta Görgeit, hanem a szabadságharc legnagyobb hadvezérének, amit én aztán megpróbáltam történelmi eszközökkel bizonyítani.

M. M.: Ha már Szabad Györgyöt említette, volt-e olyan személy az egyetemen, vagy azon kívül, akit mesterének tekinthetett?

H. R.: Hárman is voltak, akik nagyon komoly hatással voltak rám. Ha időrendben nézzük akkor az első Katona Tamás volt, akinek már ismertem a munkásságát, amikor az Eötvös Collegiumban 1848-as forráselemzés specializációra jártam hozzá. A második Unger Mátyás, a bölcsészkar dékánhelyettese, akinél két féléven át késő középkori, koraujkori tanulmányokat folytattam. Ő szemináriumok keretében mindenfajta forrástípussal és szakirodalommal megismertette az embert, olyanokkal is, amit a korszakosok közül is csak a leglelkesebbek olvastak. A harmadik pedig Urbán Aladár, aki véleményem szerint levéltári szinten '48-nak az egyik legjobb ismerője volt. Azonban az egyetemen nem magyar, hanem amerikai és nyugat-európai történelmet tanított. '48-at, ahogy annak idején mondta, csak „háztájiban művelte”. Urbántól azt tanultam meg, hogy mennyire oda kell figyelni a részletekre. Hiába gyártunk elméleteket, ha időközben találunk két olyan iratot, ami azokra rácáfol.

Ők hárman voltak azok, akik számomra meghatározók voltak. Tőlük nagyon sokat tanultam, szakmailag is meg emberileg is. Bár Unger Mátyás csak másodéven tanított, mire harmadéves lettem már meghalt, de Katona Tamással és Urbán Aladárral halálukig jóban voltunk, kimondottan barátinak mondható kapcsolatunk volt mindkettőjükkel.

M. M.: Kikkel indult együtt?

H. R.: Nagyon jó évfolyamunk volt. Együtt indultunk Fónagy Zoltánnal, Dobszay Tamással és csoporttársunk volt Dezső Tamás is, aki később az ELTE BTK dékánja lett. Nem csoporttársunk, de évfolyamtársunk volt Borhy László, az jelenlegi ELTE rektora, Pokorni Zoltán a XII. kerület volt polgármestere, Szántay Antal, aki most a közgazdasági egyetemen tanít, Bíró László, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa, Bundula István, a Magyar Narancs főszerkesztője, Bojtár B. Endre, Fodor Andrea, Albert Györgyi, Gaboda Péter egyiptológus és Lojkó Miklós, aki angol történelemmel foglalkozik. Nagyjából ők voltak, akikkel együtt indultam.

Közelebbi kapcsolatunk természetesen Dobszay Tamással és Fónagy Zoltánnal van. Fónagy Zoltánnal Bécsben is hosszú időt töltöttünk együtt, mert ő ott volt egy ideig a régi Collegium Hungaricum tudományos igazgatóhelyettese, majd igazgatója, én pedig öt és fél évig a bécsi Hadtörténelmi Levéltár magyar kirendeltségén dolgoztam. A saját évfolyamomból rajtuk kívül mással nincs szakmai kapcsolatunk. Velük is erősen érintőleges, mivel eltérőek a kutatási terü-

leteink. Ha szabad így mondanom: egy korszakon focizunk, még ha nem is ugyanazon a pályán. Ugyanakkor van egy hozzávetőleg kortársakból álló történész társaságom, akikkel immáron több mint 30 éve tart a szakmai kapcsolat, és emberileg is jó viszonyban vagyunk: Csikány Tamás, Kedves Gyula, Pelyach István, Zakar Péter. Ezt azért emelem ki, mert a két generációval előttünk járó nemzedéknél – Spira György, Szabad György, Urbán Aladár, Varga János – a szakmai ellentétek egy idő után emberi konfliktusokká váltak, ami az életművükre is rányomta a bélyegét. Főleg Spira volt az, aki különböző lábgyezetekben mindenkibe belekötött.

M. M.: Melyek voltak pályájának legfontosabb állomásai? Voltak-e kitérők?

H. R.: Összességében nem nagyon voltak kitérők a pályámon, mindig sikerült azzal foglalkoznom, amit szerettem volna. 1987-ben végeztem az egyetemen, és mindjárt ott kezdtem el dolgozni, ahol mindig is akartam, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Középkori és Újkori Osztályán. Abban is szerencsém volt, hogy az 1848-49-cel foglalkozó Bona Gábor 1988-ban delegátusnak ment a bécsi Hadilevéltár Kirendeltségére, és így megkaptam a megüresedett „referatúráját”.

Az egyetemi kisdoktorit 1995-ben csináltam meg, amit 1997-ben, az újfajta minősítési rendszer bevezetésekor az egyetemi doktori tanács döntése alapján PhD fokozattá minősítettem. Ezt követően gyakorlatilag végigjártam a ranglétrát: voltam segédmunkatárs, munkatárs, főmunkatárs, majd 2001-ben félévig megbízott főigazgató, amit tekinthetünk kitérőnek. 2003-tól a már említett Bécsi Állandó Hadilevéltári Kirendeltség vezetője voltam 2008 nyaráig. Amikor hazajöttem, a *Hadtörténeti Közlemények* kétfős szerkesztőségének igazgatója lettem. Ezt a magyar tudományosság legsajátosabb beosztását a főnököm azzal indokolta, hogy aki valaha igazgató volt, az csak igazgatóként térhet vissza. Jelenleg (2011-től) a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese vagyok.

M. M.: Említette, hogy a Féja-kötet vezette rá a szakterületére, 1848/49-re. Milyen témákkal foglalkozott ezen belül?

H. R.: Régen kimondottan csak a hadtörténeti rész érdekelt, leginkább Görgei Artúr. Manapság már szélesebb az érdeklődési köröm, még ha ezt a szakmabéliek nem is veszik mindig tudomásul. Érdekel a témámmal kapcsolatos külpolitika, belpolitika és kicsit az igazgatástörténet, de foglalkoztat a reformkor (erről írtam egy-két tanulmányt) és a neoabszolutizmus kora is, különösen az 1849 utáni megtorlás.

Ezenkívül van még egy téma, amely közel áll a szívemhez: ez az amerikai polgárháború története. Ez az érdeklődésem 16 éves koromban kezdődött, amikor az unokabátyámmal hat hétre kiutaztunk a nagynénénkhez az Egyesült Államokba, és ott többek között a gettysburgi csata-teret is megnéztük. Az érdeklődésemet leginkább a polgárháború korszakának átmeneti jellege keltette fel: már megjelent a modern hadviselés, de még az egyéni hadviselésnek, a hősiesség-

nek is jelentősége volt. Elöltöltős fegyverekkel vívták a derekas és brutális háborút. Az USA összes háborújában nem veszett oda annyi ember, mint az amerikai polgárháborúban.

M. M.: Milyen kutatási módszert alkalmaz?

H. R.: Kiábrándító leszek, teljesen hétköznapi módon kutatok. Másodéves koromban jártam először levéltárban, még hozzá az akkori Országos Levéltárban [ma Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára], ahol egyrészt megdöbbenett, hogy mekkora anyaga van ennek az 1848/49-es időszaknak (nagyobb, mint a teljes fennmaradt középkori iratanyag), másrészt láttam, hogy ezen belül mennyi mindent nem néztek meg még soha. Kétféleképpen lehet kutatni ezeket a forrásokat. Az egyik az, hogy az ember elmegy, megnézi az iktatókönyvet és annak alapján kikéri az anyagot. Én nem ezt a módszert választottam, hanem a másikat: úgy voltam vele, hogy tonnára kell átnézni a dokumentumokat, mert bárhol bármit lehet találni. Beleástam magam a '48-as hadügyminisztérium irataiba és 1848 szeptemberétől végignéztem az összeset. Nekem az a kutatási tapasztalatom, hogy akkor teszi jól az ember, hogyha nem válogatva nézi a forrásokat – persze az kényelmesebbnek tűnik –, mert ha átnézi azokat az anyagokat is, amiben nem biztos, hogy van számára megfelelő forrás, ott is kincsekre lehet lelni.

Hadd meséljek el egy emlékezetes esetet ezzel kapcsolatban! Nem akartam különösebben foglalkozni Andrassy Gyulával, de amikor 1990-ben a halálának évfordulója volt, felkért a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztősége, hogy írjak a '48–49-es szerepéről. Először a szakirodalommal kezdtem. Wertheimer Ede háromkötetes életrajzában [Wertheimer Ede: *Gróf Andrassy Gyula élete és kora I–III.*] az 1848-ról szóló rész teljesen használhatatlannak bizonyult. Ekkor megnéztem az OSZK-ban mikrofilmen – akkor még nem volt Arcanum Digitális Tudománytár – az összes nekrológot, amelyekből kiderült, hogy az egyik a másikról másolta az életrajzi adatokat, ráadásul rosszul. A butaság úgy terjedt, mint a vírus, mint a számítógépes vírus. Például valaki azt a csacsiságot írta le, hogy Andrassy ott volt az ozorai diadalnál Perczel Mór oldalán, majd ez később már úgy jelent meg, hogy ott volt Perczel oldalán Ozoránál és Móránál – holott egyik helyen sem volt ott

Ezt követően, mivel Andrassy egy ideig nemzetőr-tiszt volt, átnéztem az Országos Nemzetőrségi Haditanács 1848. szeptember utáni iratait. Ebből a 15 doboznyi anyagból talán egy használható irat került elő, de találtam mellette olyat is, amit soha nem kerestem volna, viszont később, 10-15 év múlva, fel tudtam használni.

M. M.: Milyen más diszciplínákat tart fontosnak bevonnai a kutatásba?

H. R.: Azt gondolom, hogy ha valaki a 19. századi köztörténettel, politikatörténettel foglalkozik akkor az irodalomtörténet-írás eredményeit mindenképpen figyelembe kell vennie, és hasznosítania kell. Jóllehet ennek viszonyossági alapon kellene működnie, tehát az irodalomtörténészeknek is olvasnia kellene történelmi jellegű munkákat, mert Kemény Zsigmond, Kölcsey

Ferenc vagy Petőfi Sándor esetében joggal vetődik fel a kérdés, hogy mennyire választható külön a költői vagy írói életpálya a politikusi tevékenységtől. Továbbá hasznosíthatóak a művészettörténet, a természettudományok, a szociológia és a teológia eredményei, módszerei is.

M. M.: A történelmi, szakmai tevékenység hogyan egyeztethető össze a magánélettel?

H. R.: A magánélet kérdése nem könnyű, de a család többé-kevésbé tudomásul veszi a sok elfoglaltságot. Nekem most három munkahelyem van: a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum mellett tanítok a Károli Gáspár Református Egyetemen, illetve dolgozom a VERITAS Történetkutató Intézetben. Ezek közül az utóbbi az egyetlen, ahol munkaidőben érdemi, szakmai munkát tudok végezni. A Hadtörténelmi Intézetben mindig vannak aláírásra váró dokumentumok és megbeszélések. Így rengetegszer előfordul, hogy esténként otthon dolgozom, ami miatt időnként morgólik a család, de megpróbálom jól kezelni a helyzetet. Hétfőig igyekszem nem odaülni a számítógép elé, amit persze hol sikerül betartani, hol nem.

M. M.: A kutatói tevékenységét hogyan sikerül összeegyeztetni oktatói munkájával?

H. R.: Saját magamat sokkal inkább kutatónak érzem, mint tanárnak. Az oktatás miatt azonban nincs elég időm kutatni, idén még be sem tettem a lábam az Országos Levéltárba. Természetesen vannak felgyűjtött anyagjaim, ha egy lakatlan szigetre kerülnék, én ott is ellennék 20 évig, de az embert időnként motiválja az új források felkutatása.

M. M.: Az oktatás – azon túl, hogy elvonja az időt a kutatástól – milyen további kihívásokat jelent?

H. R.: Nem mondom, hogy nem szeretek oktatni, de az az érzésem – senkit sem leszólva –, hogy amikor én végeztem, még jobban megválogatták, hogy kit vesznek fel történelem szakra. Manapság azt látja az ember, hogy inkább szükségmegoldás vagy B terv a történelem szak. Tisztelet a kivételnek, most is vannak nagyon elkötelezett hallgatók, akikre lehet számítani utánpótlásként. Mégis azt gondolom, hogy akik igazán jók történelemből, azoknak a 90%-a nem a bölcsészkarokon köt ki, hanem elmegy közgazdásznak, külkeresnek, jogásznak – teljesen érthető módon. Nem lehet senkitől sem elvárni, hogy éhen haljon, hogy egy ilyen bizonytalan pályának tegye ki magát. Összességében az az érzésem, hogy a doktori hallgatókkal már lehet valamit kezdeni, mivel ők elkötelezettek és motiváltak. Nekem szerencsém van, hogy főleg doktori hallgatókat tanítok.

Az oktatás kihívást jelent számomra, mivel nem végeztem tanárszakot, annak idején fejest ugrottam a tanításba, és ebből kifolyólag vannak bizonytalanságaim saját pedagógiai képességeimről. Talán ezért is van az, hogy jobban szeretek előadni, mint szemináriumot tartani. (Bár amióta egyre kisebbek az évfolyamok, nincs nagy különbség a szeminárium és előadás

között, előadáson is fel lehet tenni kérdéseket.) A szemináriumi helyzetet nem mindig tudom kezelni, főleg akkor, ha a hallgatók nem olvassák el, amit feladtam.

M. M.: Milyen volt hallgatóként az egyetemi élet az 1980-as években, és mennyiben különbözik a mostanitól?

H. R.: A hallgatói élet a mi időnkben sokkal kedélyesebb volt abból kifolyólag, hogy az évfolyamon mindenki ismerte egymást és sok más szakost is megismert, mivel akkor még általában két szakja volt a hallgatóknak. Családiasabb világ volt az ELTE-n is. Nem vagyok benne biztos, hogy manapság is ilyen jól ismerik egymást az évfolyamtársak. Talán az egyházi egyetemek kivételével, ahová a diákok többségében a kisebb, családiasabb közösség miatt jönnek, legalábbis a Károlin ezt szokták mondani. Nyilván itt is évfolyama és szakja válogatja, de azért nálunk viszonylag kicsik a létszámok, és ebből kifolyólag sokkal inkább összetartó a társaság.

Annak idején még az egyetemi ügyintézés is sokkal kedélyesebb volt, mivel nem volt Neptun-rendszer meg a számítógépes hókuszpókuszok. Ezzel kapcsolatban van egy vicces történetem, ami ma már teljesen elképzelhetetlen lenne. Említettem, hogy Katona Tamáshoz jártam '48-as forráselemzésre, ami két féléves kurzus volt, de én azért a következő években is beírtam az indexembe, és ő alá is írta. Miután kézzel történt az elvégzett kurzusok rögzítése, senkinek sem szűrt szemet, hogy ez a tárgy nem is szerepel a tanrendben.

Ugyanakkor manapság sokkal többen kerülnek be a felsőoktatásba, ami önmagában értékes vívmány, de az már kérdés, hogy ezzel a színvonal mennyire jár kéz a kézben. Óriási pozitívum az is, hogy kinyílt a világ, az Erasmus-program – akár oktatóként, akár diákként – óriási lehetőség. A mi időnkben kelet felé (az NDK-ba vagy Moszkvába) csak-csak el lehetett jutni, de nyugat felé nem igazán, nagyon megválogatták, hogy ki mehet Párizsba, Bonnba.

M. M.: Milyen történelemszemléletet ad tovább a diákoknak?

H. R.: Azt, hogy kritikusnak kell lenni, senkinek nem kell elhinni semmit sem elsőre. Emellett időnként politikai értékrendet is megpróbálok érvényesíteni, amikor arra kérem a hallgatókat, hogy vessék össze a 19. századi politikusokat a jelenlegiekkel. Ilyenkor nem konkrét politikusokról szoktam beszélni, hanem helyzeteket, struktúrákat vetek fel. Van, aki nagyokat néz, de úgy gondolom, hogy érdemes ezzel foglalkozni, mert így lehet meglátni, hogy hogyan ismétlődnek bizonyos helyzetek a történelemben. A saját – tágabb értelemben vett – korszakom kapcsán azt próbálok megtanítani, hogy micsoda nagy dolog volt a hatalmi ágak elválasztása, a sajtószabadság, a szólásszabadság, az önkormányzatiság – általában a polgári szabadságjogok.

M. M.: Milyen szakmai kapcsolatot tart fenn külföldi, határon túli történészekkel?

H. R.: Külföldön is inkább magyarokkal tartok kapcsolatot, mivel a témám szűken magyar

vonatkozású. De amikor kint voltam Bécsben, néhány osztrák kollégával elég jóban lettem, s volt egy közös vállalkozásunk is, egy nagy forráskötetet adtunk ki a szabadságharc katonai forrásaiból.

M. M.: Mit gondol a történész saját korához való viszonyáról?

H. R.: Mikszáth azt írta a saját nemzedékéről egy Görgeiről szóló írásában, hogy tanúnak későn jött, bírónak meg korán. Én mindent ebből a szempontból osztályozok. Úgy gondolom – a saját korszakom kutatásából kiindulva –, hogy az első ötven évben gyakorlatilag nem nagyon lehetett érdemi tudományos eredményekhez jutni. Azonban a levéltári anyagokhoz való hozzájutás 1920 után minőségi változást hozott, merőben más nézőpontból lehetett megismerni a 19. századi magyarországi eseményeket.

Tudniillik más az, hogy ki mit álmódott meg, mit mondott és mit csinált élete során, és más kérdés az, hogy ezekből minek maradt iratjellegű lenyomata. Azt gondolom, hogy amit most látunk a saját korunkból, az a korszak médialenyomata. (Egyedül a biztonság- vagy külpolitikával foglalkozók tudnak olyan jellegű információkhoz hozzájutni, amelyekhez a mindennapi halandók nem.) De ez önmagában még nem történelem!

Fontos arra is felhívni a figyelmet, hogy az ember óhatatlanul érzelmileg viszonyul ahhoz a korszakhoz, amelyben él. Például mindenki megszépítve látja a saját fiatalkorát. Ezt először akkor tapasztaltam, amikor 2010 után néhány évvel láttam Rákay Philip *Szabadság tér '89* című, rendszerváltásról készült TV-műsorát. A Kádár-kort, illetve a szocializmust bemutató összeállítást szemügyre véve elmondható, hogy tudományos szempontból akár sok mindenben igazuk is lehetett, csak hogy mindez a mindennapokban nem úgy csapódott le, mint ahogy ott elmondták. Tavaly ősszel a Történelmi Társulat elnökeként a szervezet tanári tagozatának a Kádár-korszak problémáiról szóló, a *Diktatúra és demokrácia* címmel megrendezett konferenciáján fel is szólaltam ennek kapcsán. Elmondtam, hogy a televízióban látott, a korszakról szóló kvázi dokumentumfilmeket nézve nem azt látom, amit átéltem, és nem azt élttem át, amit látok. Vagyis lehet azt mondani, hogy egypárti diktatúra volt 1948-tól egészen 1990-ig, de tudatában vagyunk annak, hogy ezek az évtizedek nem egylényegűek voltak. Komoly váltást jelentett 1956 és még 1968 is, annak ellenére, hogy visszafordulás is történt. Én magam vidékiként – fiatalkori emlékeim alapján – nem nagyon találkoztam az elnyomással. Természetesen volt a környezetemben, aki a *Szabad Európát*, az *Amerika hangját* vagy ehhez hasonlókat hallgatott, de én az ellenzéki mozgalmakról csak sorkatonaként hallottam először a budapesti és debreceni kortársaimtól. Ez nem azt jelenti, hogy ne létezett volna diktatúra, hiszen középiskolás diákként is jól tudtuk, hogy március 15-én nem mehetünk ki zászlóval, mert az következményekkel járna.

Egy kicsit ellent mondok magamnak a következő gondolattal, de sokszor úgy érzem, hogy azok a személyek, akik ezzel a korszakkal foglalkoznak, de nem éltek benne, túlságosan hisznek annak a hivatalos iratanyagnak, vagy annak a fajta hivatalos interpretációnak, amelyek ezekről az évtizedekről születtek. Összességében ez egy nagyon nehéz kérdés. Az biztos, hogy

saját elhatározásból nem foglalkoznék olyan korral, amelyben éltem, egyfelől mert nincsenek meg hozzá a tényleges háttérismereteim, másfelől pedig az embert nyilván befolyásolja az, hogy átélte a korszakot. Saját kortársaimon is látom, hogy mennyire átalakul időnként az emlékezetük.

M. M.: Mit gondol a honi történetírásról?

H. R.: Szerintem általában a kis nemzetek történetírása hátrányos helyzetben van, a magyar sem lóg ki ebből a sorból. Sőt a magyar legfeljebb hátulról van előkelő helyen, mert be vagyunk zárva egy nyelvi univerzumba, zárvány vagyunk minden tekintetben, nem vagyunk sem germánok, sem latinok, sem szlávok. Nagyon kevés a tényleges kapcsolódási pont más államok történetéhez, illetve akikkel van, azokkal nem kedveljük egymást. Bár ebben a tekintetben szerintem van előrelépés, manapság a szlovákok, románok, szerbek és a magyarok sokkal inkább beszélgetőpartnerei egymásnak. Szerencsére már tényleg nemcsak azt keresik, hogy mi az, ami szétválasztja ezeket a nemzeteket, hanem azt, hogy mi az, ami összekötő erővel bír.

Amikor a pályafutásomat kezdtem, akkor még nem tudtam volna elképzelni, hogy a román történészekkel bármiben is együtt fogunk működni. Még tíz évvel később sem gondoltam volna, hogy 2010-ben az egykori Aradi Erekllyemúzeum – a mai Arad Megyei Múzeum – anyagát egy közös magyar–román történész–muzeológus együttműködés keretében sikerül feltárni.

Nehezebb ügy a nagy nemzetek történetírásához kapcsolódni, bár igyekszünk keresni a velük való összekötő elemeket. A nehézséget az okozza, hogy más szemléletmódot alkalmaznak. Más problémákkal kell az ottani történészeknek megküzdeniük, és emiatt más nézőpontból közelítik meg az adott kutatási témákat. Nehéz párbeszédet találni főleg azzal a birodalmi szemlélettel, amely az amerikai, a francia és az orosz történelmet uralja. Itt természetesen főleg a politikatörténet írásra kell gondolni, hiszen vannak olyan vizsgálódási területek, mint például a művelődéstörténet, ahol az együttműködésnek nincs akadálya, de az előbbi esetben ezt reménytelennek érzem.

Véleményem szerint a magyar történetírás különösen az ókortudomány területén áll jól nemzetközi összehasonlításban, ami nyilván abból adódik, hogy ott nincs meg az említett hátrány. A másik terület, ahol nagyon sikeresek a hazai történészek, az oszmán kor. Ide sorolható például Fodor Pál, Ágoston Gábor és a fiatal turkológus és oszmanista nemzedék munkássága. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy egyéb időszakok (például az első vagy második világháború) kutatói nemzetközi szinten ne lennének felkészültek, csak azt, hogy ezeket a témákat nem lehet ugyanazon a szinten művelni, mint másutt, például Franciaországban vagy Angliában.

M. M.: Mit gondol, mi a történelemtudomány feladata a 21. században?

H. R.: Ha nagy szavakat akarnék használni azt mondanám, hogy a történelemtudomány feladata az egészséges nemzeti tudat megteremtése. Szerintem folyamatosan szembesíteni kellene

a közvéleményt a következőkkel: hol vagyunk, mi a mozgásterünk, milyen lehetőségeink vannak, melyek azok a hibák, amelyeket elkövettünk és melyek azok a sorsfordulók, amelyek nem a mi hibánkból következtek be, hanem egyszerűen így alakultak. El kell ismerni, hogy voltak komoly sikerek is az eltelt 1000 évben, mégiscsak kibírtuk az utolsó 500-at is. Alapvetően szerintem Magyarország vagy a modern magyar nemzet összeteljesítménye nem annyira rossz. A szakterület másik fontos célkitűzésének a szórakoztatást tartom. Amikor megkérdőjelezzik a történelemtudomány társadalmi hasznosságát, akkor mindig azt szoktam mondani, hogy a nyugállományú orvosok, fizikusok, matematikusok, szemészek, amikor úgy gondolják, hogy a saját szakmájukban már mindent elértek, akkor elkezdnek történelemmel foglalkozni. Az már más kérdés, hogy ezt mennyire sikeresen teszik. Viszont mindez azt mutatja, hogy a történelem mégiscsak egy magasabb rendű tudomány, mert még olyanok is érdeklődnek iránta, akiknek nem a mindennapi diszciplínájuk közé tartozik.

A történelem kapcsán elengedhetetlen, hogy történeteket mondjunk. Gondoljunk csak arra, hogy maga a szó is a történet szóból ered, tehát a történetmesélés is fontos feladata. Épp emiatt nem vagyok nagy barátja a történelemelméletnek, mert egyrészt azt látom, hogy általában nem azok művelik, akik járnak levéltárba – ami pedig nélkülözhetetlen része lenne ezeknek a hipotéziseknek a kidolgozásához –, másrészt az elmélet egy kicsit mindig erőszakot tesz a valóságon.

M. M.: Az előző kérdéshez kapcsolódva, mit gondol a tudományos ismeretterjesztésről?

H. R.: A tudományos monográfiákat a történészek jó esetben egymásnak írják, bár ez sokszor nem állja meg a helyét. Lehet találkozni olyan kollégákkal, akik húsz éve még sokat olvastak, de az eltelt két évtizedben már kevésbé. Ugyanakkor a tudomány népszerűsítését hihetetlenül fontosnak tartom. Kis túlzással azt mondhatnám, hogy szinte fontosabbnak, mint magának a tudománynak a művelését, mert ha az ember közönséget akar magának – márpedig egyetlen humán tudományág sincs meg enélkül –, akkor a tudományos ismeretterjesztés, illetve a tudomány népszerűsítése is fontossá válik. Már csak azért is, mert, ha mi nem mondjuk el a történeteket, akkor azok teszik meg, akik nem értenek hozzá. Ezért is megyek el sokszor kevésbé jelentős helyekre is előadást tartani, és emiatt tartom elengedhetetlennek, hogy az online térben is jelen legyünk. Azt is gondolom, hogy a szakmabelieknek időnként bele kell állni a kényes kérdések megválaszolásába, el kell mondani, hogy igen, komám, de ezt is rosszul tudod, meg ezt is és ezt is. Ezekkel foglalkozni kell, mert különben olyan elméletek szabadulnak el, mint a pártus Jézus, a Szíriuszról jött magyarok vagy hogy 1776 óta a világban minden konfliktust az Egyesült Államok robbantott ki.

M. M.: Meglátása szerint hogyan viszonyulnak az emberek manapság a történelemhez?

H. R.: Ki így, ki úgy. Alapvetően optimista vagyok ezen a téren, úgy vélem, hogy mindig lesz valamilyen típusú érdeklődés a múlt iránt. Az érdeklődés formája viszont átalakulóban

van. Sokkal inkább a személyes viszonyulás válik meghatározóvá. Régen, ha valakit érdekelt a történelem, akkor Tacitustól Eric Hobsbawmig mindent elolvasott, manapság meg sokkal inkább az a jellemző, hogy arra vagyunk kíváncsiak, hogy mit csinált a nagypapa a második világháborúban, a dédapa az elsőben vagy az ükapa 1848-ban. Úgy gondolom, hogy az embereknek – természetesen kivétel előfordul – van egyfajta érdeklődésük a saját múltjuk iránt, szeretik, hogyha felfedezhetnek valamilyen közvetlen kapcsolatot. Ebből is adódik, hogy a modern kori történelemmel foglalkozó témák népszerűbbek.

M. M.: Nem érzi úgy, hogy manapság az 1956-os forradalom elvonja a figyelmet az 1848–1849-es szabadságharcról?

H. R.: Véleményem szerint '56 közkeletűbb téma lett, mivel a 20. százados témák iránt nagyobb az érdeklődés. De ha megnézem az elmúlt hónapom naptárát, akkor úgy látom, hogy továbbra is megvan még az érdeklődés '48 iránt. Ünnepkör tekintetében az 1848–1849-es szabadságharc még mindig kiemelkedő helyet foglal el: március 15. és október 6. mellett május 21-én, Buda 1849-es visszavívásának évfordulóján ünnepeljük a honvédség napját.

M. M.: Ön szerint mi a történetírás jövője?

H. R.: A történetírásnak mindig lesz jövője, nem gondolom, hogy el fog tűnni. Az emberek szeretik a történeteket, vágnak valamifajta izgalomra, amit a múltban megtalálhatnak. A társadalmat a múlt iránti érdeklődés, kíváncsiság vezérli. Az már más kérdés, hogy meddig akarnak visszanyúlni: 100, 500 vagy éppen 1000 évet-e. Ahogy az előző válaszomban is említettem, nagyon érdekes látni, hogy teljesen eltérő társadalmi, politikai közösségekből jövő emberek mennyire meg tudnak hatódni, ha előkerül egy családjukról, hozzátartozójukról, szülőfalujukról szóló forrás vagy feldolgozás. A történelemnek ez a személyes oldala mindig meglesz, mert az emberek kapaszkodókat keresnek az életükben, és ez a diszciplína alkalmas arra, hogy ezeket megadja. Ez teszi a történelemtudományt örökre versenyképesé.

Azt azonban nem lehet megmondani, hogy a történetírás merre fog haladni. Ma már bárki megjelentethet egy könyvet, aminek az a hátránya, hogy sok esetben pontatlanságokat, tévedéseket tartalmazó kötetek is kiadásra kerülnek. Azt láthatjuk, hogy a Kádár-korszakban végzett cenzúrának voltak bizonyos előnyei, olyan szempontból, hogy lektorálás nélkül nem láttak napvilágot szakmunkák. Ezt az új helyzetet azonban tudomásul kell venni, és el kell ismerni azt, hogy a pályán ezzel is versenyezni kell.

M. M.: Hogy látja, milyen kutatási témákra lenne szükség?

H. R.: Igazából nem tudom, hogy ezeket ki lehetne-e jelölni. Úgy gondolom, hogy minden téma a maga módján legitim, amit valaki kitalál. Sok mindenről álmodozom, amit jó lenne

megcsinálni saját korszakomon belül. Ezeket valószínű én nem fogom megtenni, de jó lenne, ha valaki más megvalósítaná. Ide tartozik többek között az 1848–1849-es szabadságharc gazdasági alapjainak feldolgozása, ami megmutatná, hogy mitől működött a rendszer. Szükségét érzem ugyanakkor egy jó reformkori mentalistástörténet megírásának is, ami megvizsgálja, hogyan alakult át a politikai gondolkodás, hogyan sikerült rávenni a magyar nemességet, hogy 1848 áprilisában kihirdesse a polgári jogegyenlőséget, a jobbágyfelszabadítást, a közteherviselést és más egyebeket. Más korszakoknál is akad még bőven tennivaló. Elég, ha a 18. századra tekintünk. Ezzel az évszázaddal, annak ellenére, hogy vannak kiváló kutatói, még mindig nem foglalkoznak érdeme szerint, és így a köztudatban sincs benne kellőképpen, hogy milyen jelentősége volt Magyarország történetében.

M. M.: Milyen tervei vannak a jövőre nézve?

H. R.: Sok mindent szeretnék még megírni. Nagy adósságom a Görgei-életrajz, amivel nagyon nehezen haladok, mert mindig van valami más feladat. Szeretnék egyszer egy új feldolgozást kiadni a magyar forradalom és szabadságharc történetéről, mert még Spira György írta az utolsó ezzel a témával foglalkozó nagy terjedelmű művet, ami erősen marxista volt. A Gergely András szerkesztésében megjelent egyetemi tankönyv általa írt 1848/49-es fejezetét nagyon jónak tartom, de nem elég részletes, abból még sok minden kimaradt. Emellett néhány életrajzot is szívesen megírnék, és forráskiadási terveim is vannak. Tehát unatkozni nem fogok, az elkövetkező 20 évre biztosan van még feladatom. Kosáry Domokos volt az, aki – azt hiszem – 85 éves korában fontolóra vette, hogy megírja az emlékiratait, de annyi fontos dolga akadt, hogy végül sajnos soha nem írta meg. Bár ezeknél a történész emlékiratoknál nem is tudja az ember, hogy mi a jobb: ha megírják, vagy ha inkább feledésbe merülnek.

M. M.: Milyen tanácsot adna a mostani pályakezdőknek, mivel biztatná őket?

H. R.: A fiataloknak való tanácsom a következő lenne: bízzanak Istenben és tartsák szárazon a puskaport! A viccet félretéve, némileg problematikus a dolog, mert hiába adna szívesen az ember valamilyen pozitív jövőképet, ha az adott esetben nem létezik. Az én kortársaim soraiban nem ment végbe az a szelekció, ami más szakterületeken, hogy a szocialista diktatúra idején az értelmiségi pótcselekvések (alkohol, dohányzás) következtében sokan eltávoztak, így feltehetően hosszú ideig fognak élni, és egy ideig el fogják venni a fiatalok elől a helyet. Ugyanakkor azért azt is látom, hogyha valaki szakmailag jó, az előbb-utóbb megtalálja a helyét. Ezt elősegíti az is, hogy megnövekedett a műhelyek száma a múlt, főleg a modern kor iránti politikai érdeklődés következtében. Ez pedig lehetővé tette, hogy több fajta politikai szemlélet is érvényesüljön. Nekem megvan a magam értékrendje, de minden további nélkül együtt tudok élni egy konzervatívval vagy egy szocialistával is.

Egyetlen kor sem fekete vagy fehér, nyilván vannak kivételek, mint a nyilas uralom vagy Rákosi Mátyás, amiről és akiről nehéz jót mondani, de összességében nincsenek tisztán látható éles

határvonalak. Nem szabad csak egyfajta módon megközelíteni egy adott témát, hanem az az egészséges, ha többféle perspektívából adunk betekintést. Így ebből a szempontból kimondottan jó, hogy van a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, az ELTE és a KRE történeti intézetei vagy a VERITAS is.

A szakmai kapcsolatok ápolása és az egymás közötti párbeszéd elengedhetetlen. Nagyon vigyázni kell arra, hogy a mai történész generáció megtanulja, hogy fontosak a pozíciók meg az egymás közti versengés, de a szakma alapjának alapvetően a kooperációnak kell lennie. Az együttműködésre szükségünk van, mert minden egyes korszaknak kimeríthetetlen a levéltári anyaga, vagy maga a szakirodalom akkora, hogy egyedül nem lehet átlátni, ezért jó, ha tudunk beszélni egymással, ha tudjuk segíteni egymást.

Saját tapasztalatból tudom, ennek mekkora jelentősége van. Amikor a doktori disszertációmát írtam, a *Hatvani Imre szabadcsapatvezér és az abrudbányai katasztrófa. A magyar-román megbékélés megghiúsulása 1849-ben* című rémtörténetet, megtaláltam ennek a szabadcsapatnak a névsorát és megpróbáltam megnézni, hogy mennyire követhető nyomon a csapat tagjainak sorsa. Sikerült is adatokat gyűjteni, de a történet végét egyszerűen nem tudtam elvarni. Ekkor történt, hogy Csikány Tamás barátom, aki ekkoriban a tüzérség történetét kutatta az Országos Levéltárban, felhívta a figyelmemet a saját anyagában talált, a Hatvani-szabadcsapatra vonatkozó névsorokra. Megnéztem az iratot, és pont arról az időszakról szólt, ami kellett nekem a kutatás lezárásához. Ha nem lennének ezek a jó személyi kapcsolatok, akkor ezekhez az információkhoz nem jutnánk hozzá. Ez néha nemcsak ilyen kicsi, hanem nagyobb dolgokban is érvényesül. Tekintsék ezt „szellemi végakaratomnak”!

Készítette Bóka Melinda és Tóth Nikolett
(Budapest, 2023. március)

Számunk szerzői



Bóka Melinda – doktorandusz, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program

Barát Bence, PhD

Gáva Szabina – doktorandusz, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program

Gyuris István Viktor – doktorandusz, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program

Kazareczki Noémi, PhD – főlevéltáros, referens, Magyar Nemzeti Levéltár Szakmai Koordinációs Igazgatóság Köziratvédelmi Hatósági és Iratkezelés-felügyeleti Osztály

Kovács Eszter Katalin – doktorandusz, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program; főlevéltáros, MNL Vas Vármegyei Levéltára

Nagy Eszter – doktorandusz, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program

Taschek Zoltán – doktorjelölt, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program; segédlevéltáros, BME Levéltára

Tarnai Eszter – doktorandusz, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program

Tóth Nikolett – doktorandusz, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program

Sárándi Tamás, PhD – muzeológus, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely, Románia